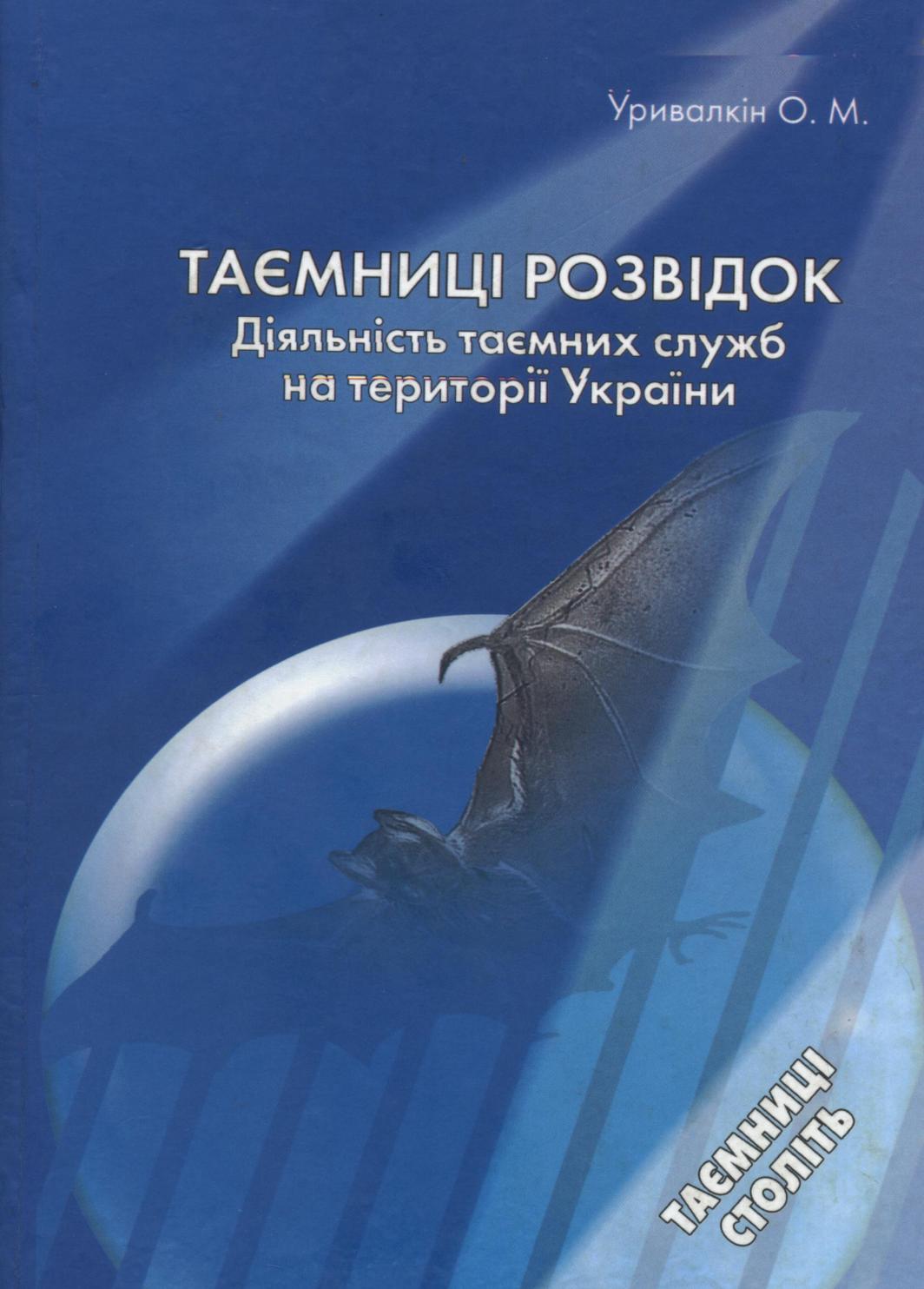

Уривалкін О. М.

ТАЄМНИЦІ РОЗВІДОК

Діяльність таємних служб
на території України

ТАЄМНИЦІ
СТОЛІТЬ

Уривалкін О.М. У 73 Таємниці розвідок (діяльність таємних служб на території України). — К.:
КНТ, 2007. — 352 с.

I8VM 966-373-200-8

Таємнича діяльність розвідок з попередження замислів супротивника велась з давніх часів. Ця книга на широкому обсязі фактичного матеріалу розповідає про історію діяльності таємних служб на території України з часів Київської Русі до початку ХУІІІ ст.

Книга створена на основі архівних і службових документів, досліджень широкого кола істориків та мемуарів сучасників подій. Видання буде корисним як фахівцям, так і тим, хто цікавиться діяльністю таємних служб та історією України.

ББК67.9(4Ук)301.162

© Уривалкін О.М., 2007 © КНТ, 2007

ЗМІСТ	
Від автора.....	6
Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козаччини.....	7
Розвідка за часів Київської Русі	
.....	
7	
Розвідка Запорозької Січі	
.....	
24	
Дипломатія Запорозької Січі	
.....	
39	
Козаки та відновлення православної ієрархії на Україні	
.....	
45	
Таємна дипломатія Богдана Хмельницького.....	54
Кримський хан та гетьман. Необхідність союзу	
.....	
54	
Як гетьман Богдан Хмельницький позбавив Річ Посполиту військової підтримки Росії	
.....	
56	
Справа Тимофія Акундінова	
.....	
64	
Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана Богдана Хмельницького.....	76
Козацька розвідка	
.....	
76	
Розвідка Речі Посполитої	
.....	
103	
Російська розвідка	
.....	
123	
Дії козацького корпусу Івана Золотаренка в Білорусії у 1654-1655 рр.....	146
Таємниця гетьманської інструкції	
.....	
146	
Військова кампанія 1654-1655 рр	
.....	
157	
Іван Виговський. Історичний шанс.....	171
Як починалась Руїна	
.....	
171	

Таємниця виборів лівобережного гетьмана, «Чорна рада» 1663 року	197
Події, які передували виборам гетьмана Лівобережної України	
.....	
197	
Претенденти, інформація для роздумів	
.....	
211	
«Чорна рада» 1663 року	
.....	
214	
Український кросворд 1663—1667 рр.	220
Епопея єпископа Мефодія і гетьмана Івана Брюховецького. «Хто зрадив раз, зрадить неодноразово»	
.....	
220	
Ланцюг подій, або дещо про таємну службу та політику	
.....	
246	
Козацьке військо та розвідка за часів гетьмана Івана Самойловича	259
Боротьба за Правобережну Україну	
.....	
259	
Чигиринські походи	
.....	
268	
Організація розвідки та військова діяльність гетьмана Івана Мазепи (Кримські походи)	280
Перший Кримський похід (1687 р.)	
.....	
280	
Другий Кримський похід (1689 р.)	
.....	
285	
Третій Кримський похід (1695 р.)	
.....	
290	
Гетьман Іван Мазепа та таємниці Північної війни (1700-1721 рр.)	300
Організація козацького війська за часів гетьмана Івана Мазепи	
.....	
300	
Участь козацьких полків у військових діях у Прибалтиці, на Правобережній Україні та Польщі	
.....	
304	
Таємниця угоди між Іваном Мазепою, Карлом XII та Станіславом Лещинським	
.....	
312	
Військові дії на території України	

.....
319

Таємниця смерті та поховання гетьмана
Івана

Мазепи

.....
336

Гетьманщина на останньому етапі
Північної війни

.....
346

*Пам'яті моїх діда та батька,
кадрових офіцерів, які знали що таке війна,
присвячується*

*«Час мовчати, та
час розмовляти... час
війни, та час миру».*

Книга Екклесіаста: 3; 7; 8.

ВІД АВТОРА

Таємниці постійно притягують і зачаровують, особливо таємниці, пов'язані з діяльністю таємних служб та розвідки. Але чи можливо припіднявпі завісу часу і зазирнувши у минуле розкрити ці таємниці? Адже за минулі століття вицвіли літери рукописів, загубились документи, частини історичних фактів обросли легендами та міфами, а інші були свідомо спотворені. І тільки нанія пам'ять, пам'ять нащадків зберігає окремі образи та справи тих, хто зі зброєю в руках захищав Батьківщину, хто ризикуючи життям збирав таємну інформацію, допомагаючи рідній землі забезпечувати її безпеку.

Давайте разом пройдемо шляхами історії, перегорнемо пожовклі сторінки з таємницями того часу, візьмемо в руки козацьку зброю, доторкнемося до потьмянілого піття бойових прапорів і, можливо, почуємо лункий тупіт лихих коней, дзвін табель, свист куль та грім козачих гармат, відчуємо своїм плечем плечі предків.

Підемо, шановний читачу, таємниці минулого чекають нас...

ТАЄМНА ДИПЛОМАТІЯ ТА РОЗВІДКА ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА КОЗАЧЧИНИ

Розвідка за часів Київської Русі

Дипломатія та розвідка як засоби забезпечення безпеки використовувалися ранніми державними утвореннями ще з античної епохи. Від уміння таємно, не розкриваючи своїх планів, вивідати наміри і можливості потенційного супротивника, попереджувати підготовлюваний напад, укласти вигідний політичний союз багато в чому залежала доля тієї або іншої держави. За довгі сторіччя світова практика виробила певні форми, прийоми, засоби ведення таємної дипломатії і військової розвідки. Східнослов'янське суспільство, стикаючись із зовнішнім світом, повинне було неминуче враховувати політичні традиції і військовий досвід інших країн, запозичуючи і пристосовуючи його до своїх потреб. Скупі і навіть одиничні свідчення іноземних джерел дозволяють говорити про те, що східні слов'яни ще на ранньому етапі розвитку державності добре розуміли значення таємної дипломатії і розвідки. Візантійський імператор Маврикій Стратег (539-602) пише про слов'ян: «Битися з своїми ворогами вони (слов'яни) люблять в місцях, порослих густим лісом, в тіснинах, урвищах, з вигодою для себе користуються раптовими атаками (засідками), хитрощами, і вдень і вночі винаходивши багато (різноманітних) способів». Маврикій дивувався з виняткового мистецтва маскуванню слов'ян. «Будучи захоплені зненацька, вони занурювалися в річку, тримаючи в роті виготовлені для цього довгі очеретинки, повністю видовбані, котрі досягали поверхні води; лежачи на спині на глибині, вони дихали через них і трималися багато годин». (Такий самий маневр пізніше практикувався запорозькими козаками). Використовували слов'яни й інші хитрощі: «на ворога, відпочиваючого у лісі випускали з колод (вуликів) голодних бджіл. Коли ворог приходив у замішання, в бій вступала дружина». Маврикій радив також стерегтися ворожих вивідувачів (розвідників), віддавав належне умінню слов'ян вводити в оману візантійських воєначальників.

ОлексііЩі Уривалкін. Таелниуі розвідок

Зброя дружинників Київської Русі

1. Щити; 2. Меч; 3. Кістень; 4. Сокира; 5. Палиця; 6. Булава; 7. Клевець (чекан); 8. Наконечник списа; 9. Ніж; 10. Лук; 11. Шишак; 12. Сулиця.

Візантійські та грецькі історики описують і жорстокість слов'ян, їхню агресивність. Але коли вони потрапляли в полон, то конали мовчки, без крику й стогону. Вмираючи в муках, ні словом не промовляли-ся ворогові про кількість і задуми свого війська. Лев Діакон, візантійський історик другої половини X ст. пише: «... вони (слов'яни) ніколи, хоч і переможені, не віддаються в руки ворогів і якщо не сподіваються вирватися, то встромляють собі в нутро меч і так себе забивають».

У Київській Русі (IX-XIII ст.) всі військові та політичні рішення приймалися особисто великим князем на раді з «найближчими людьми». Він нсе керував таємною дипломатією та розвідкою. Князь укладав політичні союзи, керував військом, організовував збирання інформації про супротивника. Головними функціями розвідки у часи Київської Русі були: 1) попередження про агресію з боку сусідів та забезпечення підготовки власного нападу на супротивника; 2) забезпечення

В

Половці женуть полонених і худобу. З Кенігсбергського літопису

вигідних умов торгівлі з сусідніми державами (торгівля країни направляла собою усю зовнішню політику київських князів).

Для ведення розвідки князь призначав спеціальних людей з числа дружини. Вони займалися добуванням інформації **про** супротивника, дослідженням місць для стоянки війська, розвідкою доріг, у їх обов'язок входило також і спостереження за супротивником під час бойових дій. У тогочасній мові поняття, що відносяться до розвідки, позначалися такими словами, як «спостерігачі» (розвідники, що засилялися князем в стан супротивника, як в мирний, так і у військовий час) і «просоки*» (окремі воїни або військові загони, що стежили в період бойових дій за пересуванням і розташуванням ворожого війська). Пересування своїх військ прикривали за допомогою спеціальних частин, які називалися «сторожами». Вони виконували функції авангардів, роз'їздів, аванпостів, розвідників. Слово «сторожа» зустрічалося і в значеннях несення сторожової служби, охорона, застава, наглядовий пункт.

Сторожи йшли далеко попереду від основного війська, охороняючи його і намагаючись отримати інформацію про наміри противника, в першу чергу взявши «язика» (тобто полоненого, від якого можна було отримати інформацію про наміри, рух та чисельність противника). Крім сторож розвідку проводили також «зажитни-ки», яких теж висилали вперед, де вони займалися питаннями постачання війська. Якщо їх порівнювати з армією XIX ст., то вони в першу чергу виконували завдання квартир'єрів та фуражирів.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

У Київській Русі XI-XII ст. іноді організовувались великі сторожи — «сторояси Руської землі», коли дружини декількох князів усе літо стояли на найбільш вірогідних напрямках нападу половців.

Підготовка дружинників у Київській Русі дозволяла їм діяти як у складі великих військових з'єднань, так і невеликими групами. Ці знання та навички особливо були потрібні під час проведення військової розвідки чи в екстремальних ситуаціях. Араб Ібн Мискавейх, сучасник походу на Кавказ у 40-х роках X ст., свідчить: «Чув я від очевидців дивовижну розповідь про хоробрість руських дружинників і зневагу їх до присутніх проти них мусульман. Одна з таких розповідей була поширена в тій країні (місто Бердаа — столиця Кавказької Албанії), і я чув її від декількох чоловік. П'ять русів зібралися в одному з садів Бердаа, і серед них був безбородий хлопець, чистий особою, син одного з їх вождів, а з ними декілька полонених жінок. Мусульмани дізналися про це і оточили сад. Зібралося багато дейлемітів (горців з південного берега Каспійського моря, в ту пору одних з кращих воїнів в країнах ісламу) і інших, щоб битися з цими п'ятьма людьми. Вони прагнули хоча б одного з них узяти в полон, але не могли до них підступитися, оскільки жоден з них не здавався. І не могли їх убити до тих пір, поки вони не докінчили у декілька разів більше мусульман. Останнім залишався безбородий. І коли він зрозумів, що його візьмуть в полон, він здерся на дерево, яке було поряд з ним, і не переставав завдавати собі ударів кинджалом в різні смертельні місця, поки не впав мертвим».

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Київська Русь — відома сучасникам як Русь або Руська Земля, ранньофеодальна держава IX-XIII ст. з центром у Києві. Утворилася внаслідок об'єднання земель східнослов'янських племен. Політична форма — ранньофеодальна монархія на чолі з Великим князем Київським. Перші князі Аскольд і Дір. їхнє походження дискусійне. Такі вчені, як М.

Брайчевський, Я. Длугош та М. Стрийковський вважали, що Аскольд і Дір — це прямі нащадки Кия, інші взагалі не визнають існування Діра. У третій редакції «Повісті минулих літ» Аскольд та Дір фігурують варягами.

Князь Аскольд прийняв на себе титул кагана, що рівний титулу імператора, чим формально поставив Русь на один щабель з Візантією та Хазарією — найсильнішими тогочасними державами. За його правління Русь міцно утвердилась на узбережжі Чорного моря, яке у тогочасних джерелах не випадково дістало назву «Руського моря».

Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козаччини

Після вбивства князя Аскольда у 882 р. влада перейшла до нащадків Рюрика (Рюриковичів). Вони продовжують політику, спрямовану на посилення центральної влади та на об'єднання всіх східнослов'янських земель.

За часів князя Святослава (? — 972) було завершено об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва, приєднані Тмутарокань та Прикубання, здійснені вдалі походи на волзьких болгар та розгромлений Хазарський каганат.

За часів князя Володимира (? — 1015) приєднана до держави Чер-венська Русь, з 988 р. християнство введено як державна релігія. Це дало можливість Київській Русі увійти на рівних до кола наймо-гутніших держав Європи; активізувати політичні, економічні, воєнні та культурні зв'язки з ними.

В епоху Ярослава Мудрого (977 — 1054) Русь досягла zenіту свого розвитку. Кордони держави простягалися від Фінської затоки. Ладозького й Онезького озер до Чорного моря й пониззя Дунаю, від Закарпаття до верхів'я Дону та Волги. Головну увагу Ярослав зосередив на зміцненні держави. Він затратив величезні кошти на розбудову Києва. За свідченням літописця на місці остаточного розгрому печенігів був побудований Софійський собор. Зводяться Золоті Ворота та інші споруди нового центру «Гора Ярослава». Сучасник Ярослава Мудрого, західний літописець Адам з Бремена, називав Київ окрасою Сходу й суперником Константинополя. Значно зріс міжнародний ав-т.оритет Русі, про ці,о красномовно свідчать династичні шлюби дітей князя з найбільшими володарями Європи. Скандинавські саги називали Київську Русь «Гардарік», тобто країна міст.

По смерті Ярослава державна єдність Русі послабилася. Почався період існування самостійних удільних князівств. Відновив сильну центральну владу на Русі онук Ярослава Володимир Мономах (1053-1125). Та після кончини його сина і наступника Мстислава (1076-1132) держава втратила єдність, а князі почали змагатися між собою за першість на Русі.

Водночас на Русі зберігалась монархія з номінальним центром у Києві, а також єдина руська православна церква з центром — метрополією у Києві.

У період феодалної роздробленості у Руській землі утвердилася колективна форма правління. За право володіти Києвом та мати титул Великого князя Київського час від часу вступали в боротьбу князі ростово-суздальські, галицькі, смоленські, чернігівські, переяславські та ін., яких вабила перспектива встановлення їхньої влади над усією територією Київської Русі. Тому іноді на київському столі ут.верджувалися відразу двоє князів.

У 1237-1241 рр. Київська Русь пала під ударами монголо-татар.

Олександр Уривалкін. Тае-«ниуІ розвідок

Методи збирання інформації у цей час були різними: від розвідки боєм до заслання розвідників у стан ворога, у часи військових дій це були в основному дружинники та ополченці, а в мирні часи — купці та дипломати. Купці, які їздили до іноземних країн, вірогідно, мали і самі збирали інформацію про найбільш вигідні шляхи просування та країни, які вони відвідували, або ж одержували спеціальні завдання. Так само вели політичну розвідку люди, котрим доручались дипломатичні функції. Політичну, економічну, військову та іншу цікаву інформацію князі отримували від мандрівників та паломників до святих місць на Близькому Сході,

Ігумен Даниїл з Чернігівщини, у 1106-1107 рр. здійснив паломництво до Єрусалиму і описав цю подорож у творі «Житіє і мандрівки Данила, Руської землі Ігумена* (відомо понад 150 списків цього твору). Поряд з елементами географії та економічного опису цей твір містить численні оповідання про всі відвідані паломником святі місця —

Константинополь, Єрусалим, Йордан і острови Грецького архіпелагу.

Загальних правил по веденню розвідки у цей час ще не було, тому її результативність в багатьох випадках залежала від особистих якостей і знань князя, який нею керував. Наприклад похід у 907 р. київського князя Олега (? — 912) на Візантію був ретельно законспірований, добре підготовлений і забезпечений першокласною для того часу інформацією- Київський князь з'явився під стінами Константинополя, коли візантійські війська під керівництвом полководця Імерія пішли на схід воювати з арабами; скориставшись дим, підняв заколот проти центральної влади Андроник Дука — лідер провінційної знаті. Таємно підтримував бунтівників і Константинопольський патріарх. Олег підійшов до столиці чудово знаючи становище в Константинополі. Двох думок тут бути не може: князь мав в своєму розпорядженні прекрасно працюючий розвідувальний «апарат», що забезпечив його, окрім військової, ще і політичною інформацією. Рухався Олег на Константинополь «на конях і на кораблях* — сухопутні загони князя йшли до візантійської столиці по землі Болгарії, на чолі якої стояв видатний державний діяч і полководець Сімеон Великий. Болгарія при Сімеоні вела з Візантією багаторічні війни, мечем затверджуючи на межах імперії свої політичні, територіальні і торгові домагання. Дві слов'янські держави за логікою речей повинні були стати природними союзниками в бо-

ротьбі з Візантією. Болгари не тільки пропустили дружинників князя Олега до стін Константинополя, але і дали їм всю, яка у них була, інформацію про супротивника.

Олег обложив столицю, повоював її околиці, узявши велику здобич. А головне, після походу у 911 р. був підписаний договір, за яким руські дипломати і купці (найчастіше купці і були розвідниками) користувались у Візантії великими пільгами, яких не було у представників жодної із країн. Візантія зобов'язалася виплачувати Русі щорічну дань, віддала велику військову контрибуцію, прийняла на своє утримання російських послів, нарівні з посольствами інших держав, надаючи їм транспорт і охорону, купецтво було звільнено від торгових мит.

Візантіїці зробили висновки з цієї поразки і, перш за все, поразки у галузі військово-розвідувальної діяльності. І коли відносини між Візантією і Київською Руссю внаслідок наступника Олега — Великого Київського князя Ігоря (? — 945) — різко загострилися, Константинополь зустрів ситуацію у всеозброєнні.

До цього часу багато що змінилося в Причорномор'ї і на Балканах. Греки, навчені гірким досвідом, розмістили в гирлі Дніпра свої наглядні пункти й узяли під строгий контроль всі виходи в Чорне море. Службу тут несли жителі Херсонеса й інших грецьких колоній у Причорномор'ї; маскуючись під місцевих рибалок, розвідники постійно чергували в дніпровських лиманах.

І у Константинополі, і в Києві чудово розуміли: хто контролює дніпровське гирло, той володіє безцінною інформацією, маючи можливість прослідкувати рух війська в Північному Причорномор'ї. Іншим розвідувальним пунктом була Керченська протока. За неї теж йшла виснажлива боротьба.

Різко змінилася і ситуація в Болгарії. Сімеон помер, його наступник, цар Петро, одружений на візантійській принцесі, радий був зробити послугу константинопольському двору.

Військо в поході, з Життя Бориса і Гліба

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Похід Ігоря на Візантію почався влітку 941 р. І цього разу Київська Русь мала в своєму розпорядженні достатню інформацію про становище в імперії: краща візантійська армія чисельністю 40 тисяч чоловік знову воювала з арабами. Знов арабський і руський «військові чинники*» діяли синхронно, що говорить про справну роботу як розвідки, так і дипломатії.

Але раптового нападу не вийшло. Ледве рать з'явилася в пониззі Дніпра, як до Константинополя полетіли попереджуючі сигнали. Основна інформація піїпла, коли військо князя Ігоря з'явилося у полі зору болгар. Літописець пиіпе про це так: «І послали болгари звістку до царя (візантійського імператора), що йде Русь на Царград, кораблів 10 тисяч».

До моменту, коли Ігор підійшов до Константинополя, своєчасно оповіщені греки зуміли збудувати значні оборонні споруди.

Декілька місяців поблизу Константинополя біля берегів Малої Азії йпіли запеклі сухопутні і морські битви, в результаті яких руське військо і флот були розгромлені. Але київський князь не бажав складати зброю. Війна продовжувалася. Через три роки у 944 р. князь Олег зібрав нові сили і знову двинув військо на південь. На підмогу були найняті печеніги. І знову, як і три роки тому, чітко спрацювала візантійська розвідка. У літописі про це повідомляється: «Це чули корсунці (тобто жителі Херсонеса) та послали до Романа (візантійського імператора) «Що йде Русь на багатьох кораблях... Також і болгары почувши звістку, писали: «Йде Русь, і наняли суть до себе печенігів*». Проте не бажуючи більш випробовувати долю, греки вирішили закінчити справу миром: назустріч Ігорю вислали посольство, яке і зустріло князя на підході до Дунаю. Мирні переговори закінчилися новим договором 944 року. Спеціальні статті договору були присвячені статусу спірних земель в гирлі Дніпра. Греки зажадали, щоб руські загоны не перешкождали появі тут хер-сонеських рибалок; крім того, вони поз-

Київська дружина

бавлялися права зимувати в цьому районі. Літом, проте, і ті й інші мали право тримати тут своїх інформаторів.

Але угода з Візантією князя Ігоря у 944 р. була менш вигідною, ніж угода князя Олега, купці і дипломати були позбавлені більшої частини пільг, а розвідники «нелегали» за сучасною термінологією (ті хто не мав вірчих грамот Великого князя Київського) підлягали смертній карі. В тексті договору 944 р. зафіксовано: «... якщо ж прийдуть без грамоти і потраплять до наших рук, то ми будемо тримати їх під наглядом доки не повідомимо князя вапіюго. Якщо ж не дадуться нам і вчинять опір, то вб'ємо їх, і хай вапн князь не закине нам їхню смерть*».

Серйозно займався питаннями розвідки і син Ігоря, князь Святослав (? — 972). Людина, безумовно, хоробра і у військовій справі майстерна, він, проте, вимовляв своє знамените «Йду на ви» тільки після того, як збирав повну інформацію про супротивника. Відомо, що свій похід проти Хазарського каганату у 965 — 968 рр. Святослав ретельно підготував і після того блискуче здійснив, пройшовши до хазарської столиці Ітиль не звичайним південним шляхом, а північними лісами, через землі вятичів; спочатку завдав удару по союзникові хазар, Волзькій Булгарії, і лише потім спустився по Волзі і розгромив військо Хазарського каганату. Така операція повинна була мати гарне інформаційне забезпечення. (Наприкінці X ст. син Святослава Володимир, остаточно оволодівши країною, наклав на хозарів данину).

У 970 р., у війні з Візантійською імперією, використання розвідувальних сторож дозволили князю Святославу уникнути засідок, які організував керівник візантійських військ, магістр Варда Склір. Князь Святослав послав попереду своїх військ розвідувальні сторожі, сформовані в основному з печенізьких та угорських верпіників. Стрімко пересуваючись на своїх конях, вони оглядали гаї, сади, яри, села і якщо знаходили засідки, посилали гінців до князя, а саме «як рій жалючих бджіл, кружляли навколо катарактів (візантійські важко озброєні професійні вершники, вдягнені в панцири) поки на допомогу не приходила дружина Святослава». А тим часом решта військ князя в повній безпеці продовжувала свій рух.

Восени 970 р. за свідченням візантійського історика Іоанна Скіліци, князь Святослав (? — 972) надіслав посольство до візантійського імператора Іоанна Цимісхія. У візантійському таборі це посольство розцінили як розвідку: мовляв, «руси прийіп-ли з метою вивідати справи візантійців». Подібна практика відкритої розвідки була властива для тих часів.

Святослав радиться з дружиною (мініатюра рукопису Іоанна Скилиці)

У 971 р. при захисті болгарського міста Доростол (сучасне Силістрія) князь Святослав використовував різні методи військової розвідки: у квітні була влаштована засідка на візантійського імператора Цимісхія; диверсанти з княжої дружини у липні знищили металні мапіни візантійців (під час цієї операції загинув родич імператора магістр Іоанн Куркуас); в одну з ночей загін князя Святослава, скориставшись негодою, на човнах проплив між берегом та візантійськими кораблями, що стояли на якорях, і несподівано напав на обоз, знищивши загін охорони, дружинники захопили провіант та непомітно доставили його до фортеці.

Використовував розвідників і князь Володимир Святославич — билинний «Володимир Красне Сонечко» (? — 1015). Щоб примусити Візантійських імператорів — братів Василя II та Костянтина VIII виконати умови русько-візантійського договору, укладеного близько 987 р., — віддати за нього сестру Анну, князь Володимир у 988 р. осадив головне візантійське місто у Криму — Херсонес (Корсунь). Чималий час облога Херсонеса не приносила князеві успіху. Грецька залога вперто захищалась. Тоді Володимир вдався до розвідки. Його агент у Херсонесі, названий в одних джерелах священником Анастасом Корсунянином, а в інших — варягом Жидьберном, «пустив стрілу (до табору князя), написавши на ній: «Перекопай і перейми воду, йде вона трубами з колодязів, що за тобою зі сходу». Князь наказав так і учинити, після чого місто капітулювало. Імператори прислали свою сестру до Херсонеса, де Володимир урочисто взяв із нею шлюб. Так при-

Тс
аємна дипломатія та розвідка за часів Ішівської
Кі
зі Русі
та козаччини

сутність розвідника в обложеному місті дозволила князеві здобути його. Не забув князь Володимир і свого агента, після взяття Херсонеса Анастас перебрався до Києва і став там ієрархом головного собору Київської Русі — Десятинної церкви Святої Богородиці. «Повість минулих літ* свідчить, що «и поручи ю Настасу Корсунянину, и попи Корсунские пристави служити в ній*».

Як вважав М. Ф. Котляр, «надсилання князем Володимиром посольств до інших країн із офіційним завданням познайомитись із їхніми віруваннями можна тлумачити як проведення своєрідної розвідувальної операції з метою ознайомлення з ситуацією у тих країнах і в цілому в західному світі».

Літопис свідчить; «Вибрали мужів славних і розумних, числом десять, і сказали їм: «Ідіть сперіпу до болгар (Волзька Булгарія) й випробуйте віру їх». Далі послали попрямували до «німців» (католиків), познайомились з їхньою обрядністю й нарепті потрапили до «грецької землі» (Візантії)».

Бій руської дружини з половцями. Мініатюра з Радзивилівського літопису кінця XV ст.

Вже після прийняття християнства князь Володимир послав місіонером у Волзьку Булгарію філософа Марка Македонянина. Можна припустити, що філософ Марк займався не тільки проповіданням християнства, але й розвідкою. У 990 р. під його впливом у Київ до князя Володимира прибули чотири болгарсь-ких князя, прийнявіпих християнство. Ці князі були противниками централізації влади у Булгарії. їх прихід до Києва можна пояснити не стільки бажанням стати у оядь*ві«етва-«ристов'ОПТГ ..« скільки внутрішніми негараздами і надією іри допомозі Кіі^іівц^дрої о

Олександр Уривалкія. Таємниці розвідок

кої Русі повернути втрачений політичний вплив. І дійсно, у 994 і 997 рр. князь Володимир здійснив військові походи на Бул-гарію. В першому випадку, як свідчив літописець, «він переміг*», а у другому «полонив болгарське військо». При цьому ці походи були не більш як демонстрацією військової сили з метою повернути чотирьом болгарським князям втрачені уділи і через них зміцнити свій вплив у Булгарії та послабити позиції бул-гарського еміра. У Київській Русі діяла й агентурна розвідка, вербування та пере вербування противника. В Початковому Київському літописі з усіма подробицями описано, як у 978 р. під час міжусобної війни київського князя Ярополка Святославича з своїм братом новгородським князем Володимиром Святославичем проходила операція по вербуванню головного радника Ярополка воєводи Блуда і як ця операція дозволила князю Володимирі посісти київський престол.

Звернемось до літопису: ■?! прийшов Володимир до Києва з во-ями многими. І не зміг Ярополк стати супроти Володимира, і заперся Ярополк з людьми своїми і з воєводою Блудом (Блуд — Бу-дий, воєвода князя Ярополка Святославича).

Володимир тим часом послав до Блуда, воєводи Ярополкового, (послів), обманливо мовлячи: «Посприяй мені! Якщ,о уб'ю я брата свого — буду мати тебе за отця свого і велику честь дістанеш ти од мене. Не я бо почав братів убивати, а він. Я ж того убоявся і прийшов на нього*. І сказав Блуд до посланих Володимиром: «Я буду з тобою в приязні»... Блуд зрадив князя свого, діставши од нього багато почестей.

Сей Блуд, запершись із Ярополком (у Києві), часто слав до Володимира (інформацію), кажучи йому іти на приступ до міста з боєм, (а) сам замишляв убити Ярополка. Та (через) городян не можна (було) вбити його. Блуд, отож, не змігши, як би його погубити, замислив зробити це обманом, кажучи йому не виходити на битву з міста. І мовив при цім Блуд Ярополкові: «Кияни посилають до Володимира, говорячи: «Іди на приступ до міста з боєм. Ми видамо, мовляв, тобі Ярополка». — Утікай із Києва». І послухав його Ярополк, і побіг із міста, і заперся в місті Родні на річці Рось. А Володимир увійшов у Київ.

І обложили (вої Володимирові) Ярополка в Родні, і був там голод великий, і єсть примовка й до сьогодні: «Біда, як у Родні». І сказав Блуд Ярополкові: «Чи бачипі ти, скільки воїв у брата твого? Нам їх не перебороти. Тому мирися ти з братом своїм*, — обманю-

Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козащини

ючийого, це говорив він. І мовив Ярополк: «Нехай буде так». І послав Блуд до Володимира листа, кажучи: «Збувся намір твій. Я приведу Ярополка до тебе, а ти приготуй (людей) убити його*».

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Дружинник Київської Русі — професійний воїн, навчений верховій їзді, який володіє мечем, шаблею, списом, влучно стріляє з лука, одягнений в захисне спорядження — шолом і кольчугу (панцир).

У XI—XIII ст. чисельність дружин коливалася від 500 до 3000 чоловік. Ділилася дружина на дві частини: невелику лстару», «передню», «крайц», куди входили «бояри думаючі», «мужі хоробрі», «початкові люди», — / набагато численнішу — «молодишу», яка складалась, з трьох груп воїнів — «отроков», «дитячих» і «милостників».

«Отроки» були домашніми і військовими слугами князя, що не користувалися правом від'їзду від його будинку. «Дитячі» і «милостники» займали вище становище, мали власні будинки, могли одержувати з рук князя призначення на урядові посади, наприклад, бути посадниками в містах.

Перші кроки до ремесла воїна у той час робили дуже рано. У три роки хлопчик проходив обряд «постриження», коли у нього коротко обрізали волосся, вперше садили на коня і опоясували мечем. Цей обряд був великим сімейним святом, на яке запрошували гостей і відзначали гулянням. У сім років починалося безпосереднє військове навчання, а в дванадцять років, — перші походи з батьком або старшими братами. Підліток, ймовірно, виступав їх помічником, звикав до важкого похідного життя, спостерігав за боями. Юні воїни знатного роду, крім того, вчилися ще і основам тактики: як побудувати загін в бою, як розбити табір і звести навколо нього укріплення і т. п. Наскільки можна судити по літописах, фресках, іконах і розкопках, основним видом озброєння дружинників у XI-XIV ст. були списи (довжина до 360 см), двосічні мечі (довжина клинка до 100 см, ширина 4-6 см), шаблі (з незначним викривленням смуги, довжина клинка до 100 см, ширина 3-3,7 см), бойові сокири (довжина рукояті до 80 см), булави, обушки, кинджали.

Перед битвою воїни надягали на ватяні куртки захисне спорядження: кольчуги (завдовжки до 70 — 80 см), з XIII століття — пластинчаста і лусковий обладунок. Голови вони прикривали конічними і сфероконічними шоломами з барміцями (кольчужне прикриття для потилиці і обличчя), з «личинами» (металевими масками).

Володимир же, це почувши (і) увійшовши у двір сів тут з дружиною своєю.

І сказав Блуд Ярополкові: «Піди до брата свого і скажи йому: «Що ти мені не даси — те я візьму»... і прибув Ярополк до Володимира. І коли входив Він у двері, підняли його два варяги двома мечами під груди, а Блуд зачинив двері і не дав услід за ним увійти своїм. Так був убитий князь Ярополк». (Ця інформація підтверджується й Іоакимовським літописом).

У часи Київської Русі у розвідці використовувався і метод, який пізніше буде називатися «агентурою впливу». Прикладом може слугувати операція, яку проводили представники польського короля Болеслава Хороброго, впливаючи на князя Святополка. Князь Святополк Окаянний, син Ярополка Святославича і пасинок Володимира Святославича, був призначений останнім князем у місто Турів на Прип'яті. За свідченням саксонського єпископа Тітмара, між 1008 і 1013 роками був укладений шлюб Святополка з дочкою польського короля Болеслава Хороброго. Разом з польською княжною на Русь прибув і її духівник Рейнберн — у минулому єпископ Колобжегський. Цей Рейнберн мав великий вплив на Святополка. Використовуючи невдоволення Святополка Великим князем Київським Володимиром, він хотів знайти у ньому політичного спільника Болеславу Хороброму. Хроніка Тітмара сповіщає про те, що Рейнберн підбив Святополка вчинити заколот проти Володимира. Близько 1014 р. Володимир Святославович запідозрив Святополка у змові з польським королем і запроторив його та Рейнберна в одну із київських в'язниць, але після смерті великого князя у липні 1015 р. пасинок на короткий час захопив київський престол (Рейнберн до того часу помер у в'язниці).

Під час боротьби за київський престол між Святополком Окаянним (978 — 1019 ?) та Ярославом Мудрим (977 — 1054) останній використовував своїх розвідників, які знаходились у таборі супротивника. Літописець свідчить: «У таборі у Святополка Ярослав мав приятеля, до якого послав вночі запитати: «Що робити? Меду мало варено, а дружини багато»; той відповідав, що хай Ярослав до вечора віддасть мед дружині; новгородський князь здогадався, що вночі потрібно зробити напад. Був заморожок; Святополк стояв між двома озерами і всю ніч пив з дружиною, а Ярослав перед світанком зібрав своє військо і перебрався на інший берег... Ярослав наказав дружині пов'язати голови хустками, щоб в січі впізнавати своїх. Вороги зішлись, була січа

зла; печеніги, що стояли за озером, не могли допомогти Святополку, який був притиснутий з своєю дружиною до озера, примушений вступити на лід, лід обломив, і Ярослав здолав. Святополк втік до Польщі, а Ярослав сів в Києві».

Гарно підготовлений спецзагін дружинників-розвідників використовував її князь Володимир Всеволодович Мономах (1053–1125). У лютому 1095 року орда половецьких ханів Ітларя і Китана підійшла до Переяславця, де княжив князь. Обложивши місто, половці

Рис. 5. ґ 45. Похід князя Володимира. Мінуська

Похід дружини Володимира Святославича на печенігів. Мініатюра з Радзивилівського літопису кінця XV ст.

відправили послів до Володимира Мономаха з вимогою сплатити за мир і спокій «великі дари» (дань). Князю Володимиру потрібно було виграти час, поки підійде допомога. Довелося навіть послати в половецький стан заручником свого сина Святослава — тільки при цій умові хан Ітларь погоджувався приїхати в Переяславль для укладення миру. У ніч на 24 лютого з Переяславля таємно пішов озброєний загін, відомий кочівниками-торками, обізнаними в половецькій мові. Декількох чоловік лазутчиків підбралися до шатра, де містився Святослав, і, перебивши половецьких охоронців, викрили княжича. Після цього князівська дружина напала на половецький стан. Хан Китан був убитий в своєму шатрі, решта половців розбіглася. Загинув і хан Ітларь, що знаходився в місті.

Взимку 1109 року князь Володимир Мономах використав метод розвідки боєм, пославши на річку Донець свого воєводу Дмитра Іворовича «з переяславською кінною дружиною і пешцями на санях». Йому було велено точно з'ясувати, де стоять взимку половецькі стани, чи готові вони до літніх походів на Русь, чи багато залишилося у половецького хана Шарукана воїнів і коней. Крім того, загін воєводи повинен був спустошити половецькі вежі, щоб Шарукан знав: і взимку не буде йому спокою, поки він ворогує з Київською Руссю.

Воєвода Дмитро виконав доручення князя. Піхотинці в санях і дружинники верхами швидко пройшли через степи і на початку

Олександр Уривалюк. Тасмниці розвідок

СІЧНЯ вже були на Донці. Там їх зустріло половецьке військо. Воевода виставив проти половецької кінноти зімкнутий лад піхоти, об який розбилася атака половецьких вершників, а розгром довершили флангові атаки кінних дружинників. Половці бігли, кинувши своє майно. Тисячі кибиток і безліч полонених і худоби стали здобиччю руських воїнів. Не менш цінними були і відомості, принесені воєводою з половецьких степів. Виявилось, що хан Шарукан стоїть на річці Дон і збирає сили для нового походу на Русь, обмінюється гінцями з ханом Боняком, який на Дніпрі теж готується до війни. Весною 1110 року об'єднані дружини князів на чолі з Володимиром Мономахом виступили до степового рубежу і встали у міста Воїня. Туди ж йшли із степу половці, але, несподівано для себе зустрівши готове до битви княже військо, повернули назад і загубилися в степах. Розвідка боєм, яку провів князь взимку 1109 р., зупинила половецьке *Князь Володимир Мономах* вторгнення.

В Іпатіївському літописі під 1172 р. є запис, який розповідає, як за допомогою розвідки та свідчень «язиків», невеликий загін удільного переяславського князя Михалка Юрієвича (? — 1176) розгромив половецьку орду хана Тоглія і визволив полонених. Літописець пише: «Переяславський князь Гліб Юрієвич послав брата свого Михалка і з ним переяславців сто, а берендіїв півтори тисячі. Михалко послухався брата, хоча дружини його не було з ним і не знала вона про спішну поїздку князя свого. Отож Михалко, попрощавшись з братом своїм Глібом і з усією дружиною братовою, пішов услід за половцями. І берендії пішли вслід за ними в дорогу половецьку з Михалком. І знайшли вони сторожів половецьких, — а їх же було числом триста, — і, об'їхавши їх, зненацька побили їх, а других захопили. І стали вони допитувати живцем узятих: «Чи багато ваших позаду?» І сказали половці: «Багато їх є, із сім тисяч»... І зустріли вони (дружина) половців, які йшли з полоном, і, б'ючись, здолали їх: самих добили, а полон свій одібрали. І допитували вони також: і тих: «Чи ба-

Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козаччини

гато вас іпце позаду?» І вони сказали: «Тепер велике військо йде позаду». Наші ж укріпилися божою поміччю і святою богородицею і дождали й того війська великого. І поїхали вони одні супроти одних. (Наїпі рушили), уповаючи на хрест чесний, — бо було ж у поганих дев'ятсот списів, а в русі — дев'яносто списів, — (а) погані, надіючись на силу (свою), пішли супроти наших. Переяславці тоді, сміливими будучи, поїхали наперед з Михалком, але берендії взяли коня княжого за повід і не дали їм їхати, кажучи: «Не їдьте ви наперед, ви є наша кріпость. Нехай ми підемо наперед».

І зустрілися стрільці з обох сторін, і була січа люта, і порубали вони й стягоносця нашого, і гілку стягову обірвали із стяга, і прийшли в замішання обидва (війська), б'ючись. Володислав (Володислав Воротиславич воєвода переяславського князя Гліба — авт.) тоді надумав узяти стяг Михалків і надів на нього шолом. І зібралися (наші коло стяга), і вдарили на них, і стягоносця половецького порубали. Михалка ж князя ударили вороги двома списами в стегно, а третім у руку, але бог молитвою отця його позбавив (його) од смерті. Як і колись на лукомор'ї, билися (наші) з ними міцно, і, побачивши (це), половці побігли, а наші вслід за ними погнали, тих рубаючи, тих хапаючи. І взяли їх руками півтори тисячі, а реїпту їх побили...

...І прийшов Михалко з переяславцями і з берендіями до Києва, побіливши половців, а полонені християни, визволені з тої неволі, вернулися до себе».

Але є в літописах і інші приклади. Іпатіївський літопис розповідає про похід князя Ігоря Святославича проти половців у 1185 р. Не в сліпу йїпов князь. Попереду та по сторонам йшла розвідка — «сторожа». «Із Оскола всі рушили до (річки) Сальниці, — пише літописець, — і тут до них і сторожі приїхали, іцо їх вони (князі Ігор та Всеволод — авт.) послали були язика ловить, і сказали вони, приїхавши: «Бачилися ми з ворогами. Вороги ваші оружно їздять. Тому або ви поїдете борзо, або вернемось додому, бо не наша є пора». Не послухався князь розвідників і був розбитий.

Князь, який погано займався збиранням розвідувальної інформації, викликав подив і докори з боку союзників. В Іпатіївському літописі під 1151р. є запис про те, іцо «сказав князь Володимир Володарювич (? — 1153) князю Андрію Боголюбському (1112-1174): «Яке се княжіння є у свата мого (київського князя Юрія Долгорукого — авт.)? Коли рать на нього з Володимира іде, то як сього не взнати?»

Для забезпечення себе від раптового нападу князям доводилось висилати сторожеві загони на сотні кілометрів від своєї рези-

Олександр Уривалюк. Таємниці розвідок

денції. у «Повчанні чадам своїм» Володимир Мономах, який сам здійснив більше 80 військових походів, звертає особливу увагу нащадків на сторожову службу та розвідку. Він писав: «Пішовши на війну, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод; ні до пиття, ні до їжі, ні до снання не вдавайтесь; і вартових самі наряджайте, і вночі нарядивши їх з усіх боків, тоді лягаєте біля воїнів, а вставайте рано, а зброї не знімайте з себе негайно, бо, не оглядівшись, через лінощі, раптово людина гине».

Щоб пройти по території, захопленій ворогом, використовували його одяг, знання мови та звичаїв. Про це свідчить згаданий у літописі епізод облоги печенігами Києва у 968 році, коли якийсь київський юнак, аби повідомити дружину, що перебувала за Дніпром, про критичний стан обложених, вийшов з міста і ходив серед печенігів, запитуючи: «Чи ніхто не бачив коня?», — бо він умів по-печенізькому, і вони вважали його за одного з своїх. Лиш коли юнак стрибнув у Дніпро і поплав, печеніги зрозуміли, що це розвідник, але вже ні здогнати його, ні влучити в нього стрілами не могли.

Діяльність розвідників Київської русі відображена і в фольклорі, піснях та билинах. Наприклад в одній з народних пісень дівчина дінається про таємницю у Змія Горинича; у билинах богатир Ілля Муромець висліджує Солов'я-розбійника, а застави богатирські (давньоруський спецназ) захищають Землю Руську від набігів кочовиків.

Як бачимо, метод лову «язика», сторожові пікети (сторожа), спецзагони (спецназ), розвідка боем, вербування агентів, використання розвідниками знання мови та звичаїв ворога сягають глибоко в минуле так само, як і інші способи збирання інформації про противника.

Розвідка Запорозької Січі

Формування розвідки як професійної державної служби йшло поступово по мірі розвитку державності. Одні історики вважають, що цей процес завершився у ХУІІІ ст., інші — що на початку ХІХ ст. На Україні вагомий внесок у формування професійної дипломатії та розвідки внесли запорозькі козаки, а в подальшому ці процеси отримали свій розвиток у часи Національно-визвольної революції 1648-1676 рр. У цей період ще не було відмінностей між дипломатичною та розвідувальною службою. В Україні ще не було ні професійних дипломатів, ні професійних розвідників. У той же час можна назвати ряд представників козацької старшини, які проявили себе саме в цій сфері діяльності. Серед них: Петро

Одинець,

Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козаччини

Іван Зборовський, Яцько Клиша, Силуян Мужилівський, Федор Вешняк, Лук'ян Мозиря, Максим Несторенко, Юрій Немирич, Василь Верещака, Петро Гржибовський, Войцех Кулаковський, Ярема Концевич та інші.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Походження назви «січ» трактується по-різному. Одними — як розчищене серед лісу, висічене місце. Інші ведуть її від поняття «засіка». Автор «Історії Русів» вважав Січ пограничною заставою проти татар, установленою польсько-лит.овським урядом із українського люду. Проте одночасно протягом століть слово «січ» означало столицю усього запорозького козацтва. Поряд зі словом «січ» ставилося слово «кіш», що часом звався «вельможним запорозьким Кошем». (Татарською мовою слово «кіш», чи правильніше, «кхош», означало 10 тисяч зведених до купи овечих отар). Козаками слова «січ», «кіш» вживалися то як синоніми, то з цілковитим розрізненням одне від одного. Під словом «січ» звичайно розуміли постійну столицю, постійний центр усього козацтва, а під словом «кіш» найчастіше розуміли центральний орган управління Запорозької Січі (уряд). Іноді воно мало значення тимчасового місця перебування козаків, військового табору, ставки. Але найчастіше слово «січ», або «кіш», вживалися з однаковим значенням постійного місця перебування запорозьких козаків.

У Запорозькій Січі постійна загроза зі сторони «Дикого Поля*» приводить до необхідності створення спеціальної сторожової служби. Для захисту й збору інформації козаки використовували особисті загони: розвідувальні роз'їзди і пікети. Вони діяли у прикордонній місцевості, слідкуючи за пересуванням татар і повідомляли Січ, якщо татари йпіли у похід. Розвідники уміли знаходити в траві сліди татарських коней, по яким визначали, скільки їх було, коли і куди вони прямують. Під особистий контроль в першу чергу брали традиційні шляхи пересування татар, переправи через річки, броди, перевози тощо.

Татарських перевозів через Дніпро було чимало, найдавніші з них були: перший між порогами Будилом та Лишнім, другий — на урочищі Кічкас. Періпе місце тим подобалося татарам, що там Дніпро поділявся островами Тавольжан (Таволжанський) та Перун на три протоки, і ті протоки легіше було перепливати з кіньми по черзі, одпочиваючи по островах; друге місце було вдатне тим, що там Дніпію, спертій скелями, має всього 80 сажнів завширшки.

Зброя козацьких розвідників

- 1. Пістолі; 2. Самопал; 3. Рушниця; 4. Лук та стріли;*
- 5. Ятаган;*
- 6. Ніж; 7. Бойова сокира та клевець (чекан); 8.*
- Якорець (часник);*
- 9. Шабля.*

Богуслав Мишкевич (Маскевич) — офіцер надвірного війська князя І. Вишневецького (пізніше — жовнір-шляхтич у загонах литовського гетьмана князя Янупіа Радзивілла) — зазначав у щоденнику, що «... на відстані до кількох миль далі останнього порога, є о. Хортиця посеред Дніпра... Тут завжди перебуває козацька варта для попередження татарських набігів*». Вистеживши татар на перевозі, козаки намагалися перешкодити їм перевозитись, вбиваючи всіх, хто допливав до правого берега Дніпра; коли ж це не вдавалося, то подавали вісті на Січ.

Кількість козацьких шкетів та роз'їздів у різні часи була різною, але діяли вони на постійній основі. Рухомі пікети мали стаціонарні бази на території «Дикого Поля». З часом вони перетворились у редути (форпости) — невеликі укріплення для ведення вартової служби. Редути розміщувалися вздовж кордонів Ук-

Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козаччини

раїни, передусім на звичних для татар шляхах, переправах, бродах тощо на відстані 8 — 30 верст, залежно від місцевості, і таким чином створювали суцільну оборонну лінію. Колсен редут у межах певного територіального району виставляв чергувальні вартові команди — роз'їзди або пікети. Іноді найбільший редут слугував притулком для сусідніх. Як пише Д. Яворницький: «Редуги — це особливого роду приміщення для сторожових бекетів (пікетів); вони ставилися уздовж лівого берега Дніпра, від гирла річки Орелі до гирла річки Кінських Вод,

Дніпрові пороги і острови

Хортиця та Томаківка.

За картою Боплана.

на відстані 10, 20, 30 верст, дивлячись по положенню місцевості, щоб можна було бачити з одного редуту інший, і являли собою рід заїжджих дворів, великих казарм або січових куренів. Зовні вони покриті тесом або очеретом, обведені великим двором і захищені дерев'яним забором; зсередини мали вигляд просторих хат без перегородок, з сінями і, через сіни, з невеликою коміркою; при кожній редуті влаштована стайня; в редуті знаходилось до 50 чоловік козаків, власне запорожців і гетьманців; останні присилялися спеціально з України у допомогу січовим козакам і разом з останніми і складали бекет. Начальником над всяким редутом був осавул»,

Крім редутів для спостереження за противником використовували кургани, як старовинні, так і насипані козаками («роблені могили»). Якщо перші використовували тільки для спостереження, то другі будувались як укріплення з валом і невеликим пог-

27:

Олексій Уривалкін. Таємниці розвідок

либленням на вершині кургану. Тут, як в окопі, ставилась гармата і розташовувались козаки. До наших часів дійшла одна козацька легенда про сторожу на шляху до Азова — Савур-могили. Легенда розповідає: «Савур (інакше Сава чи Савка) разом з побратимом Харцизом стояли на караулі біля вежі й запізно помітили татар, які підкралися до козацької сторожі. Козаки не встигли запалити діжок і вступили у нерівний бій. Побратими довго не підпускали непрошених гостей до вежі. Щоби повідомити сусідні пікети про татарську небезпеку, козак Харциз облив себе смолою і підпалився. Коли полум'я обійняло козака, татари оточили Савура, та він не здався, а відбивався, поки бусурмани не накинули на нього аркан. Вони стягнули Савура з коня і посікли шаблями. Тільки він почав холонути, як навкруги загуло. На місці бою виріс горбок. Рідна земля піднялася, щоб видно було живе полум'я. Гул і світло почули й побачили побратими на Січі. Запорожці примчали під горбовину й поховали на ній Саву-Савура. За козацьким звичаєм вони шапками висипали січовому товаришеві могили*.

Як розповідав старий козак Микита Корж «для того щоб не вводити в оману своїх товаришів і мати можливість відрізнити їх від татар, на кургани завжди вскакував лише один козак, на противагу татарам, котрі вибирались на нього купою*.

Там, де курганів не було, будували маяки — дерев'яні вартові вежі, з великих стовпів обкручених сіном і облитих смолою, з майданчиком нагорі, де знаходилась просмалена бочка. Якщо козаки бачили ворога, то вони запалювали бочку та відходили, а палаючий маяк сигналізував про набіги татар.

Для попередження про наближення татар також використовували споруди з бочок — фігури, по три на кожен редут. Коли запалювали одну фігуру, це означало, що помічено рух татар до кордону; дві фігури — татари вторглись в межі України; три — знаходяться біля редута.

За переказом запорожця М. Коржа: «Фігури були споруджені біля кожного редуту в полі на відстані за чверть версти, але не ближче, для безпеки щодо вогню. Кожну фігуру будували з 20 смоляних діжок таким чином: спершу робили основу чи підмурівок фігури із шести діжок так, щоб посередині кола з діжок було порожнє місце, й міцно зв'язували це коло смоляними канатами (всі діжки мали тільки нижнє дно). На вершині кола ставили новий ряд із п'яти діжок, так само зв'язаний і влаштований, як і перший. Третій ряд був лише з трьох діжок, а чет-

Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козащини

вертий — з двох; на верхівці замість маківки ставили одну бочку без верхнього і нижнього дна — й вона вже закінчувала фігуру. Вгорі у цій бездонній діжці була зроблена залізна перекладаина із блоком і перекинутим через нього шнуром (мотузкою) такої довжини, щоб обидва його кінці лежали на землі. Один кінець звисав назовні — спущений по фігурі вільно, а другий був заведений всередину фігури; до цього останнього був прикріплений металевий дріт з великим жмутом мачули (клоччя), вивареної в селітрі. Коло фігури незмінно були вартові по два-три чоловіки... Бувало, тільки наші загони й бекети побачать десь орду, що наближається до кордонів запорозьких чи гетьманських, козаки тут же мчать до найближчих редутів і здійснюють тривогу, що ворог близько. Тоді вже осавул скаче з козаками до фігури й запалює її з допомогою мотузки, описаної раніше. Коли фігура розгориться, то й інші редуги таким чином дізнаються. І так одночасно, майже одного дня всі фігури по редутах загоряються, і всі мешканці довкола, по степах, лісах і плавнях, де займалися різною роботою, могли піти зі своєю худобою в слободи й порятувати життя; а потім уясе і всі полки (загони з паланок) запорозькі, які стояли по паланках, для запасу збиралися в одному місці, билися з ворогом, перемагали й виганяли його зі своїх земель».

В. Радомський. Пікет. Гравюра. Кінець ХІХ ст.

Олександр Уривалкін. Тасмніаі розвідок

Коли запорожці йшли у похід, вони теж використовували розвідувальні роз'їзди. Д. Яворницький пише: «... для спостереження за рухом ворогів вони (козаки) неодмінно відряджали у всі сторони особливих передових козаків-розвідників на версту відстані від табору. Просуваючись дуже повільно, вони йшли переважно вночі, вдень же зупинялися по глибоких балках, великих байраках і дрібних чагарниках. В дорозі вони брали запобіжні найстрогіші засоби: не розводили вогнів, не палили

Карта Криму Якова Сандрарта з 1687р., на основі карти Воляна

люльок, не дозволяли іржати коням, зав'язували їм морди хустками, вірьовками або ременями, прагнули говорити між собою стримано, впівголоса або навіть зовсім пошепки; для міркування в місцевості брали з собою так званий нюрнберзький квадрант, тобто рід компаса.

Рух війська повинен був відбуватися з такою обережністю, щоб про те «ні сорока, ні ворона не могли ні бачити, ні чути*».

Для отримання інформації про плани та чисельність ворога козаки широко використовували розсилання невеликих розвідувальних загонів з метою захоплення «язика».

«Гуляючи по пустих, широких степах, де не було жодної стежки, ані сліду... ці відчайдухи, добре знаючи переходи, їздили обе-

режно, щоби не потрапити на татарську засідку. Не маючи вогню протягом одного-двох місяців, погризши раз на день твердий сухар і ще дещо, вони не дозволяли навіть їржати коням. Неначе дикі звірі, переховувалися вони в тернистих корчах, завжди в умовленому місці. Деколи обсервували свої ПІ ляхи, гарцюючи по степу в різних напрямках. Удень орієнтувалися по сонцю та найменших горбовинах і могилах, а вночі по зорях, вітрах і ріках. Вислідивши татар, козаки нападали несподівано. Малі гурти розбив Єїли й брали в неволю* — писав про козаків польський історик Михал Гліщинський.

Козаки старались взяти в полон не простих татарських воїнів, які приймали участь у походах за ясирем, а представників верхівки Кримського ханства. Інформація таких «язиків» була цінною не тільки для Запорозької Січі, а й для держав-сусідів. Наприклад у 1558 р. гетьман Дмитро Вишневецький прислав до Москви «кримського полоненика Городецького татарина Кочеулая Сенгильдеева сина Бастановца», інформація якого надала можливість своєчасно підготувати до оборони південні кордони Російської держави. У 1594 р. через своїх послів — сотників Сась-ка (Сашка) Федоровича і Ничипора — козаки передали імператору Рудольфу II захопленого під час походу знатного полоненого. А у 1620 р. отаман Петро Одинець, керівник козацького посольства до російського царя, передав у Москві царю татарських «язиків».

Один із 38 куренів на Запорозькій Січі складався з пластунів-розвідників. Козаки куреня були призначені для виконання особливих завдань: розвідувально-дозорна служба, розвідка, агентурна робота на ворожій території, збирання інформації військово-дипломатичного характеру, проведення диверсій тощо. Як писали сучасники: «пластуни навчилися бачити у таку далечину, куди сягають тільки підзорні труби, а вухо чуло й там, де іншим здавалося б, німа типіа. Вони вміли вгадувати, з якого боку наближається небезпека, слідкуючи куди біжать степові звірі або куди перелітають птахи».

Тогочасні умови, в яких проходили бойові дії козаків, вимагали від пластунів широкого застосування всіляких хитрощів. При цьому велике значення надавалося дезінформації ворога щодо стану і намірів козацького війська. Наприклад, невеликі загони вершників часто імітували відхід головних сил, а посаджені на коні опудала створювали враження багаточисельної кінноти. Розкладені додаткові ватри імітували нічні табори козаків, які насправді перебували в іншому місці.

Олександр Уриваліан. Таємниці розвідок

Козаки вміло застосовували різні форми маскування. Для диверсійної роботи на мілководді вони годинами перебували під водою, дихаючи через очеретину. Одяг розвідників складався з м'якого взуття, традиційних шароварів, короткої полотняної або шкіряної сорочки чи куртки. Вбрання козака було надзвичайно зручним для ведення рукопашного бою. Широкі шаровари прикривали спрямованість рухів ніг. Пояс, кілька разів обкручений навколо тіла, певною мірою захищав від ушкоджень внутрішні органи. Висока бараняча шапка могла послабити удар у голову. Розвідники добре опанували всі види зброї. Але віддавали перевагу нечутким пострілам із лука, захалявним ножам, турецьким ятаганам, келепам (бойовим молотам), комбінованій зброї (перначам або кийкам з вгвинченими кинджалами) тощо. Для залякування і відвернення уваги ворога застосовувалися саморобні пристрої, які могли послідовно вибухати.

Багатоетнічний склад козацтва сприяв акумуляції в ході підготовки пластунів кращих надбань як власної фізичної культури, так і елементів різних систем, зокрема двобою тюркських народів, народів Кавказу, російської боротьби (витоки якої сягають давньоруської елітарної іпоколи двобою «Собор»). Існує гіпотеза, що танець гопак є стилізованою формою комплексу прийомів козацького двобою без застосування зброї. (Гопак і метелиця народилися на Запорозжжі, як і деякі інші танці).

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

В козаки йшли знедолені, але й не скорені люди. Крім причин для невдоволення, треба було ще мати духовні засади, енергію та силу для боротьби, — якості, котрі Л. Гумельов називав пасіонарністю. Звичайно, приречений на холопство, страх, апатію аж ніяк не годився на роль запорозького козака. Січ підтримувала свою людність шляхом поповнення нових членів на місце вибулих. Січ могла стати притулком для будь-кого, без різниці роду-племени. За переказами, до Січі приймали будь-кого, хто міг перехреститися. При нагоді вливалися до Січі звільнені з турецьких галер, представники європейських і азійських народів. За даними польського історика Л. П од город ецького, притулок на Січі знаходили представники більш ніж 20 національностей, серед них: білоруси, литовці, поляки, татари, німці, росіяни, угорці, іспанці, євреї, волохи, грузини, вірмени, серби, французи, араби, китайці, турки та інші.

Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козащини

Сучасний український дослідник В. Щербак звертає увагу, що «серед бойових трофеїв запорожців були інколи і захоплені в полон турки і татари частина з яких ставала згодом членами січової громади... Тюркський елемент досить чітко простежується аж до ліквідації козацтва в Україні».

Цікавим джерелом з історії українського козацтва є реєстр запорожців 1581 р. В архіві давніх актів Варшави «Скарбі короннім» зберігся список 532 козаків і старшин-шляхтичів, яким 30 березня 1581 р. видано платню за участь у Лівонській війні. Цей список і є найдавнішим реєстром козацьких військ. Вперше проаналізували цей документ А. Стороженко, М. Грушевський та М. Василенко. За даними М. Василенка, у 1581 р. серед низових козаків українці (разом з білорусами) склали 83%, поляки — 10%, серед решти були росіяни, черкеси, німці, серби, татари, молдавани. (У реєстрі Війська Запорозького 1649 р., складеного за умовами Зборівської угоди, налічуються представники 23 етносів).

Кароль Гамберіні, секретар посольства Папи Римського до Речі Посполитої, у 1584 р. писав: «... Серед козаків всякого народу: поляки, німці, французи, іспанці, італійці, різні утікачі, ці, о чимось провинились дома. Тут вони мають добрий захист, ніяка людська рука їх на досягне. Вони визначаються великої згодою між собою».

За даними сучасних харківських дослідників В. Семененко та Л. Радченко, у середині XVII ст. національний склад козацтва в Україні був таким: українців, білорусів, росіян та інших європейців було 34,2%); азіатів — 27,4%); представників середземноморських народів — 21%); вірменодів — 17,4%с. Приміром, керівник повстання (1591 — 1593) Кишиїтоф Косинський був поляк; відомий запорозький ватажок Павло Бут (Павлюк) — за походженням турок; Кочубеї — із татар; Ян Томара — грек; Пилип Орлик — із родини чеських баронів; Фрідріх Кенігсек, гарматний осавул Івана Мазепи, — німець; Максим Кривоніс (за даними Н. Полонської-Василенко та Д. Дорошенка), шотландець за походженням; Дмитрашко Райч походив з Сербії; полковник полтавського полку Павло Герцик — єврей, з цієї ж родини походить генеральний осавул Г. Герцик; Апостоли, Скидани, Вразули, Афендики — із волохів; Божичі, Милорадовичі, Сербини, Новаковичі — серби; Мигалевські, Мазаракі, Костянтиновичі — греки; єврейського походження були родини козацької старшини Маркевичів, Крижанівських, Ограновичів.

Оборонний бій козаків

До речі, козаки володіли кількома видами бойових мистецтв. До наших днів дійшли згадки про них: «спас», «хрест», «гай-док», Їле суть їх практично втрачена. Відомо лише, що зокрема гайдок був поширений серед пластунів.

Членом пластунського куреня міг стати будь-хто за умови проходження іспиту і одностайного схвалення кандидатури відкритим голосуванням всіх членів громади. Декого (приміром сиріт) готували до такої служби з дитинства. Вони виховувалися при козацьких монастирях, здобували освіту, а крім того, щоденно тренувалися фізично.

Пластунів і козаків-добровольців використовували і в якості диверсантів (козацького спецназу). У часи Хотинської війни 1621 р. гетьман П. Конашевич-Сагайдачний провів серію нічних бойових операцій, що мали на меті знищення живої сили противника, здобуття продовольства та інших трофеїв, деморалізацію турецької армії. (Вони були здійснені ночами з 6 на 7, з 16 на 17, з 19 на 20, з 22 на 23, з 23 на 24 вересня 1621 року).

Вночі з 6 на 7 вересня загін із кількох сот козаків пробрався у ворожий стан і знищив там понад тисячу турецьких солдатів. Самі ж запорожці без втрат повернулися до свого табору. Вночі з 16 на 17 група сміливців з козацького табору знову з'явилася у ворожому стані, знищивши понад іпість сотень солдатів против-

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

тував з козаками київський католицький біскуп (єпископ) Йосиф Верещинський, а навесні 1596 року він намагався відвернути від них військову розправу. Тож не дивно, що козаки прихильно ставилися до київського біскупа й охоче надавали йому збройну допомогу для відбиття татарських вторгнень на Фастівщину. Наприклад у 1593 р. він, спираючись на трьохтисячний козацький загін, завдав поразки татарському війську. Йосиф Верещинський (очолював київську католицьку єпархію у 1589-1598 рр.) розробляв докладні проекти піднесення Києва та створення козацької військово-політичної організації на Задніпров'ї.

В часи військових походів козаки користувались послугами перевербованого супротивника. Наприклад, у 1593 р. щоб взяти укріплену фортецю Гусятин — центр володінь князя М. Калиновського, козаки направили до місцевого урядника свою людину — Грибовського, який перед тим служив у родичів Калиновського. Приїхавши до замку, Грибовський попросив урядника приготувати сніданок для своїх панів і виїхати зустрічати їх за місто. Урядник, який не знав, що Грибовський служить уже зовсім іншим «господарям», спіймався на цю хитрість. Він наказав приготувати сніданок і поїхав за місто назустріч гостям, де потрапив прямо до рук козаків. Після цього козацький загін в'їхав до міста і — через відкриті ворота — до фортеці. Слуги Калиновського від несподіванки не вчинили ніякого опору, а пізніше виправдовувалися тим, що «не сподівалися жодної небезпеки, особливо від до-мапініх, бо про те ніколи не чули». За свідченням польного коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, у цей же час з козаками були зв'язані і ротмістри кварцяного війська Плосьький і Чолханський, чиї жовніри нібито перейшли до козаків, а Плосьький ще і попередив козаків про плани польських військ.

Займалися козаки і стратегічною розвідкою. Отримуючи інформацію про плани Кримського ханства не тільки проти України, а й проти сусідніх країн, передавали її зацікавленій стороні. У листопаді 1593 р. козацька розвідка повідомила польський уряд (в особі гетьмана Станіслава Жолкевського через біскупа Й. Верещинського) про підготовку походу кримських татар в Угорщину через українські землі. А у березні 1594 р., отримавши інформацію від «язиків», козаки напали на турецько-татарські підрозділи під Білгородом. Ця акція була узгоджена з австрійським урядом. Пізніше запорожці писали імператору Рудольфу II: «Дізнавпись... від полонених татар, що в Білгороді зібралось багато військ, кінноти і піших яничар, звідки, за наказом їхнього

Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козащини

господаря, турецького султана, вони повинні були вдертися в угорську землю... ми встигли... знищити і спустошити вогнем і мечем прикордонне турецьке місто Білгород, при чому перебили декілька тисяч чоловік, як воїнів, так і простого народу». У 1597 р. козацькі послы гетьмана Ігната Васильовича доставили всім прикордонним воєводам і старостам універсали про те, що татари готуються переправлятися через Дніпро, аби йти «в землі корони». У 1643 р. в листі до примаса Польщі Гнезненського ар-цибіскупа (католицького архієпископа) Мацея Лубенського великий коронний гетьман Станіслав Конецьпольський писав, що козаки із Запорожжя вже двічі прислали до нього, сповіщаючи, що в Криму готуються до війни проти Речі Посполитої.

Отриману розвідувальну інформацію козаки використовували негайно і раптово. Еріх Лясота, посол австрійського імператора на Запоріжжі, у своєму щоденнику пише, що коли у другій половині травня 1594 р. козацька розвідка донесла на Запорожжя про переправу турецько-татарського війська через Дніпро, то вже 31 травня тисяча триста козаків на п'ятдесяти чайках на чолі з кошовим отаманом Богданом Микошинським вирушили на пониззя Дніпра, щоб спробувати зірвати переправу татар, «Вони зустріли татар на очаківській переправі, мали з ними два бої, один на воді, другий на супі... Але, оскільки турецькі сили, які оберігали татар від небезпеки, були занадто значні, а саме склалися з восьми галер, п'ятнадцяти каравел і ста п'ятдесяти сандалів, то козаки змупієні були відступити і не могли перепікоди-ти переправі*. Однак запорожці все ж захопили декілька турецьких кораблів і повернулися на Січ.

Розвідувальна інформація на Січ потрапляла і від невільників (бранців). Живою ланкою між ними та батьківщиною були дипломати, купці і, як не дивно, кобзарі. Кобзарі вільно пересувались, ніхто їх не займав. Кордони були відкриті для них, і народних співців можна було побачити і в Кафі, і в Стамбулі, і в Трапезунді.

Інформацію від бранців запорожці використовували не тільки для походів за здобиччю, а й для того, щоб визволяти полонених. Прикладом може служити похід у 1616 р. на Кафу П. Сагайдачного, під час якого було звільнено тисячі невільників; похід на Крим кошового отамана Івана Сірка, який врятував з неволі тисячі (за різними даними від 2 до 7 тисяч) християн і з боями вивів їх на козацьку територію та походи козаків на Стамбул, Синоп і Трапезунд.

Олександр Уривалюн. Тасмниці розвідок

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Відомий історик В. Антонович вважає, що поява титулу «старшого», або «гетьмана козацького» пов'язана з реєстровим козацтвом. «Задля уряду над козаками, — пише Антонович, — Стефан Баторій установив, що козаки вибирати можуть собі начальника, якого польський уряд називав старшим запорозького війська; самі ж козаки звичайно називали цих старших «гетьманами». Тобто титул «козацького гетьмана» побутує лише з часу утворення реєстру як неофіційна назва. «Широко. — стверджує Антонович, — титул «гетьман козацький» став вживатися з часів Сагайдачного. Останній домігся від польського уряду, щоб «старшого завжди козаки вибирали з-поміж себе, а уряд мусив його затверджувати». Саме з часів Сагайдачного титул старшого (гетьмана) набуває більш вагомого змісту і звучання.

Проте в офіційних актах польський королівський уряд продовжує називати керівника козацького війська старшим. Сам Сагайдачний у своїх листах до коронного гетьмана С. Жолкевського називає себе то «старшим», то «гетьманом його королівської милості Війська Запорізького».

Подібна традиція продовжується і в перший рік гетьманування Богдана Хмельницького. У лютому 1649 р. уряд Речі Посполитої офіційно визнав за Хмельницьким титул гетьмана війська запорізького.

Титул гетьмана за часів Богдана Хмельницького і після нього мав різні значення. О. Лазаревський з цього приводу пише: «Гетьман — спочатку поводитир (<іх> українських козаків, а потім, з часу Хмельницького — правитель (рае/есіуз) України, яка іменувалась офіційно «Військом Запорізьким», тому і правитель її офіційно підписувався «Гетьман Війська Запорізького», з пізнішим додатком «обох сторін Дніпра».

Отже, до 1648 р. «старший» — титул головного воєначальника реєстрових козаків. Від Хмельницького титул «гетьман» має значення правителя України (козацької держави).

Гетьман — від нім. *Haupmann* за посередництвом чеського *Heißman* — воєначальник.

1) З 70-х років XV до XVIII ст. — вищий воєначальник у Великому князівстві Литовському та Польщі; великий (коронний і литовський) гетьман — головнокомандувач військом, польний (коронний і литовський) — його заступник (першим гетьманом Великого князівства Литовського у 1497р. став князь Костянтин Іванович Острозький);

2) в Україні в XVII — XVIII ст. — воєначальник козацького війська, правитель України; наказний гетьман, людина, котра займала тимчасово пост гетьмана під час походу, якщо в ньому не брав участі гетьман, призначався із генеральних старшин чи полковників;

3) титул глави української держави 1918р. (П. Скоропадський).

Іаємна Дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козащини

Багато українських невільників здобували собі волю власними силами — тікали з полону. Особливо багато тікало з Криму і Ногайської орди, звідки вибратися було легше, ніж з Туреччини. Для цих «вихідців» з полону обов'язковим перехідним пунктом була Запорозька Січ, яка межувала з татарськими володіннями. Запорозька Січ завжди готова була прийняти вихідців з полону, надавала їм матеріальну підтримку, забезпечувала харчами на весь час перебування в Січі. Колипіним невільникам допомагали дістатися в рідні місця, виділяли провідників. Забезпечували речами першої необхідності.

В історичних документах зафіксовано ряд втеч невільників з турецьких галер (каторг). Їх шлях на батьківщину йшов через Венецію, Краків, Варшаву, Львів, Київ. Російські послы у Венеції Чемоданов і Постніков у 1657 р. повідомляли Посольський при-каз у Москві, що до них прийшло 50 чоловік росіян і українців, що втекли з полону. Вони просили видати їм допомогу і дали важливі відомості про становище в Туреччині.

Знання та вміння козацької розвідки і козаків взагалі визнавали і вороги. Гадяцький полковник Григорій Граб'янка у своєму літопису говорить: «Хитрість військову та мужність у війні знають. Це про цх сам султан турецький говорив: «Коли навколишні держави йдуть проти мене, я сплю — не зважаю, а до козаків увесь час мушу дослухатися, весь час слухаю, не дримаю».

Дипломатія Запорозької Січі

Чим більш* козаки заявляли про себе у всіляких бойових справах, тим більший інтерес вони викликали у далеких і близьких сусідів. Її Запоріжжям намагалися встановити дипломатичні стосунки й Польща, й Росія, і Крим, і Туреччина, і Папа Римський, і імператор Священної Римської імперії. Перші кроки на дипломатичній ниві були зроблені козаками під час так званих молдавських справ. У середині XVI ст. Молдавія стає розмінною монетою в політичній і дипломатичній грі могутніх сусідів — Туреччини й Польщі, у цю гру втрутилися і козаки. У 1563р. Д. Вишневецький очолив похід на Молдавію, де потрапив у полон і був страчений у Стамбулі. 1577 р. після загибелі молдавського господаря Івоні козацький отаман Іван Підкова оголосив себе братом убитого і розпочав боротьбу за молдавський престол. Уже ввересні запорожці захопили столицю Молдавії — Ясси, але довго втримати міста не змогли- Під тиском турків

Підкова змушений був відступити на Запорозжя, але в дорозі був схоплений поляками і страчений на вимогу султана у Львові.

Проте ці невдачі не відбили у козаків бажання боротися за молдавський престол. До кінця XVI ст. 15 із 27 претендентів на посаду господаря Молдавії шукали підтрим-

т. ^ ки у козаків.

Козак. Старовинний малюнок •'

У середині 70-х рр. активізувалися відносини козаків з Російською державою (взимку 1576 р. було прийнято посольство царя Івана IV), що прагнуло заручитися його підтримкою у боротьбі з Кримським ханством, розвивалися дружні взаємини з донськими козаками. За даними І. Борщака, у 70-х рр. XVI ст. на королівській раді Франції стояло питання про запропіння на французьку службу загонів запорожців.

Про зростаючий міжнародний авторитет і вплив козаків на хід справ у Європі свідчать плани залучення їх до антитурецької коаліції. Ці плани у 1592-1593 рр. висунув Папа Римський Климент VIII та імператор Рудольф II. Після переговорів у 1594 р. з представниками козацтва папського посла хорватського священика Олександра Комуловича (О. Комулео) (який привіз із собою 12 тис. золотих дукатів як додаток козакам за їхню участь у війні з турками) та імператорського посла Еріха Лясоти (який теж передав козакам дарунки від Рудольфа II — труби, бубни, хоругви і 8 тис. дукатів), було укладено угоду, що передбачала участь Війська Запорозького у воєнних діях проти турків у Молдавії. Лясота застав на Січі посла від російського царя, який також намовляв козаків до походу проти турків.

У 1594-1595 рр. козаки здійснили серію вдалих походів проти турків у Придністров'я, Молдавію, чим реально допомогли державам «Священної Ліги*» у війні на Балканах.

Протягом першого десятиріччя XVII ст. значно зросла роль козаків у міжнародних відносинах Східної Європи, оскільки вони взяли активну участь у подіях громадянської війни в Росії («Смути»). Козаків можна було зустріти у війську різних самозванців і просто грабіжників, які нападгли на Російські землі. Бу-

Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козащини

ли козаки й у лавах польського війська, яке ходило на Москву з метою утвердити на царський престол польського ставленика королевича Владислава. Чисельність козаків дуже зросла. У польському війську, що брало у 1609 р. Смоленськ, було 30 тис. козаків. Приблизно стільки ж козаків діяло на Сіверщині. Водночас козацтво не припинило боротьби проти Криму і Туреччини, а також установило контакти з грузинським князем. 1618 р. гетьман П. Сагайдачний відправив посольство до іранського шаха Аб-баса II, щоб домовитися про спільні дії проти Османської імперії. Відомості про дипломатичні зв'язки Січі з Іраном збереглися в мемуарах італійського мандрівника П'єтро Делла Валле, який особисто брав участь у козацько-іранських переговорах. 1620 р. посольство гетьмана на чолі з Петром Одинцем відвідало Москву, де передало листа царю Михайлу Федоровичу, у якому П. Сагайдачний пропонував перехід козаків на службу до царя.

У 20-30 ті рр. XVI ст. козаки втрутилися в татарські справи. У Криму татари в боротьбі за ханський престол поділилися на дві партії. Одна з них, що хотіла покласти край залежності Криму від Порту, покликала собі на допомогу козаків.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Козаки називали себе громадою або товариством. Товариство походить від польського слова, що буквально означає «громада». У польському війську лише шляхта, котра служила в гусарських, панцирних та інших хоругвах, називала себе товариством, солдати ж, не шляхтичі, йменували себе жолдацтвом, шеренговими, а частіше — жовнірами.

24 грудня 1624 р. претендент на кримський престол Шагін-Гірей уклав з козаками договір як із суб'єктом міжнародних відносин. Вірні союзному договору, запорожці в березні 1625 р. на 370 чайках прикривали Крим від атак турецького флоту, ходили громити турецьке узбережжя Чорного моря. І надалі в протиборстві зі своїми противниками кримський хан користувався підтримкою козаків. Одночасно з Шагін-Гіреєм на Січі побував один з претендентів на османський престол Олександр Яхія (Ахія) (самозванець, що видав себе за сина султана Мехмета III). Він вирішив за допомогою українського козацтва оволодіти Стамбулом. Цей намір підтримав Київський митрополит Іван

Олександр Уривалкін. Тс^мниц

І розвідок

(Іов) Борецький, котрий сам наприкінці 1624 р. повів його до запорожців. Плани Я5;її козацтво зустріло схвально, обіцяючи надати йому в допомогу 18 тис. вояків.

Київський митрополит виріпив допомогти Яхії заручитися і підтримкою Москви, з цією метою І. Борецький у січні 1625 р. побував у Трахтеми|>ові, де зустрівся з козацькою старшиною та порекомендував відігравати козацьке посольство до російського царя в цій справі. Воно вирушило із Запоріжжя через кілька днів. Під час цих переговорів порушувалося також питання про надання притулку ^а російській території для свяс;еннослужи-телів з України, а т^кож про прийняття українських і білоруських земель до складу Росії — *вони все государської милості заради і під государевої рукою бути хочуть*.

Вдруге козаки Доіюмагали Шагін-Гірею в 1628 р. Тоді, прагнучи посадити на кримський престол свого ставленика, в бою під Бахчисараєм загинув гетьман Михайло Дорошенко, втретє ходили козаки на поміч Гіреям в 1629 р. Шукав допомоги в козаків і Інаст-Гірей восени 1635 р., який у 1638 р. за допомогою козаків погромив Кантемирі.

Як бачимо, у цей час козаки вели свою складну, дипломатич-ну гру, метою якої була антитурецька боротьба.

Про зростаючий Вплив козацтва на міжнародній арені свідчить чергова спроба європейських монархів втягнути козаків у розв'язан-ня своїх політичних проблем. Шведський король Густав-Адольф двічі направляв свої послів до козаків з пропозицією підтримати його кандидатуру на польський престол. Просив шведський король також відрядити коз^ькі війська для участі у війні, яку вів Густав-Адольф з Австрією. Длє ця шведська місія успіху не мала. В 1631 р. дві тисч;чі козаків на боці армії Альбрехта фон Вал-ленштейна взяли участь у бойових діях в Сілезії проти курфюрста Саксонії Йоганна.Георгія. У підрозділах імперських генералів Верта і Галласа із заїзорожців формували ескадрони легкої кінноти, а сам Валленштейн надав їм перевагу, цінуючи козаків вище за польських гусар.

Звертаючись за .Допомогою до Сигізмунда ІІІ, маршал Валленштейн наполягав Нерез своїх агентів, щоб підкріплення надходило з числа козаків, у листі Белецького до Яна Сапеги, датованому груднем 1630 ^.^ читаємо: «Валленштейн просить 10 тисяч запорожців». Радник Фердинанда ІІ Кветенберг пише Валленш-тейну в 1632 р.: «Поляки обіцяють 10-12 тисяч гусар, але я вважаю, що краще одеїжати від них козаків».

Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козаччини

В КНИЗІ В. Сичинського «Чужинці про Україну» наведені дані про участь козаків у бойових діях імперії у Люксембурзі. Так № 81 (1631 р.) щотижневика «С-агеіІе йе Ргапсе» є відомості про 4-тисячний загін українських козаків під командуванням полковника Тараського, який під прапорами імператора воював у Люксембурзі, Фландрії, Пікардії проти французьких військ генерала де Суассона. Після першої «невдачі козаки напали на французів зі страшним криком; наші люди (французи), не звиклі до такого крику, так перелякалися, що кинулися втікати і відступили до болота на другому березі ріки».

У 1631-1635 рр. козацькі підрозділи успішно діяли в складі австрійської армії проти французів у Бельгії, Люксембурзі, Франції та Німеччині. Так у лютому 1636 р. двотисячний загін козаків через ріку Маас поблизу Вердена увірвався до провінції Шампань, розгромив розквартированих там французів і з багаттю здобиччю повернувся в Люксембург.

У 1637 р. разом з донськими козаками запорожці оволоділи турецькою фортецею Азов і утримували її до 1642 р., що викликало великий міжнародний резонанс.

В 1644 р. після початку війни Франції з Іспанією французький посол в Речі Посполитій граф де Брежі порадив кардиналу Ма-заріні взяти на службу до французької армії запорозьких козаків. Про набір козаків на службу до Брежі вів переговори з Богданом Хмельницьким сам Брежі. В березні 1654 р. Б. Хмельницький разом з І. Сірком та Солтенком морем поїхали до Франції. Мабуть, у Фонтенбло 1 квітня 1645 р. Хмельницький вів переговори з французьким командуванням, внаслідок чого був сформований козацький корпус (близько 2, 5 тис), який у жовтні 1645 р. через порт Гданьськ прибув до Кале. Козаки брали участь у військових діях у Фландрії під командуванням відомого полководця Людовіка де Бурбона — принца Конде. При облозі французькими військами Дюнкерка вони

43

НАГІ^кп Оилпогойойскл

ІН'зф Здлогозкого.

Х"пелі оте гвнейч (>^Г^к^ Са^т^тм,
сів" яні^ліі пчлояііт •

Герб Запорозького війська часів П. Сагайдачного

Олександр Уриваліан. Таємний} розвідок

діяли як самостійна військова частина; відзначилися активністю і брали участь в урочистому вступі у фортецю.

Серед істориків немає єдиної точки зору, хто очолював загопи запорожців. Французькі джерела згадують тільки полк І. Сірка. Відомо, що Хмельницький перебував у якихось зв'язках з принцом Конде. У 1655 р. під час зустрічі з французьким агентом він заявив, що з задоволенням згадує своє перебування у Франції, розпитував про принца Конде та називав його своїм «старим вождем*».

Козацький табір. З малюнка Г. Боплана. XVII ст.

Польський дослідник Збігнев Вуйцик однозначно каже проте, що Богдана Хмельницького у Франції не було. Українські дослідники вважають, що командували козаками полковники І. Сірко та Солтенко; ініці дотримуються думки, що під Дюнкерком був і Б. Хмельницький.

Отже, в кінці XVI — на початку XVII ст. Запорозька Січ була ваясливим фактором у житті тогочасної Європи. У міжнародних відносинах багато держав змушені були рахуватись з козаками як з даністю і підходити до неї як до суб'єкта зовнішньої політики. Про це свідчать і залучення козаків до різних європейських коаліцій.

Крім того, Запорозька Січ сама проводила широку дипломатичну діяльність, укладала міжнародні угоди, вела переговори з іноземними дипломатами, підтримувала, коли було вигідно, окремі держави, або їх коаліції.

44 *Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козаччини*

Офіційним представником Січі в дипломатичних стосунках був кошовий отаман. Йому вручалися королівські універсали, царські укази, гетьманські ордери. Обов'язки міністра закордонних справ покладалися на військового писаря. Він вів листування з різними монархами і вельможами, але завжди від імені всього запорозького війська. Під його керівництвом працював військовий товмач. Це перекладач, який був зобов'язаний знати мови сусідніх держав. Товмач мусив знаходити спільну мову з поляками, турками, татарами, греками, вірменами, молдаванами, німцями, які проїжджали запорозькими землями або до яких треба було надсилати листи. Подорожнім він візував їхні паспорти, роз'яснював правила поведінки та вимоги на Січі, перекладав під час переговорів. Як знавець іноземних мов, товмач частенько вирушав з розвідувальною метою за кордон або і в стан ворога. Таким чином, за допомогою дипломатичних і воєнних відносин козацтво захищало вітчизну від нападів тогочасних ворогів. В цілому ж міжнародна діяльність козацтва не лише сприяла розширенню сфери його контактів з іншими державами і утвердження статусу суб'єкта міжнародних відносин, а й було головною перешкодою наступу Османської імперії на християнський світ.

Козаки та відновлення православної ієрархії на Україні

Єдиної точки зору на питання відновлення православної ієрархії на Україні у 1620 р. немає ні у істориків старшого покоління, ні у сучасних дослідників. Одні бачать тут «руку Москви»; інші вважають, що ініціатива йшла від Константинопольського патріарха Тимофія, треті — що православне населення України просто використало обставини, які склалися на той час; четверті — що все це було організоване козаками на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним.

Декілька історичних фактів

1) В 1618 р. у Москву прибув Єрусалимський патріарх Теофан III (Феофан), який був запрошений для з'ясування у висвяченні Московським патріархом митрополита Філарета (Федора Микитовича Романова) — батька і співправителя російського царя Михайла Федоровича. Митрополит у цей час ще знаходився в полоні у Польщі і повернувся до Москви тільки в червні 1619 року (після підписання в 1618 р. Деулінського перемир'я з поляками). Патріарх Теофан III весь цей час жив в Тулі і навіть приймав участь у російсько-польських мирних переговорах.

*Олександр Уршалкін. Таємни
и розвідок*

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Конашевич-Сагайдачний Петро Кононович (? — 1622) — гетьман реєстрового козацтва. Народився в с. Кульчинця поблизу Самбора у шляхетській родині. Навчався в Острозькій школі. Після Брестського собору (1596р.) зайняв антиуніатську позицію, про що свідчить його твір «Пояснення про унію». Згодом пішов на Запорозжжя. Обирався обозним, кошовим отаманом. У1616 р. став гетьманом. Був організатором морських походів у межі Кримського ханства і Османської імперії, зокрема походів на Очаків, Перекоп, Синоп, Варну, Трапезунд і Кафу. Д. Яворницький писав: «Дивна сміливість, швидкість усіх козацьких походів на Крим і Туреччину перевершують будь-які описи. Вони можуть бути пояснені тільки тим, що на чолі козаків стояв такий геніальний поводир, яким був Петро Конашевич-Сагайдачний».

Період гетьманування Сагайдачного був дуже складним. На гетьманство його обирали кілька разів. Він усіяло прагнув збільшити козацькі сили, розширити реєстр, проте вважав, що за таких обставин збройний протест проти утисків польського уряду приречений на поразку. За час свого гетьманування П. Конашевич-Сагайдачний провів реформу козацтва, перетворивши його з тимчасових загонів на регулярне військо. Серед козаків було встановлено порядок, ієрархію і дисципліну. З військової формації козацтво, завдяки старанням Сагайдачного, було перетворене у політичний чинник.

Сагайдачний проводив самостійну зовнішню політику. У 1618 р. він став учасником антитурецької ліги (об'єднання), яка виникла в Європі. Завдяки цьому зріс авторитет війська запорізького на міжнародній арені.

Сагайдачний командував 20-тисячною козацькою армією під час московської кампанії 1618р. Козацьке військо взяло Путивль, Лівни, Єлець Шацьк і оточило Москву. Гетьман стояв біля Арбатських воріт, проте місто не штурмував. Повернувшись на Калугу, козаки пішли на Київ. Причини таких дій Сагайдачного невідомі. Можливо, він своїм походом хотів продемонструвати силу козацтва; можливо, в Росії вбачав потенційного союзника у боротьбі за козацькі (українські) права.

Зробивши своєю резиденцією Київ (1619 р.) та вступивши з усією армією до Київського (Богоявленського) братства (1620 р.). Сагайдачний бере під захист усе православне населення України і повертає Києву статус культурно-релігійного центру. Саме Сагайдачний, скориставшись перебуванням у 1620 р. Єрусалимського патріарха Теофана-на III, домогся від нього висвячення православного Київського митрополита (Іова Борецького) і п'ятьох православних єпископів.

Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козащини

У 1621 р. очолив козацьке військо у битві під Хотиним. Тоді ж дістав тяжке поранення. У квітні 1622 р. гетьмана не стало. Похований у Богоявленській церкві Київського Братського монастиря на Подолі. Все своє майно Сагайдачний заповів Київському і Львівському братствам.

2) У лютому 1620 року в Москву прибуло козацьке посольство на чолі з Петром Одинцем з листом від гетьмана Петра Конапіїви-ча-Сагайдачного до царя Михайла Федоровича.

3) В березні 1620 року при перетинанні кордону Росії та Речі Посполитої патріарха Теофана III зустрів 3-тисячний козацький загін на чолі з П. Сагайдачним, який супроводжував патріарха до Києва.

4) 1619 року ректор Київської братської школи Іван Матвійович Борецький, друг і соратник П. Сагайдачного, прийняв чернечий постриг під ім'ям Іов і став ігуменом Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

5) До подорожі в Москву в 1618 році патріарх Теофан III взяв від Константинопольського патріарха Тимофія, в юрисдикції якого знаходилась Україна, дозвіл на виконання усіх церковних функцій в Київській митрополії. Для допомоги разом з Теофаном III був направлений екзарх Константинопольського патріарха — Арсеній (який на деяких грамотах під підписом Теофана ставив свій підпис).

А зараз спробуємо проаналізувати дані факти. Частина українських дослідників (з старпіого покоління М. Групівський, Д. Доропінко та ін., з сучасників П. Сас, І. Іваненко та ін.) вважають, що посольство П. Одиця було відправлено не стільки для переговорів з російським царем Михайлом Федоровичем, скільки для зустрічі з патріархом Теофаном III. Вони вважають, що П. Одиця зустрівся з патріархом і передав йому лист (невідомо тільки від кого — від І. Борецького чи П. Сагайдачного), в якому йшлося про становище православних на Україні. Після Брестського собору 1596 року майже чверть століття супротивники унії намагалися законним шляхом добитися від уряду задоволення своїх вимог. Однак ні сеймова боротьба православної Шляхти, ні участь її у рокоші 1606 — 1607 рр. (передбаченому законом політичному та військовому опорі піляхти польському королю) не дали бажаних результатів.

Олександр Уривалюв, Тасмниці розвідок

Крім того, смерть єпископів: львівського Гедеона Балабана (1607 р.), перемінільського Михайла Копистенського (1610 р.) залишала православну церкву з єдиним архієреєм — львівським єпископом Ієремією Тиссаровсь-ким. По його смерті уряд міг оголосити православну церкву неіснуючою, якщо вона не матиме єпископа. Тому у православних колах, які були зв'язані з Київським братством і Військом Запорозьким, народився план відновлення православної ієрархії в обхід королівської влади. З цією метою вирішено було скористатися допомогою Єрусалимського патріарха Теофана (Феофана), який мав проїздити через Україну, повертаючись з Москви. Є припущення, що Петро Ко-нашевич-Сагайдачний особисто знав патріарха Теофана III і навіть декілька разів зустрічався з ним у Москві в 1618 р. Крім того, зустріч з козаками патріарха на кордоні явно не була ви-

Невідомий. художник.

Єрусалимський патріарх Феофан.

Копія з кошів, зробленої у кінці

XVIII — на початку XIX ст.

з настінного розпису XVII ст.

(Репродукція з книги М.Аркаса

«Історія України — Русі»,

СПб.. 1908)

падковою. Знаючи долю протосинкела Никифора (представника Константинопольського патріарха), який після Брестської унії 1596 р. був арештований поляками і помер у тюрмі, і те що Теофана звинуватили в шпигунстві на користь Туреччини, козацький загін (три тисячі чоловік) охороняв патріарха протягом всього часу його перебування в Речі Посполитій. То була не лише шана, яку виявляло козацтво патріархові, а й охорона. Було відомо, що великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський збирався арештувати Теофана III, тільки-но той з'явиться на землях, підвладних Польщі. Після урочистого прийому патріарха привезли до Києва, де його з попіваною зустрів Іов Борецький. Теофан III зупинився у

Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської Русі та козащини

спеціально відведеній йому резиденції на території Богоявленсь-кого монастиря на Подолі.

Густинський літопис так пише про це: «... прибув у нашу землю святіший Єрусалимський патріарх Теофан, ніби з небесною рососою посланий був із Московської землі; той святіший патріарх, ідучи від Путивля, опочивав у цій святій обителі, монастирі Густинсь-кому, і благословення своє пастирське від Гробу Господнього дав у той час тому святому місцю, і звідсіля пішов святіший патріарх у святий город Київ; проводило його багато воїнів-козаків, гетьман Сагайдачний Петро, муж вельми войовничий і страшний усім ворогам. І, доставивши патріарха, у братстві, в церкв святих Бого-явлень, серед граду Київського оточили його святого отця і пастиря вівці словесні — від супротивних вовків стерегли*. Майже рік пробув патріарх в Україні, навідуючи церкви і монастирі, підтримуючи «своїм благословенням духправославних, підтверджуючи грамотами права монастирів, церкв, братств, шкіл».

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Єпархія — *церковно-адміністративний округ.*

Патріарх — *вищий духовний сану православній церкві.*

Митрополія — *(від гр. «митрополітес» — столиця) місце постійного перебування митрополита — другої після патріарха людини в православній церкві.*

i

За цей час П. Сагайдачний та І. Борецький домовилися з Теофаном III про відновлення Київської митрополії, про висвячення єпископів і митрополита. В Києві був скликаний таємний з'їзд, який узгодив всі ці питання.

Патріарх підійшов до цієї справи обережно, тому що: 1) побоювався репресивних заходів з боку католицько-клерикальних кіл шляхетської Польщі; 2) можливості виникнення політичних ускладнень, внаслідок відновлення явочним шляхом православного митрополитства та єпископських кафедр на Україні; 3) він пам'ятав долю протосинкела (Константинопольського патріарха) Никифора, який був заарештований поляками і помер у в'язниці; 4) великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський звинуватив його в шпигунстві на користь Туреччини. Але згоду все ж таки дав (Як це було добровільно, чи під тиском, чи з політичних міркувань — сказати сьогодні важко).

Олександр Урхивалюн. Таємниці розвідок

Звернемося до Густинського літопису «... Молили-бо святійшого патріарха всі благочестиві; хай їм залишить святиню, хай їм посвятить єпископів. Святіпій патріарх заборонив їм те, боячись короля та ляхів, відтак святішого патріарха взяли на рамен і в опіку свою військо й гетьман, званий Петро Сагайдачний, і вибрали на митрополію Київську блаженної пам'яті чесного і блаженного мужа Йова Борецького, ігумена монастиря святого архістратига Михайла Золотоверхого; церкви над Києвом*.
Щоб отримати посаду митрополита Київського, потрібно було бути чи єпископом, чи архімандритом, або ігуменом. Цим умовам якраз і відповідав Іов Борецький, змінивши напередодні кафедру ректора Київської братської школи на клобук ігумена.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Борецький Іов (Іван Матвійовіч) (? — 1631 р.) — український державний, політичний і освітній діяч, народився в селі Вірчому на Львівщині. Навчався у Львівській братській школі та за кордоном. Працював учителем, з 1604 р. — ректором Львівської братської школи. У 1615-1616 рр. — ректор Київської братської школи, потім ігумен Михайлівського монастиря у Києві. Був автором ряду полемічних, антиуніатських творів. У боротьбі за православ'я був тісно пов'язаний з козацтвом. З 1620 р. і до кінця життя — Київський православний митрополит.

У 1624 р. відправляє посольство до Москви з проханням взяти православну Україну під царський захист. Московський уряд відмовив, остерігаючись відкритої конфронтації з Польщею. Помер у 1631 р. 9 жовтня 1620 р. у Печерській церкві патріарх звершив посвячення у митрополити Іова Борецького. Тоді ж у жовтні спочатку у Києві і Трахтемирівському монастирі, а пізніше — в Білій Церкві та Животові на Брацлавщині в сан єпископів були висвячені: перемишльського — Ісайя Копинський, полоцького — Ме-летій Смотрицький, володимирського — Езекеїл Курцевич, луцького — Ісаакій Борискевич, холмського — Ітаїсій Іполитович, ту-рвопінського — грек Авраамій Страгонський.

Польський уряд розцінив відновлення митрополій як державний злочин, а патріарха, митрополита і єпископів оголосив зрадниками. Проти них готувалися репресії, але війна Польщі з Туреччиною 1620 р. завадила їх здійсненню.

*Таємна дипломатія та розвідка за часів Київської
Русі та козащини*

Восени 1620 р. військо турецького султана Осма-на II розгромило сили великого коронного гетьмана Станіслава Жолкевсь-кого на Цецорських полях у Молдові. Кращі польські полководці за-гинули, а відрубану голову Жолкевського було доставлено до Стамбула. Окрилений успіхам, Ос-ман II розпочав широкомасштабну підготовку до вирішальної війни з Польщею.

Опинившись у трагічному становищі, польський король Сигізмунд III звернувся до козаків із закликом узяти участь у війні з турками, пообіцявши розглянути на черговому сеймі питання про розпірення їхніх прав і привілеїв. У справі залучення козаків до війни з Туреччиною Сигізмунд III вирішив використати і патріарха Теофана III, надіславши йому своє прохання. Прохання він мотивував тим, що збирає військо проти загрози з боку ворога не лише «нашого королівства, а й усього християнства». Відгукнувшись на прохання короля, патріарх 7 лютого 1621 р. звернувся до козаків з посланням боронити святу віру і захистити Польщу від турків. Більшість козаків добре розуміла, що султан не обмежиться розгромом Польщі, а поверне зброю і проти України. Тому 15 червня 1621 року на козацькій Раді в Сухій Діброві на Київщині у ній взяло участь і духовенство на чолі з митрополитом Іовом Борецьким, було прийняте рішення про участь у війні проти Османської імперії і в той же час про захист своїх інтересів.

На раді в Сухій Діброві був присутній представник Сигізмунда III ксьондз Оборницький, котрий залишив свідчення про цю подію. «Третього дня (18 червня — авт.) — пипіе Оборницький, — визначили сотників, полковників, отаманів, осавулів і послів до короля: п. Сагайдачного, п. Курцевича і ще двох. Головна справа 51

*Невідомий художник. Сагайдачний,
Малюнок з «Вірша на жалосний погреб
гетьмана Пет,ра Конашевича-
Сагайдачного,...» К. Саковича.
Гравюра. 1622*

посольства — щоб король затвердив на митрополії і владцтвах посвячених патріархом, інакше братимуть в неволю шляхту, як їм порадив Борецький».

Про кроки козацького посольства у Варшаві довідуємося з листа католицького біскупа (єпископа) Франческо Чіріолі від 30 липня 1621 року кардиналу Людовігу: «... Сагайдачний відкрито заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо ці їхні вимоги не будуть вислухані».

Нажаль, з козацького посольства до короля майже нічого не вийшло. Знову були одні обіцянки. І все ж у війні з турецько-татарською армією козаки на чолі з гетьманом П. Сагайдачним участь взяли. В битві під Хотином у вересні 1621 року козаки, як пишуть сучасники, «відіграли вирішальну роль і врятували від турецького поневолення не лише Польщу, а й всю Західну Європу».

Таким чином, шановний читачу, вивчивши факти, можна стверджувати, що восени 1619 р. у церковних, козацьких, а також світських політично активних колах українського суспільства визрів твердий намір відновити ієрархію православної церкви на Україні. Для досягнення цієї мети використовувались усі доступні засоби: листи, звернення, зустрічі, посольства, обставини, що склалися на цей час, тиск і навіть сила.

Запорожці (картина XVIII ст.)

Лідерами руху православних за відновлення церковної ієрархії України були Петро Конашевич-Сагайдачний та Іов Борецький (в усіх подіях того часу, пов'язаних з цим, вони виступають на перших ролях). Але дати точну відповідь на те, чия це була ініціатива, за відсутністю письмових джерел неможливо.

Однак, чиєю б ця ініціатива не була, беззаперечно одне: домовленість між козаками і патріархами була, і налагоджувався цей процес не один рік.

**ТАЄМНА ДИПЛОМАТІЯ БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО Кримський хан та гетьман.
Необхідність союзу**

січня (за іншими даними — на початку лютого) 1648 року у Запорізькій Січі гетьманом було обрано Богдана Хмельницького. Почалась підготовка до збройного виступу проти регулярного польсько-шляхетського війська. Досвід попередніх повстань показував, що в боротьбі з Річчю Посполитою козакам потрібний союзник. Європа ХУП от. знала козаків як кращих піхотинців. Але в відкритому полі проти «крилатих гусарів» — польської кінноти потрібна була така ж сама кіннота. Па своїх двох за конем не побігаєш. • Сама відсутність сильних кінних загонів була однією з причин поразки козацьких війн кінця XVI — початку ХУП ст. Г. Л. де Боплан писав, що коли б козаки мали кінноту, рівноцінну піхоті, їх не моясна було б подолати.

Легка татарська кіннота, яка мала багатий досвід не тільки набігів, але й збройних сутичок з кіннотою Речі Посполитої, як військовий союзник влаштовувала козаків. Крім того, військові союзи з кримськими татарами були у козаків і раніше. У 1628 році гетьман Михайло Дорошенко загинув в Криму, допомагаючи кримському хану Шагін-Гірею у боротьбі з турками. Тому Б. Хмельницький звертається до хана Іслам-Гірея III. Проте це рішення було доволі ризикованим. Між Туреччиною та Річчю Посполитою був підписаний мирний договір і підняти кримських татар на війну без згоди турецького султана було доволі небезпечним кроком як

54

Кримський хан ІсламГірей III

Таємна дипломатія Богдана Хмельницького

для хана, так і для гетьмана. В той же час Богдан Хмельницький та Іслам-Гірей III були зацікавлені в союзі, але кожен мав свою мету.

Крим на той час був налаштований вкрай ворожо до Польщі: правлячий їслас дратувало те, що йому не надіслали звичайних «упоминок* (данини), а більшість населення через посуху і пошесті на худобу голодувало і бажало набігами покращити своє становище.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Іслам-Гірей III (1604-1654) — *кримський хан (1644 — 1654). Проводив агресивну політику по відношенню до України, Росії, Польщі. У 1648 році вступив у військовий союз з Б. Хмельницьким, спрямований проти Польщі. Проте, прагнучи ослабити як Польщу, так і Україну, порушував союз в битвах під Зборовом (1649р.) і Жванцєм (1653р.). Татарські загони грабували українські міста і села, брали ясир. Після рішення Земського собору (1653 р.) про входження України до складу Росії Б. Хмельницький розірвав союз з Іслам-Гіреєм. (За легендою, в 1654 році хан був отруєний невільницею — українкою).*

Гетьману не важко було визначити вигідну для України ситуацію. Відправлені в Крим посольства Кіндрата Бурляя і Янка Клиша заручилися підтримкою Іслам-Гірея III в майбутній війні. Угода між козаками і Кримом дозволила Б. Хмельницькому отримати не тільки вкрай потрібну йому кінноту, а й захистити Україну від удару татар в спину.

Іслам-Гірей III послав до козаків орду під командуванням пе-рекопського мурзи Тугай-бея. Цим самим хан захистив себе від гніву Стамбула за самовільний похід на Річ Посполиту — все можна було звалити на непокірних васалів. Він прагнув також до часу не поривати відносини з Річчю Посполитою. І як тільки козачі посланці виїхали з Бахчисараю, зразу відправив гінця до великого коронного гетьмана Миколи Потоцького і князя Ієремії Вишневецького, з яким був в гарних стосунках.

55

Герб гетьмана Богдана Хмельницького

Олександр Уривалкні. Таємний} розвідок

Перекопська орда на чолі з Тугай-беєм (побратим Б. Хмельницького, загинув на початку битви під Берестечком у 1651 р.) приймала активну участь у боях під Жовтими Водами та під Корсунем в травні 1648 року-

Як гетьман Богдан Хмельницький позбавив Річ Посполиту військової підтримки Росії

Проблему з кримськими татарами Б. Хмельницький вирішив, але існувала ще одна, вирішити яку допомогли рішучі, неординарні дії та дипломатичний талант гетьмана. Небагато передісторії.

Протягом весни — літа 1646 року між Річчю Посполитою та Росією йшли переговори про союз проти кримського ханства. Москва намагалась схилити поляків до наступального союзу, але поляки, побоюючись кримською війною зачепити Османську імперію, погоджувались тільки на оборонний союз. Влітку 1646 року була підписана угода «Про надання взаємної допомоги у випадку нападу Кримського ханства», за якою «... гетьмани (коронний і литовський) з воеводами (російськими) будуть підтримувати стосунки і татар через свої землі не пропускати, разом проти ворогів стояти; якщо ж татари пройдуть на королівські України (південноукраїнські землі), то воеводам допомагати військовим людям королівським; якщо ж від татар буде велика ворожнеча, то великі государі (цар і король) домовляться, як діяти далі; зараз же обидва государі будуть діяти з кримцями по давньому звичаю, щоб не давати ніякого приводу для ворожнечі*». Після того як під Жовтими Водами (урочище Княжі Байраки) 8 травня 1648 року був розбитий військовий загін Стефана Потоцько-го, Варшава вирішила нагадати Москві про умови угоди 1646 року.

56

Гетьман Б. Хмельницький

Таємна дипломатія Богдана Хмельницького

На початку травня 1648 р. путивльський та севський воєводи отримали листи від брацлавського воєводи Адама Киселя з вимогою виконати умови договору. 20 травня цар Олексій Михайлович наказав хотимзькому воєводі князю Семену Волховському «... с ратними людьми, котрі перш за все з ним указано, сходиться с литовськими людьми й з ними zarazом промипіляти над татарами. А йти до вказаного міста, як в договорі написано...» До кордону було також направлено 40-тис. військо князя М. Грубецького.

До вторгнення залишались лічені дні.

Однак смерть польського короля Владислава IV, поразка армії великого коронного гетьмана М. Потоцького під Корсунем, рішучі і послідовні дії гетьмана Б. Хмельницького корінним чином вплинули на рішення царя почати військові дії на території України.

В листі примаса королівства архієпископу Гнєзненському Матвію Лубенському брацлавський воєвода — сенатор Адам Кисіль писав: «Тепер коли помер король ми не знаємо, що задумали турецький султан та московіти, цар 30 травня, у відповідь на мої листи, відправлені за наказом короля, писав, що відправив 40 тисяч війська проти татар. Це військо стояло вже в пієсти милях від Путивля, коли перемога зрадника стала їм відома (перемога Хмельницького під Корсунем); коли ж їм стане відомо про смерть государя (короля Владислава IV), хто зможе поручитись за них? Одна кров, одна релігія».

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Кисіль Лдам Григорович (1580-1653) — польський державний діяч, дипломат походив із українського шляхетського роду на Волині. Магнат, йому належало 65 населених пунктів, у тому числі 37 на Волині, 18 на Київщині, 7 на Чернігівщині, 3 в Галичині, річний прибуток обраховувався у 150 тис. злотих. Королівський ротмістр (1632), чернігівський підкоморій (1634), брацлавський (1639) і київський каштелян (1646), брацлавський (1648) і київський воєвода (1649). Тривалий час в якості комісара з козацьких справ перебував на службі в польського уряду. Брав участь у придушенні козацько-селянського повстання 1637 р. під керівництвом Павлюка. По-сол Речі Посполитої у Росії (1647). Підтримував обрання королем Польщі Яна II Казимира. Радив на початку Визвольної війни припинити жорстоке ставлення до козаків. Вів переговори з Богданом Хмельницьким. Мав своїх агентів в оточенні гетьмана. З метою схилити на бік Польщі вів таємні переговори з Київським митрополитом С. Косовим та козацькою старшиною. Був організатором ідеологічних диверсій проти гетьмана. Прибічник панської Польщі. Козаки говорили про нього, «що його руські кістки обросли лядським м'ясом».

26 травня 1648 року севські воєводи З. Леонт'єв та І. Коби-ловський (Кобильський) послали до А. Киселя купця Г. Кли-мова з листом від князя М. Тру-бецького про готовність російських військ виступити проти татар.

Григорій Климов не прибув до адресата. Неподалік від Києва його затримали козаки і відправили до Б. Хмельницького. Допросивши гінця та ознайомившись з листом гетьман розуміє, що якщо нічого не зробити то 40-тисячна російська армія, виконуючи договір, перейде кордон, і козаки можуть опинитись у важкому становищі.

Перше, що зробив Б. Хмельницький — це заявив Г. Кли-мову, що кримські татари відступили в степ, і тому воювати російським військам нема з ким. Пізніше у Москві у Посольському приказі Г. Климов скаже, *що* взяв у нього лист до Киселя, на що гетьман відповів: «Не потрібно тобі до Адаму їхати, я тобі дам до царського величства от *свбе* грамоту. Прислали до мене грамоти князь Ієремія Вишне-вецький і Адам Кисіль, црсят щоб я татар не пускав до них в далекі міста, а держал їх в степу и ітрсят мира. Я, по їх проханню, велів кримському царевичу відступити в Степ до Жовтих Вод*.

Потім гетьман пише два листа; воєводам та царю (листи датовані 8 червня 1048 року). В першому листі Хмельницький писав: 1) що готовий допомогти цареві повернути втрачений в ході війни 1632^1034 рр. Смоленськ; 2) що ніякого повстання він не починав, а разом з королем виступив проти «ляхів»; 3) що король Владислав IV був вбитий бляхами* (де не відповідало дійсності, але на деякий час могло затримати введення російських військ на Україну).

Гетьман писав: «... государю на Польщу та Литву наступати треба; государеве військо хгш іде до Смоленська, а я стану допо-

(i

Олександр Уригаман. Таємниці розвідок

за польський престол, обіцяючи надати йому воєнної допомоги, а також намагався схилити царя до виступу проти Польщі.

Але, як би це не було, зробив цей крок Б.

Хмельницький. По-перше, він позбавив Річ Посполиту підтримки 40-тисячної російської армії, а по-друге, запропонував Росії союз, від якого їй було важко відмовитись (захист південних кордонів від набігів кримських татар і повернення захоплених поляками територій).

Листи Б. Хмельницького поставили царський уряд в скрутне становище. Варшава, посилаючись на угоду з Москвою 1646 р. «Про надання взаємної допомоги у випадку нападу Кримського ханства*», вимагала виступу Росії проти України, вважаючи, що участь кримських татар у битві під Жовтими Водами і Корсунем не що інше, як їх напад на територію Речі Посполитої.

Росія воювати за чужі інтереси не бажала, крім того з'явилась надія повернути втрачені на початку ХУП ст. Смоленську та Чернігово-Сіверську землі. В той же час, розорена і ослаблена попередніми війнами, вона була не підготовлена до нової війни, що обіцяла бути тривалою і запеклою. До того ж, 1 червня 1648 року в Москві спалахнуло повстання, і уряду ледве вдалося його придушити.

Поміркувавши, було вирішено перш ніж дати відповідь на листи гетьмана Б. Хмельницького, добре вивчити становище на Україні і навколо неї. 22 червня 1648 року прикордонним воєводам були надіслані грамоти: «... відразу послати в литовську землю, кого кращого, розумних людей в різні місця, і таємно їм дізнатись, за яких обставин польського Вадислава короля не стало, і в якому місті, і кого на його місце на королівство думають... і що в них в Польщі і Литві робиться, і в яких місцях у них черкаси (козаки) і татари об'єднавшись воюють, і чи багато їх зібралось, і хто до черкас приєднується, і за що у них та сварка з поляками виникла, і як ту сварку думають припинити. І хто тепер у Польщі і Литві гетьманами призначені, і чи білорусці до черкасців не приєднуються, і в яких містах, і чи є про тих черкас і татар у Польщі і Литві зібрання, і в яких місцях; та й про всякі вісті, що в них робиться, розвідати всякими заходами правдиво». І пішли по Україні, Польщі і Білорусі аж до Криму «знаючи таємні люди».

Намагаючись розібратись в подіях, що відбувались на Україні та не здійснити помилки, царський уряд намагався отримати дані не тільки від розвідників та козаків, але і з польсько-іпля-хетського табору.

Таємна дипломатія Богдана Хмельницького

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Вишневецький Ієремія (Ярема) — (1612-1651) — князь, воєвода руський (1646). Магнат, володів величезними маєтками на Лівобережній Україні. Син київського каштеляна Михайла Вишневецького і Раїни Могіляки. Племінник Київського митрополита Петра Могіли. Незважаючи на заповіт матері, в 1631 прийняв католицизм. Відомий переслідуванням українського православного населення. Вчився в Єзуїтському колегіумі у Львові, вивчав воєнну справу в Італії та Іспанії. Очолював магнатську опозицію, котра виступала за збереження своїх привілеїв та політичного впливу, проти укріплення королівської влади в Речі Посполитій. З початком Визвольної війни пішов зі своїм загоном на Правобережжя, де уславився нечуваною жорстокістю. У битвах під Михайлівкою, Пяткою і Старокостян-тиновом його загоми були розгромлені повстанцями на чолі з Максимом Кривоносом. Влітку 1649 р. під тиском шляхти отримав звання великого коронного гетьмана, однак керівництво військом король йому не довірив. Очолював магнатські кола, які вимагали розправи з повстанцями та встановлення шляхетського панування на Україні.

Відзначився у битві під Берестечком. Помер у 1651 р. від дизентерії в польському таборі під Наволоччю (частина дослідників вважають, що він був отруєний).

Деякі рази козаки перехоплювали гінців від російських воєвод до князя І. Вишневецького та А. Киселя. (Наприкінці червня вдалося схопити Т. Мілкова — гінця хотимзького воєводи князя С. Болховського до А. Киселя. На початку липня затримується І. Трифонов — посланець путивльського воєводи Н. Плещеєва до І. Вишневецького, котрий повертався від князя. З листів козаки одержали відомості, які підтверджували загрозу можливого вступу російського війська в українські землі).

Невизначеність у відносинах з Росією, відсутність відповіді царя на лист від 8 червня 1648 р., 40-тисячна російська армія біля кордонів і оголошення сеймом Речі Посполитої «посполитого рушення» (піляхетського ополчення) не найкращим чином відбивалось на настрої Б.

Хмельницького. В листі до путивльського воєводи Н. Плещеєва гетьман з роздратуванням писав: «Вже третього посла вашого перехоплюємо, а ви все з ляхами зноситеся. Якщо ви хочете на нас, на свою віру православну християнську, меч підняти, то будемо богу молитись, щоб вам не пощас-

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

тило; легше нам побившись з ляхами помириться, а помирившись, на вас піти. Ми вам бажаємо всього кращого, царю вашому бажаємо королівства Польського, а ви як хочете, так і починайте, хочете з ляхами, а хочете з нами».

Облога Львова козаками. З гравюри XVII ст.

Рішучі дії гетьмана, перемога козаків під Пилявцями (вересень 1648 р.), інформація, здобута розвідниками, і стратегічна мета Росії сприяли тому, що Річ Посполита так і не дочекалась військової допомоги. Навпаки, цар направив грошові утримання і зброю Війську Запорозькому та дозволив українським купцям торгувати в Росії без мита. (Польський уряд звинуватив Росію в тому, що вона допомагає козакам «великим жалованиєм та пшеничного хліба запасами*»).

Це була перемога, а щоб закріпити її, в січні 1649 року Богдан Хмельницький посилає до Москви посольство полковника Силу-яна Мужилівського. Перед посольством було поставлене амбі-

62

Хі

Таємна дипломатія Богдана Хмельницького
ціозне завдання схилити Росію до війни з Річчю Посполитою. Мужилівський вирупив до Москви разом з Єрусалимським патріархом Паїсієм, котрий на той час за запрошенням гетьмана Б. Хмельницького перебував в Києві (за деякими даними, гетьман запросив патріарха до себе в протывагу планам Адама Кисе-ля, який розраховував при підтримці Папи Римського на створення в Києві патріархії, прихильної до Польщі). Паїсій, який підтримував прагнення гетьмана, надавав особливого значення місії С. Мужилівського.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Мужилівський Силуян Андрійович (? — 1654) інформація про його походження і життєві роки до 1648 року відсутня. В 1648-1649 рр. виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького, в 1649 р. очолював перше посольство до Москви, Передав царю записку з викладом подій, пов'язаних із повстанням в Україні (ця записка — перший історичний документ, в якому очевидець викладає події Визвольної війни). У серпні 1649 року вів переговори з литовським гетьманом Я. Рад-зивіллом. У 1651—1652 рр. у полоні в поляків. У 1653 р. вів переговори з кримським ханом. У 1654 р. у званні генерального судді був направлений в штаб наказного гетьмана (ніжинського полковника) Івана Золотаренка. У грудні цього ж року під час сварки з І. Золотаренком був ним застрелений.

Мужилівський передав царю записку з викладом подій, пов'язаних із повстанням в Україні (до речі, ця записка — пер-пій історичний документ, в якому очевидець викладає події Визвольної війни). Але відповіді на неї цар не дав. Становище Росії у цей час залишалось складним; 1) Швеція готувалась до війни з Росією; 2) в Москві не припинялася боротьба між різними угрупованнями бояр; 3) після того як у січні 1649 року Земський Собор прийняв «Соборне Укладення», яке оформило в країні кріпацтво, почалася хвиля селянських виступів; 4) французький офіцер П'єр Шевальє, який на той час знаходився у Варшаві, писав про ще одне побоювання царя «як би повстання козаків та селян не розповсюдилось на його країну, де вже з'явилися деякі спалахи того вогню, який охопив Польщу*»; 5) відкрита підтримка Росією виникнення незалежної Української держави могло привести не лише до серйозної зміни співвідношення сил у

Східній і Південно-Східній Європі, але і до порушення зафіксованої Вестфальським договором системи міжнародних відносин, що утворилася у Європі внаслідок Тридцятирічної війни. А це, в свою чергу, могло привести до того, що проти Росії могли виступити не тільки Річ Посполита, але й Кримське ханство, Османська імперія та ряд інших країн, а до війни Москва була не готова. В обстановці, що складалася, царський уряд схилявся до того, аби примирити Польщу з Україною.

15 березня 1649 р. в Україну виїхало посольство Василя Унковського, разом з ним повернувся на батьківщину й полковник Є. Мужилівський. По прибуттю в Чигирин посольства В. Унковського у Москву виїхало посольство полковника Ф. Веїпняка з пропозиціями почати спільні бойові дії проти Польщі.

У цей час Богдан Хмельницький розгортає інтенсивну дипломатичну діяльність. Він веде переговори з молдавським господарем, трансильванським князем і кримським ханом. Український гетьман будь-якою ціною прагнув створити анти-польську коаліцію і об'єднаними зусиллями нанести поразку Речі Посполитій.

Булава і пірнач

Справа Тимофія Акундінова

Досвід, набутий піляхтою під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями, не пішов Польщі на користь, і вона вирішила силою поставити Україну на коліна. Оголосивши «посполите рушення». Річ Посполита вже влітку 1649 р. мала три армії.

План, прийнятий на таємному засіданні Сенату 4 червня 1649 р., передбачав одночасний удар по козацькому війську з фронту і з тилу. Удар з фронту мали нанести армії короля Яна II Казимира та магнатів, удар з тилу на Київ — литовська армія князя Янупіа Радзивілла.

Б. Хмельницький теж готувався до війни і зібрав 300-тисячне військо. На допомогу йому прийшли й татари на чолі з кримським ханом Іслам-Гіреєм III. У вирішальній битві під Зборовом кримський хан, усвідомлюючи, що поява на північних кордонах сильної козацької держави означатиме крах традиційної

Таємна дипломатія Богдана Хмельницького
зовнішньої політики ханства і покладе кінець
найбільшому дрісе-релу поживи — грабунку
українських земель і торгівлі захопленими бранцями,
вивів татар з бою і настояв, щоб Б. Хмельницький
почав переговори з Яном П Казиміром. Вони
завершилися 8 серпня підписанням Зборівської угоди.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Ян П Казимір (1609-1672) народився у Франції, походить із королівської шведської династії Ваза, син короля Сигізмунда III. По смерті брата Владислава IV обраний польським королем 7 листопада 1648 року. Був одружений на вдові брата. Свої сили спрямовував на придушення Визвольної війни. Очолював польські війська у битвах із козаками під Зборовом (1649), Берестечком (1651), Жванцем (1653). У 1654-1667 рр. вів війну проти Росії та України, намагаючись повернути останню до складу Речі Посполитої. В 1667 р. уклав з Росією Андрусівське перемир'я, за умовами якого Україна де-юре була поділена між Польщею та Росією по Дніпру.

У 1668 році зрікся престолу і виїхав до Франції, де був абатом (настоятелем) монастиря Святого Германа. Потім був возведений у сан кардинала. Помер в абатстві Невер у 1672р.

Згідно з угодою Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства дістали особливі права. (Територія близько 18-200 тис. кв. км з населенням близько 1,4—1,6 млн осіб.) Юридично ця територія вважалася частиною Польської держави, а Хмельницький — підданим польського короля, гетьманом козацького війська, що перебувало на службі у Польської держави.

Передбачався 40-тисячний реєстр козаків, всі інші учасники повстання повинні були повернутися в колишнє залежне становище. Залишалися посади воєвод, але ці посади тільки вважалися установами панської Польщі, справжньої влади воєводи не мали. Мирний договір не влаштував жодну з сторін. У розмові з А. Киселем Б. Хмельницький говорив: «Поляки поділили мене, за їх проханням я дав згоду на такий договір, який виконати ніяк не можна. Тільки 40 тисяч козаків! Але що мені робити з рештою народу? Вони вб'ють мене, а на поляків все одно піднімуться». А. Кисіль в своєму листі до Яна П Казиміра писав: «... беручи до уваги приниження, яке ми терпимо за умовами мирного дого-

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

вору, схожого на рабство; краще спробувати розпочати війну, ніж мати підданих, але не керувати ними. Якщо потрібен привід до війни, то республіка завжди може його мати, як тільки буде готова. Якщо навіть вони (козаки) будуть бажати залипити нас у спокої, то приводом до війни можуть бути ті обставини, що цей мир не тільки не задовольняє нас, ображених, але не відповідає умовам договору, укладеному з ними. Дві найголовніші обставини: встановлення католичного богослужіння та підданство прибуткове панам не скоро можуть прийти в свою колію тому, що вони (українці) не бажать платити ніяких податків, а бажать бути селянами тільки по імені. Визнаю щиросердно, що такий мир мені не по серцю». Мир між козаками та Польщею зберегти було неможливо, а бажаних розіграти «козацьку карту» було багато. Кримський хан робив все для того, щоб втягти козаків у війну з Москвою. Польща хотіла знову створити коаліцію проти турків, підбурити проти них козаків і розірвати козацько-мусульманський союз. Влітку 1650 р. в столиці гетьмана Чигирині навіть з'явився посол Венеціанської республіки, який вмовляв Хмельницького виру-жити в морський похід на Стамбул.

До Москви стали доходити тривожні чутки, ніби «Хмельницький-де з татарами збираються на Москву*», і на це його підбивають поляки. Російські купці й інші люди повідомляли в Посольський приказ, що в «Україні створюються нові полки, виготовляються зброя та порох... в містах козаки розмовляють про війну проти Московської держави». Путивльський воєвода, князь С. Прозоровський повідомляв у Розрядний приказ, що «людьми з України порушуються кордони». В той же час становище й в середині України було неспокійним. Більшість українського суспільства розцінило Зборівську угоду як невинуватого поступку Речі Посполитій. 300 тисяч озброєних селян — учасників повстання не збиралася відмовлятися від здобутої волі. Ситуація загострилася під час складання козацького реєстру. 40-тисячний реєстр не міг вмістити всіх, хто вважав себе за козака. Врешті-решт протиріччя сприяли напруженню між старшиною, козаками, міщанами та селянами. У Польщі складалася різко негативна суспільна думка до ідеї Богдана Хмельницького створити в Україні козацьку державу. Особливо активізувалася антиукраїнська діяльність польської іпляхти після того, як з татарського полону на початку 1650 року повернувся Микола Потоцький. Він очолив «вельможне панство»,

*Найдавніша
з відомих козацька
печатка*

яке виступало за продовження війни з Україною. Коронний гетьман зосередив по лінії Ямпіль — Вінниця — Ко-ростипіів значні військові сили. У березні 1650 року в своєму листі королю Яну II Казиміру М. Потоць-кий писав: «... хотів би я бути фаль-півним пророком, але все мені показує, що тих холопів ніщо не може привести до послуху і від бунту відігнати може тільки одна піабля*». Мир між Україною і Польщею був дуже нетривким і в будь-яку хвилину міг перерватися війною. За таких обставин Б. Хмельницькому потрібна була військова підтримка, союзник, інтереси якого збігалися б з інтересами козацької дернсави і якій своєю військовою присутністю в Україні міг допомогти реальному утвердженню влади гетьмана. Б. Хмельницький розраховує на Росію і починає діяти старим перевіреним способом «батою та пряником». По-перше, гетьман офіційно заявляє, що ніколи воювати з царем не збирався а, навпаки, робив усе, щоб такої війни не було. Син боярський Леонтіи Григор'єв та стрілець Івашка Котьолкін свідчили в Розрядному приказі, що «... гетьман сказав нам: «Говорив-де кримський цар, щоб з ним за одно Московську державу воювати, а я Московську державу воювати не хочу і кримського царя умовив, щоб Московську державу не воював. Я сам великому государю Олексію Михайловичу готовий служити з усім військом козацьким...» Крім того, у листах до царя гетьман апелював до релігійних почуттів Олексія Михайловича, заманюючи його значними територіальними поступками з боку Речі Посполитій в разі перемоги над нею. По-друге, гетьман надав притулок претенденту на московський трон Тимофію Акундінову (Анкундинову) — самозванцю, який назвався сином царя — князем Іваном Васильовичем Шуйським. Теплий прийом, наданий Хмельницьким Акундінову, можна пояснити бажанням гетьмана вчинити тиск на Москву і отримати від неї конкретну військову допомогу у боротьбі проти Польщі. Не виключено, що гетьман, шукаючи підтримку у Москві, одночасно готувався до дії проти неї в тому разі, якщо ніякої підтримки не буде надано.

Олександр Уривалкія. *Тасмниці розвідок*

Фігура Акундінова була відома російському уряду ще з 1645 року, коли він під іменем Івана Каразейського — намісника Великої Пермі з'явився у Польщі. У 1646 р. через Молдавію самозванець прибув до Стамбулу де став видавати себе за сина царя, князя Івана Шуйського. В Туреччині Акундінов знайшов підтримку у великого візира і через нього запропонував султану Ібрагіму I Делі «... йти з ним на московські країни... обіцяв султану Астрахань з пригородами».

Зацікавленості до самозванця султан не виявив, і Акундінов переїжджає до Риму, а в кінці 1649 року з'являється на Україні в резиденції Б. Хмельницького, місті Чигирині, звідки починає листування з представниками опозиції царському уряду та з прикордонними російськими воєводами.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Акундінов (Анкундинов) Тимофій Дементійович (1617-1653 рр.) — син купця, отримує гарну освіту, був одружений на онуці вологодського архієпископа Нектарія. У Москві служив піддячим приказа Нової Четі, який відповідав за «питейніе доходи». Витративши державні гроші у 1645р., втік до Польщі. Був представлений польському королю Владиславу ТУ під іменем Івана Каразейського, воєводи вологодського і намісника Пермі Великої. У 1646 потрапив до Туреччини, де назвався сином царя князем Іваном Васильовичем Шуйським. У 1648 році проживав в Італії, Австрії, Угорщині. У кінці 1649 р. прибув на Україну. У 1650 через Трансильванію дістався до Швеції, де зустрічався з королевою Христиною. Намагався налагодити зв'язок з повсталими проти царя в Пскові та Новгороді. Після того як Москва зажадала видати самозванця, переховувався в Данцигу, Любеку, Гамбурзі, Амстердамі, Фландрії, Лейпцизі та Вітенберзі. У 1653 р. був виданий Росії голштинським герцогом Фрідріхом. Страчений (четвертований) у Москві 28 грудня 1653 року.

24 травня 1650 р. донський отаман Яків Жуков доставив в Москву звернення Акундінова до донських козаків, в якому той називав себе сином царя і обіцяв привілеї за підтримку. Белгородський воєвода, посилаючись на стрілецького полковника В. Стрюкова, що повернувся від Б. Хмельницького, доносив, начебто Акундінов пішов з України на Дон «с охочими литовськими людьми, де приводить козаків до присяги и піднімає полки йти на Астрахань».

Таємна дипломатія Богдана Хмельницького

Крім того, уряд отримав свідчення про те, що Акундінов підтримує зв'язки з повсталими псковичами, які сподіваються, що він прийде до них на допомогу на чолі донських й запорізьких козаків «... государь (Акундінов) де буде з козаками донськими і запорожцями під Псков на виручку незабаром*».

Поява самозванця на кордонах з Росією в такій складній внутрішньополітичній обстановці (в Росії не зупинялись селянські виступи; кримський хан, не маючи можливості після Зборівської угоди грабувати польські володіння, закликав короля і гетьмана йти на «московські українні*»); у 1650 році почались повстання у Пскові та Новгороді) представляла пряму загрозу державі. Москва, отримавши повідомлення про місце знаходження самозванця (він мешкав у місті Лубни у Спаському монастирі), звернувшись до Польщі з проханням видати Акундінова (Україна після Зборівської угоди офіційно входила до складу Речі Посполитої).

30 травня 1650 р. із спеціальним гінцем до Варшави до російських послів братів Пушкіних (Григорія Гавриловича — боярина і намісника новгородського та Степана Гавриловича — окольничого і намісника алатирського) була відправлена царська грамота з повідомленням про Акундінова. «У минулому, — писали з Москви, — змінив нам, Великому Государю, Тимоїпка Акундінов, від'їхав до польського короля Владислава... а нині він... приїхав у Військо Запорізьке до гетьмана, до Богдана Хмельницького, і називається Московської держави царевичем, сином блаженної пам'яті Василя Івановича... князем Іваном».

Розуміючи, яку роль може виконувати самозванець за обставин, що склалися, російський уряд наказував послам домогтися за будь-якої ціни його видачі. За це цар давав навіть згоду на підтвердження «вічного миру» з Польщею. «Як король і пани-рада того злодія, Тимошку Акундінова, вам віддадуть, — писав цар Пушкіним, — і ви б нашими державними грамотами розмінялися, і їхали б до нас до Москви... а того злодія, Тимошку, веліли вести з великою обережністю, щоб він в дорозі нікуди не пішов». Одночасно був відправлений гонець і на Україну до Б. Хмельницького.

Гетьман ніскільки не обманювався на рахунок Акундінова і прекрасно розумів, що ніяких сил і впливу у того нема. Але як засіб тиску на царя самозванець підходив ідеально. Тому дізнавшись про те що на Україну з Варшави, щоб спіймати Акундінова, прибули царський посол Петро Протасєв і направлений за нака-

Олександр Уривалюн. Ті.

асмниці розвідок

зом Яна II Казимира йому на допомогу шляхтич Юрій Єрмолич, гетьман наказав перевести самозванця від Лубен до Києва, а потім до Черкас. У вересні 1650 року П. Протасєв та Ю. Єрмолич зустрілися з Б. Хмельницьким в місті Ямполі. Гетьман зробив заяву, що «така людина, яка називала себе князем Іваном Васильовичем Шуйським, а царю Василю сином у Чигирині була і проживала декілька неділь, але потім виїхала в Лубни, де проживала у Спаському монастирі, а де зараз проживає невідомо*. Але «поимочний лист» (дозвіл на арешт) на Акундінова гетьман Про-тасєву дав.

До полювання на самозванця приєднався і посол царя при гетьмані В. Унковський. Посол і самозванець листувались і навіть декілька разів зустрічались. Але виконати наказ царя, вмовити Акундінова повернутися до Москви, Унковський не зміг.

10 жовтня Унковський дізнався, що того ж дня Акундінов «з Чигирини їздив до гетьмана (що повернувся напередодні з Молдавії) в Суботів і... у гетьмана він обідав*. Повернувшись з резиденції Б. Хмельницького, Акундінов відмовився від подальших зустрічей і переговорів з Унковським («бачитись не захотів і зі мною не посилався*).

Тому було вирішено прийняти рішучі міри.

Унковський вирішив вбити самозванця через підставних осіб, але охочих майже не виявилось, оскільки всі боялися гетьмана, і, крім того,

Акундінова постійно охороняла варта з козаків.

«Василь та Яків, — писав царю Унковський, багатьма людьми промишляли і давали багато, щоб його, Тимошку (Акундінова), хто вбив або якою отрутою нагодував. І ніхто того зробити не захотів, боячись гетьмана. А самим ніяк вбити його було не можна, жив дбайливо і підготовано у нього козаків багато... (і) гетьман до нього добрий *. Спроба отруїти Акундінова («нагодувати або яким питтям напоїти*) через міщанина Льовка, якому вони «пообіцяли гроїпей чимало*, теж провалилася, оскільки «той злодій, Тимошка, взнав, для чого до нього Льовко прийшов* і в люті «вбив його з пицалі».

70

Військова печатка Б. Хмельницького

Таємна дипломатія Богдана Хмельницького

Спроби вбити або викрасти самозванця провалились, тому при зустрічі з Б. Хмельницьким В. Унковський наполягає на видачі Акундінова згідно «поимочного листа». На що гетьман відповів, що «віддати його без військової ради не можна... У нас тут те ж саме, що й на Дону: хто звідки прийде — видачі не має. Тільки я, сподіваючись на бога і пам'ятаючи царську милість, злодія Ти-мошку государю відправлю зі своїми посланцями; зберу всіх полковників і старпін і домовлюсь з ними, і зараз же відправлю».

Автограф Богдана Ж.Іг.льницького

Автограф Богдана Хмельницького

У справі Акундінова прийняв участь і патріарх Пасій, що повернувся з Москви. Збереглося дві грамоти патріарха, які стосувались Акундінова. Одна з них від 30 вересня 1650 р. була відправлена з келарем Троїцько-Сергієвого монастиря Арсенієм Сухановим в Москву. В ній повідомлялось, що Тимопіка переховується у Хмельницького і що патріарх просив гетьмана видати його Росії. Друга, яка призначалась гетьману, була написана 29 серпня, і в ній патріарх просив вислати самозванця у Москву. Гетьману її доставили А. Суханов і Назаретський митрополит Гавриїл.

11 листопада 1650 р. через тиждень після прибуття Суханова і Гавриїла Богдан Хмельницький підписав лист до царя Олексія Михайловича. В ньому говорилось про отримання від патріарха Паісія повідомлення про «бездельника Тимопіку» і про розпорядження гетьмана вислати самозванця із всіх підвладних Війську Запорозькому міст.

В складних обставинах, які склалися в цей час на Україні, гетьман не захотів сваритися з царем, але Акундінова все ж таки не видав. З рекомендаціями його відправили у Трансильванію до князя Юрія Ракоци, а звідти у Стокгольм. У Стокгольмі Тимофій Акундінов (в піведських документах «Іоанн Синенсій»), видавав себе одночасно і за посланника гетьмана Богдана Хмельницького, і за сина колипінного царя Василя Шуйського. Він прибув до Стокгольма, а потім відправився в Нарву і Ревель (Еуаі), звідки

Олександр Уривалюв. Тс

аємний розвідок

тамтешній намісник Ерік Оксеншерна відправив його в Курляндію. Росія вимагала його видачі, гіле шведи не погоджувалися, можливо, тому, що він був посланником Богдана Хмельницького — ворога Польщі, і, отже, потенційного союзника Швеції. Замість цього його вислали в Голштінію. Лиш тільки в 1653 році голпінський герцог Фрідріх заарештував його та передав царю.

І Богдан Хмельницький, і Олексій Михайлович розуміючи, що потрібні один одному зробили вигляд, що конфлікт вичерпано.

Гетьман сподівався на те, що православний цар не дасть на поталу рідну віру й вважатиме Україну рівноправним партнером у боротьбі зі спільними ворогами. Для Росії найголовнішими аргументами на користь взяття України «під царську руку*» були: повернення захоплених на початку XVII ст. Польщею територій та небезпека можливого переходу Б. Хмельницького під протекторат Туреччини.

Але в цей час Москва ще була не готова до війни, вона і далі буде допомагати козакам зброєю, гропима, продовольством, буде приймати біженців. Але, очікуючи, буде готуватися до війни, тому що і цар, і Боярська Дума розуміла, що відсидітись не вдасться, доведеться воювати: або з козаками проти Польщі на українській території, або проти козаків, татар і поляків у себе вдома.

Через чотири роки російські війська разом з козаками почнуть військові дії проти Польщі та її союзників.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Хмельницький Теодор (у народній формі — Богдан)

Зиновій Михайлович — *(близько 1595 — 1657)*

гетьман України, засновник Української козацької держави. Народився в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, що служив спочатку при дворі С. Жолкевського на Львівщині, а пізніше перейшов на службу до Я. Даниловича. Коли Данилович став курсунським, а потім і чигиринським старостою, М. Хмельницький переселився до Чигирини, Спершу служив осадчим, сотником, а згодом обіймав посаду чигиринського підст.арости. У нуці, що була виділена йому, заклав хутір Суботів. Мати — Анастасія Федорівна — походила з козацької родини.

Таємна дипломатія Богдана Хмельницького
Де саме народився Богдан, досі не з'ясовано. Навчався спочатку в українській школі (не виключено, що в Києві), а потім у єзуїтській колегії у Львові. Вступивши до козацького війська, взяв участь у польсько-турецькій війні 1620-1621 рр., під час якої у битві під Цецорою був убитий його батько, а сам він потрапив у турецький полон. За одними даними, з неволі викупила Богдана мати, за іншими — обміняли його запорожці на турецьких бранців. Через два роки повернувшись з полону, він вступив до Чигиринського реєстрового полку і водночас господарював у Суботіві.

Літописна традиція стверджує, що Богдан брав участь у морських походах, у битвах з татарами, а в 1629р. у бою з татарами взяв у полон двох татарських князів з роду Кантемирів, у 1633 — 1634 рр. він ніби то брав участь у смоленській війні. Проте ці дані не підтверджуються іншими джерелами.

Брав участь у козацько-селянських повстаннях проти Польщі у 20 — 30'Х рр. XVII ст. Після поразки повстанців у 1637 р. акт присяги реєстрового козацького війська підписав «Богдан Хмельницький усього Війська його королівської милості Запорозького як писар військовий при печатці військовій рукою власною». Після 1638 р. Хмельницький займає посаду чигиринського сотника. В 1644 — 1645рр. Хмельницький вів переговори з французьким послом в Речі Посполитій графом де Брежі. внаслідок чого був сформований козацький корпус (близько 2,5 тис), який у жовтні 1645р. .норем прибув зо французького міста Кале. Козаки брали участь у військових діях у Фландрії під командуванням відомого полководця Людовіка де Бурбона — принца Конде.

Серед істориків немає єдиної точки зору про те, хто очолював загопи запорожців. Французькі джерела згадують тільки полк І. Сірка. Відомо, що Хмельницький перебував у якихось зв'язках з принцом Конде. У 1655 р. під час зустрічі з французьким агентом він заявив, що з задоволенням згадує своє перебування у Франції, розпитував про принца Конде та називав його своїм «старим вождем». Польський дослідник Збігнев Вуйцик стверджує, що Богдана Хмельницького у Франції не було. Українські дослідники вважають, що командували козаками полковники І. Сірко та Солтенко; інші дотримуються думки, що у Франції був і Б. Хмельницький.

У 1646 р. зустрічаємо Богдана серед козацької старшини, яка вела переговори з королем Владиславом IV про морський похід козаків на Туреччині/.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Близько 1646 р. в Хмельницького почалася ворожнеча з чигиринським підстаростою Данилом Чаплинським, з яким до цього він був у приятельних стосунках. За безпосередньою підтримкою чигиринського старости князя Олександра Конецьпольського Чаплинський зайняв Суботів і пограбував майно Хмельницького. Всі спроби Богдана знайти захист й управу на шляхтича не дали жодних наслідків. Більше того, Хмельницький кілька разів піддавався нападам. А слуги Чаплинського мало не до смерті побили його сина.

Після доносу про те, що Хмельницький всупереч політиці польського уряду готує похід на море, за наказом Конецьпольського, Богдан був заарештований. Зважаючи на те, що очевидних доказів проти нього не було, його віддали на поруки чигиринському полковникові Станіславу Кричевському.

У грудні 1647р. Хмельницький з невеликим загоном прибув на Січ. У січні (лютому) 1648 р. був обраний гетьманом. У квітні 1648 р. почалась озброєна боротьба проти польсько-шляхетського гніту. Протягом 1648р. здобуває перемоги над польськими військами під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, здійснює облогу Львова й оточення Замостя. Під проводом гетьмана величезна територія України була Бвільнена з-під влади Польщі. У 1649 р. починається створення ук раїнської козацької держави. 8 січня 1654 р. відбулася Переяславська Рада, на якій було ухвалено рішення прийняти протекторат Росії. Юридичний статус України в складі Росії було закріплено «Березневими статтями».

Деся близько 1623 р. першою дружиною Богдана Хмельницького стала Ганна (Гафія) Сомко, сестра Якими Сомка, переяславського міщанина, пізніше наказного гетьмана. Вона померла у 1647 р. У червні 1648р. другою його дружиною стала Мотрона (за різними літературними версіями Зося, Гелена, Олена) Чаплинська, жінка чигиринського підстарости Д. Чаплинського. У січні 1649 р. (за іншими да ними — 27 грудня 1648р.) у Києві Єрусалимський патріарх Паїсій за очно вдруге обвинчав гетьмана з Мотроною (наречена в цей час перебувала в гетьманської садибі у Чигирині). Матроні була послана грамота з звільненням від гріхів і акт про шлюб. 1651 р. вона, за відсутності гетьмана, була покарана на смерть (за одними даними — за подружню невірність, за іншими — за зв'язки з польською розвідкою). Незабаром Хмельницький одружився втретє — з сестрою майбутнього ніжинського полковника Івана Золотаренка, Ганною, вдовою полковника Пилипа (Пилипенка). За деякими даними Ганна Сомко і Ганна Золотаренко були двоюрідні сестри.

Таємна дипломатія Богдана Хмельницького
Хмельницький мав кілька дітей від першої дружини.
Зарізними даними у гетьмана було: 6-8 доньок (Степанида,
Олена, Марія, Катерина та ін.) і 3-4 сини (Тимош, Юрій,
Григорій та ін.). Імена всіх дітей невідомі. Крім того,
гетьман усиновив дітей від двох попередніх шлюбів Ганни
Золотаренко (Кіндрата, Данила, Стефана та Осипа).
Помер гетьман у Чигирині 6 серпня 1657 року, був похований
у Су-ботові в Іллінській церкві.
У «Чернігівському літописі XVIIст.» є інформація, що в
1664р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин,
за наказом Стефана Чарнецького тіла Богдана
Хмельницького і його сина Тимоша були викинуті з гробів
(«Южнорусские летописи, открытіе и издан-ніе Н.
Белозерским». Киев, 1856. С. 30).

ДІЯЛЬНІСТЬ РОЗВІДОК НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Козацька розвідка

У часи Національно-визвольної революції (1648-1676 рр.) козацька розвідка розвивалась і вдосконалювалась, використовуючи досвід та традиції Запорозької Січі. На жаль, відомі на цей час джерела не дають змоги здійснити детальний аналіз структури організацій та методів діяльності розвідки часів Богдана Хмельницького, але історичні факти дають підставу стверджувати, що її діяльність у цей час була доволі ефективною, результативною, масовою і носила постійний характер.

За часів Національно-Визвольної революції загальне керівництво розвідкою, як і в Запорозькій Січі, перебувало в руках гетьмана. Виключно до нього надходила найважливіша інформація військового чи політичного змісту і лише він приймав відповідальні рішення. Є свідчення, ІЦО Богдан Хмельницький особисто інструктував, відправляв на завдання та приймав розвідників. Гетьман отримував не тільки інформацію тактичного (в першу чергу військового) значення, але і стратегічного (політичного) значення. На основі донесень розвідників в генеральній гетьманській канцелярії складалися докладні звіти засідань не тільки сейму, але і таємної королівської ради.

За цих часів високого рівня досягла справа вербування агентів, серед яких були представники різних соціальних верств суспільства, національностей та віросповідання. На козацьку розвідку працювали: шляхтичі, православні та католицькі свя-іценики, міщани, чиновники та військові. Агенти козацької розвідки знаходились не тільки на офіцерських посадах Речі Посполитої, але також були наближеними особами відомих магнатів, державних діячів і навіть короля. Наприклад влітку 1648 р. була зроблена спроба вербування двох високопосадовців Речі

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

Посполитої, Коронному стражнику Самійлу Лащу-Тучапському Ю липня гетьман Б. Хмельницький запропонував маєтки князя І. Вишневецького на лівобережній Україні. Ще у 1647 році І. Вишневецький «наїздом» захопив маєтки С. Лаща. Останній в свою чергу зібрав загін із татар, козаків «і всяких литовських злодіїв», грабував маєтки Вишневецького, а це було на руку повсталим козакам. Сандомирський воєвода князь Владислав Домінік Заславський сам звернувся до Богдана Хмельницького з проханням гарантувати цілісність його маєтностей. У липні 1648 р. Хмельницький видав кілька універсалів з наказом, щоб усі маєтки Заславського «цілими залишалися*». Але подальші події показали, що кандидатури для вербування були обрані невдало, з іншими козацькій розвідці щастило більше.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Розвідка — рід діяльності, що являє собою підготовлені і організовані заходи, спрямовані на отримання інформації, її перевірку та систематизацію в одне ціле, яке дає можливість передбачити хід майбутніх подій. Розвідка може бути ефективною тільки в тому випадку, якщо причина та слідство ретельно встановлюються і неодноразово перевіряються.

Агентурна розвідка — вид розвідки, здійснюваний за допомогою таємних агентів. Використовується як в мирний, так і в воєнний час. Основне завдання — отримання інформації про військові сили, військово-економічний та мобілізаційний потенціал супротивника. Військова розвідка, добування, збір і вивчення даних про воєнно-політичну обстановку в окремих країнах і коаліціях держав вірогідного або діючого супротивника, його військову силу і воєнно-економічний потенціал, а також про театр військових дій. Організовується військовим командуванням.

Розвідувальний роз'їзд (група, загін) — орган військової розвідки, який надсилається військовою частиною для отримання інформації про супротивника. Використовується в основному у військовий час.

Розвідка боєм (силова розвідка) — спосіб військової розвідки по отриманню розвідувальної інформації про супротивника бойовими діями спеціально виділених для цього підрозділів. Звичайно використовується у випадках, коли іншими засобами отримати необхідну інформацію про супротивника не виявляється можливим.

Олександр Уривалкхн. Таємні розвідки

Воєвода — очолював адміністративно-територіальну одиницю Речі Посполитої — воєводство, стежив за своєчасним стягненням державних податків, вирішував судові справи та керував шляхетським корпусом свого воєводства у випадку військових дій. Призначався королем на необмежений строк.

Коронний стражник — адміністративна посада у Речі Посполитої, відповідав за організацію варт і розвідки на татарських шляхах, а також за оповіщення місцевого населення про наближення небезпеки.

Брацлавський воєвода А. Кисіль, який на чолі королівської комісії у 1648 — 1649 рр. вів переговори з Б. Хмельницьким, 30 серпня 1648 р. повідомляв, що гетьманові «завжди дає знати один якийсь пан про те, що тут пан воєвода брацлавський обіцяє козакам, та що чинять проти Війська Запорозького у Варшаві». У лютому 1649 р. на бік козаків перейшов особистий писар А. Киселя — Соболю. Польський дипломат (секретар комісії А. Киселя) Войцех М'ясківський у своєму щоденнику пише, що Соболю «немолодий, знаючий справи і стан Речі Посполитої, якого Хмельницький затримав при собі, бо він гарно пипіє, а до того ж належить до його віри, і якийсь Ярмолевич, литвин, котрий поїхав до Хмельницького і став Іудою, а ми не стереглися його на нарадах &». Далі М'ясківський відмічає, що, можливо, «... Соболю ще раніше підтримував таємні зв'язки з Хмельницьким і це було небезпечно для Речі Посполитої, тому що він завжди був присутній на нарадах комісарів». 23 травня 1649 р. А. Кисіль, спираючись на польського представника при гетьмані, писав, що «... дякуючи таємній інформації Хмельницький постійно отримує свідчення та знає все, що робиться у Польщі*». Джерела вказують, що у Генеральній канцелярії Б. Хмельницького працювало дванадцять пілях-Козацька вогнепальна зброя XVII ст. тичів, які перейшли до козаків.

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

Литовський канцлер князь Альбрехт Станіслав Радзивілл у кінці травня 1649 р. сповіщав з Вільно королю, що ворог має «своїх піпигунів і знає все, що тут діється».

Козацькі розвідники працювали і в Варшаві, маючи можливість отримувати інформацію не тільки від урядовців та пілях-ти, а й від представників королівського двору. На початку березня 1651 р. польська влада арештувала у Варшаві трьох українських розвідників, один з яких видавав себе за католицького святенника. Як пише у своїх записках сучасник, райця з міста Казимір (поблизу Кракова) Мартін Голінський, вони з самого початку війни «давали знати Хмельницькому про наміри Речі Посполитої».

/ І. Жакевич. Спіймали язика. Гравюра. Кінець XIX ст.

Один з українських розвідників, Василь Верещака (Верещага) був камергером короля Яна II Казимира (на цю посаду він був рекомендований Адамом Киселем). Користуючись довірою, він був присутній навіть на таємних радах у короля. У кінці 1650 р., підозрюючи в ньому прихильника Б. Хмельницького, представники уряду наказали зробити обшук на квартирі у Верещаки. Під час обшуку були знайдені листи від гетьмана Б. Хмельницького і листи (чернетки) з інформацією про стан Речі Посполитої. Коли Верещаку заарештували, він заявив, що знайдені папери належать не йому, а православним київським ченцям, які під час приїздів до Варшави зупинялися у нього. Король повірив і розпо-

Олександр Уриалкім. Таємниці розвідок
рядився його звільнити з-під варті. Щоб повністю відновити довіру до себе Яна II Казимира, Верещака влітку 1651 року подав королю грамоту, нібито надіслану гетьманом Б. Хмельницьким до семигородського (трансільванського) князя Юрія II Ракоці і нібито перехоплену ним. Проте недовіра залишалася. За розвідником постійно слідкували, був підкуплений слуга, через якого вдалося дізнатися, що грамоту до Ракоці написав сам Верещака, що він дійсно підтримує зв'язок з Хмельницьким і вдома зберігає таємне листування з гетьманом. Після нового обшуку Верещака був заарештований і ув'язнений у фортеці Мальборк (за даними Ю. Джеджули, з часом йому вдалося втекти, за іншими даними, він був страчений за рішенням суду).

На жаль, документів про діяльність козацьких розвідників до нашого часу дійшло дуже мало. Ось і про Верещаку ми знаємо не багато. За часів Богдана Хмельницького історичні джерела подають нам: Прокопа Верещаку «коморника граничного чернігівського», Василя (його рідного брата) перекладача при козацьких послах, Павла (теж брата) «дворянина» архімандрита Печерської лаври Іосафа Тризни. Зустрічаються ще Данило, Іван, Опанас, Федір, Йосип, Маркіян, Максиміліан, Михайло та Гаврило. Всі вони є родичами деріпих трьох, але з подіями 1649-1651 рр. не пов'язані. На роль козацького резидента підходять два перших Верещаки: Василь — тому що джерела подають нам ім'я розвідника, а воно — Василь; Прокіп — тому що його біографія дуже пов'язана з подіями 1649-1651 рр. У 1649 р., за сприянням Адама Киселя, польський король Ян II Каазімір надав Прокопу Верещаці звання королівського секретаря — «секретаря нашого шляхетного». У 1649-1650 рр. він знаходиться на Україні і час від часу буває у Варшаві, а навесні 1651 р. зовсім повертається у столицю, з 1653 р. проживає у Білорусії, а у 1655 р. знову приїздить на Україну. У 1658 р. ми бачимо його в оточенні гетьмана І. Виговського (земляка П. Верещаки). У травні 1659 р. він очолював шляхетську депутацію від Чернігівського воєводства на вальний сейм Речі Посполитої у Варшаві, де розглядалась ратифікація Гадяцької угоди. У вересні 1659 р. на козацькій раді в Германівці П. Верещаку як «зрадника», який не захистив на сеймі інтереси козаків було вбито. Але був ще один Верещака — Василь Францішек (родич попередніх, троюрідний брат), який з самого початку Національної революції служив у гетьмана Б. Хмельницького в генеральній військовій канцелярії. А може, розвідником був не Верещака, а Верещага? На сьогоднішній день питан-

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана.

ня, хто керував мережею української розвідки в польській столиці та королівському палаці залишається таємницею і потребує пошуку в архівах нових джерел, які проллють на це світло.

Узятий в полон у 1651 р. під Берестечком відомий серед татарської знаті Нітшох-мурза, розповідав полякам, що чув «про одну високопоставлену особу, ім'я якого ніколи не називають і який знаходиться при королі і (коронних) гетьманах; радами цієї особи Хмельницький керується у всьому, без них він нічого не починає... одержані від цієї людини відомості і листи він іноді посилає до Криму».

У грудні 1651 — лютому 1652 рр. А. Кисіль, який мав своїх агентів у ставці гетьмана, писав королю про те, що Б. Хмельницький отримує відомості з палацу кримського хана в Бахчисараї. Інформація в першу чергу стосувалась планів Речі Посполитої «схилити орду (Кримське ханство) до війни з козаками». Як пише А. Кисіль, гетьману навіть була відома сума грошей та умови, що пропонував хану польський посол В. Бечинський (Бечжинський).

Під час революції гетьман Богдан Хмельницький застосовував у розвідці дії, які за сучасною термінологією називаються психологічною війною. Наприклад, щоб повстання козаків в очах сучасників мало більш легітимний вигляд, гетьман постарався отримати у свої руки листи Владислава IV, в яких польський король доручав козацькій старіпині готувати військо до турецького походу. Один з сучасників оповідав про це так: «Привілей від короля на море був у скрині в Барабаїпа (осавула реєстрових козаків), а той Барабаш суперечив і не радив квапитися до реbelie. Упоїли Барабаша в одній пасіці, вийняли хустину з кишені, послали до жінки: «Дай до ради ці привілеї». Жінка повірила хустині, видала привілеї, а вони знову поклали хустину до кишені Барабаїпєві. Хмельницький взяв привілеї до себе. Барабаш, і додому вернувпїсь, нічого не знає про це, про ці привілеї, — і вони незабаром пішли в забуття». Це сталося в 1647 р., цю подію повідано

81

*Невідомий художник. Козак чатує на татарина. Гравюра.
Друга половина XIX ст.*

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

у різних варіантах, вона була також широко оспівана в народній думі. Богдан Хмельницький використав королівські листи як доказ того, що король вів переговори із Запорозьким військом, і тим визнав його право на самостійні виступи.

Невідомо, які аргументи висував Б. Хмельницький, звертаючись до народу і закликаючи народні маси до визвольної війни (на жаль, ці листи до нас не дійшли).

Але точно відомо, що листів та універсалів з закликами до повстання було багато. Адам Кисіль 21 травня 1648 р. писав; «Цей зрадник (Хмельницький) розсилає всюди по містах таємно свої листи до Русі, де тільки стає». Сучасник подій Натан Ганновер повідомляв так само, що Хмельницький «вислав у великій тайні листи по всіх краях, в яких жили русини, щоб були готові на назначений день, щоб могли зібратися і виступити для оборони свого життя».

Зокрема, він згадує листи до міщан містечка Немирова на Брацлавщині про те, «щоб допомагали його війську». Я. Рудавський, автор «Історії Польщі», яка була написана у другій половині XVII ст., також звертає увагу на розсилання Богданом Хмельницьким листів до «руських міст» із закликом не зраджувати «справі релігії та свободи». Рудавський також пише, що гетьман «всюди розіслав своїх осавулів з відозвами до відкритої війни». Крім того козацькі розвідники, які діяли на території Польщі, мали завдання поширювати чутки про надзвичайну бойову міць армії Б. Хмельницького і тим самим викликати панічний настрій серед місцевого населення. У своїх універсалах до населення та інструкціях до розвідників гетьман наполягав на необхідності створення в стані супротивника відчуття приреченості, напруги та непевності у власних силах.

Як керівник української розвідки гетьман Б. Хмельницький був причетний і до організації саботажу, диверсій та повстань в тилу польських військ. Ця робота проводилась, за дорученням гетьмана, представниками козацької старшини. Серед дослідників немає єдиної точки зору на те, хто очолював цю діяльність. Джерела згадують імена: Тарасенко (Тарасович), Ста-сенко, Максим Нестеренко. Але сучасний український дослідник Юрій Мицик вважає, що прізвище Стасенко є неточним і допускає, що під цим ім'ям розуміють Тарасенка. Польський дослідник Адам Пшибось (Adam Pшибось) вважає, що полковник Стасенко — це селянин з-під Любліна Стах Вільній, який, за наказом Б. Хмельницького, організував повстання селян в Малій Польщі. Ім'я М. Нестеренка зустрічається у багатьох джерелах і не викликає сумніву. За даними Ю. Мицика, він у лютому 1649 р. керував масштабною операцією по відправці із Переяслава

2000

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

розвідників, котрі діяли на всій території Речі Посполитої, доходячи до берегів Балтійського моря та австрійських і чеських кордонів. За іншими даними близько двох тисяч розвідників взимку 1650-1651 рр. до корони Польської були направлені полковником Тарасенком (Стасенком), він же і керував ними. Розвідники мали завдання збирати найрізноманітнішу інформацію, проводити диверсійні акти та готувати повстання.

Фігура Тарасенка покрита таємницею — полковника під таким ім'ям у козацьких реєстрах (1648—1651 рр.) не зафіксовано. Можливо, він був наказним (тимчасовим) полковником. Але у джерелах є згадка про проведення складної військової операції, для організації якої були задіяні можливості стратегічної розвідки. У травні 1651 р. брянський воєвода, князь Данило Великогагін отримав наказ з Москви пропустити через російську територію (Брянський повіт) на територію Великого князівства Литовського козацький загін. У наказі говорилося, що українським козакам «дозволено йти з Почепу до Ярославля государевою землею Брянським повітом». У червні 1651 р. несподівано для литовців козаки опинились у них в тилу і захопили міста Рославль і Дорогобуж. Операція була комплексною, у цей час українська розвідка планувала організувати повстання у Білорусі, щоб відтягнути війська польного литовського гетьмана Янупія Радзивілла від участі у військовій кампанії проти гетьмана Б. Хмельницького. Керував козацьким полком під Рославлем, як і всією операцією, полковник Тарасенко (за даними польського мемуариста Станіслава Освенціма).

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Нестеренко Максим (роки народження та смерті невідомі)

— український шляхтич. У 30-х роках XVII ст. у реєстрі значився як старшина. Брав участь у селянсько-козацьких виступах. У 1637 р. згадується як козацький полковник. Після прийняття «Ординації...» у 1638 році — сотник другої корсунської сотні. З літа 1648 р. полковник. У 1652-1653 та 1655 рр. — корсунський полковник. У серпні — жовтні 1648 р. керував облогою фортеці Кодак. У грудні 1649 — березні 1650 ра зом з Київським митрополитом Сильвестром Косовим очолював українське посольство до Варшави, яке взяло участь у роботі польського сейму по затвердженню умов Зборівського мирного договору 1649 р. У 1655 р. разом з полковником І. Богуном обороняв Немирів і Брацлав від татар. За деякими даними, у 1649-1650 рр. — керівник козацької розвідки і контррозвідки. Після 1655 року подальша його доля невідома.

*Олександр Уривалкін. Ті.
аємниці розвідок*

Богдан Хмельницький

Але й тут не все просто, за іншими джерелами, походом на Рославль і Дорогобуж керував полковник Іван Шохін (Шохов). Це ім'я фігурує у звіті брянського воєводи князя Ю. Долгоруко-го (у попередніх документах брянським воєводою у цей час був князь Д. Великогагін). Крім того, частина дослідників, зокрема Ю. Мицик, вважає, що у 50-х роках XVII ст. козацькою розвідкою та контррозвідкою керував генеральний писар Іван Виговський. (Генеральний писар Війська Запорозького очолював гетьманську канцелярію, складав накази гетьмана війську, готував для нього документи по різних питаннях, збирав різноманітну інформацію, вів листування з полковниками та іншою старшиною, зберігав військовий архів.) У цей час саме І. Виговський та його апарат на основі розвідувальних даних, які надходили з різних джерел, готували інформацію для гетьмана Б. Хмельницького (принаймні стратегічну (політичну) інформацію). Мав Виговський і особисті джерела надходження розвідувальної інформації. Пізніше він згадував, що його друзі з Польщі, Білорусії, Волині та Полісся інформували його про плани польської дипломатії, про наміри турецького султана, кримського хана, молдавського господаря та ін. Джерела доводять, що у генерального писаря були й особисті агенти, які постачали інформацію тільки йому: М. Маркевич, Ф. Томке-вич, І. Мануйлов, В. Данилов та інші. У той же час, з липня 1651 р. за свідченням російського дипломата і розвідника Артемона Матвєєва (1625-1682), Виговський був пов'язаний з царською таємною службою. А за даними В. Степанкова, Виговський «з вересня 1651 р. задля ласки короля почав надавати послуги Варшаві». Як бачимо, це питання ще потребує додаткових досліджень. Крім того, є окремі дані що у 1649-1657 рр. особисту охорону гетьмана Б. Хмельницького очолював суботівський отаман Лаврін Капушта, він же виконував і обов'язки керівника гетьманської контррозвідки. У 40-х роках XVII ст. Капушта перебував

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

на Запоріжжі. У квітні 1648 р. брав участь у повстанні реєстрових козаків у Кам'яному Затоні. З 1648 р. — полковник гадяцький. У лютому 1649 р. призначений Б. Хмельницьким суботівським отаманом. Брав участь у розслідуванні справ: замаху на гетьмана що організував Я. Смяровський (1649); обвинувачення у шпигунстві Мотрони Чаплинської — другої дружини Б. Хмельницького (1651); про підготовку змови проти гетьмана полковником І. Федоренком (1653). Виконував дипломатичні доручення. Після 1657 р. подальша його доля не відома.

На організацію козацькою розвідкою саботажу та диверсій деяке світло проливають матеріали суду над одним з козацьких розвідників — Яремою Концевичем (Кончевич, Кончевський), який був арештований в Галичині і після тортур зізнався в своїй діяльності.

За його свідченнями: «... в Лисянці дев'ять присяжних є помічниками козаків... містечко Ставище запевнило козаків, що міські гармати не будуть їм шкодити... в Синявці міщанин Яцько запевнив козаків: «Я в гармати насиплю піску, ніщо не буде вам шкодити»... в Ново-Костянтинові є міщанин Харко, який зв'язаний з козаками і говорив: «Коли прийде військо, я міст підпалю*... в містечку Недобневі, біля Костянтинова, дванадцять присяжних проти Речі Посполитої — старшини Харко, Іван, Мартин, Дуречко, Іванко, Лесь, Павлюк... в містечку Стані є вісім міщан, які мають вісім півбочок пороху для козаків... у Волочиськах є поп, два сини якого у козаків, — вони задумали убити свого пана».

Отримавши від полковника Тарасенка інструкції та конспіративні явки, Я. Концевич був відправлений на завдання разом ще з чотирма розвідниками. Він розповідав на суді: «Ф. Островський з Туховським пішли в один бік (до Києва), І. Косинський — до Бродів, аяз Іваном з Острога пішли на Волинь і Покуття». Сам Концевич мав батька в Лопушанах, і саме тому його було вислано до Галичини. Розвідники прикидалися жebraками «ходять з листами прохаючи, мають запущене довге волосся».

Є деякі дані, що розвідників посилали і козацькі полковники. Наприклад у жовтні 1648 р. у Львові було арештовано жінку, яка свідчила, що за дорученням черкаського полковника Максима Кривоніса (Перебийніса) разом з одним козаком під виглядом подружжя ходила на розвідку під Краків.

Повстання, які планувались організувати в Польщі та Білорусії в першій половині 1651 р., теж були пов'язані з діяльністю козацької розвідки та гетьмана Б. Хмельницького. У Краківсько-

Олександр Уриєалкін. Таємниці розвідок

му воеводстві керівником повстання був о. Л. Костка-Наперський (у вироці Краківського гродського суду від 18 липня 1651 р. він названий Олександром Леоном з Шемберка, Костою-Наперським, Войцехом Станіславом Бзовським). В кінці 1650 р. він зустрічався і погоджував плани повстання особисто з Б. Хмельницьким (свідчення на суді теж вказували на його зв'язки з козаками). На початку червня 1651 р. О. Костка-Наперський, збуривши кілька тисяч селян і міщан, підняв повстання у Шдгаллі (районі, розташованому в Карпатських горах на південь від Кракова). 16 червня повсталі захопили Чорштинський замок. Однак послані сюди краківським біскупом (єпископом) Япом Гембіцьким війська полковника В. Яроцького 24 червня зайняли замок і придушили повстання. В момент захоплення у полон Наперський мав при собі універсали гетьмана, які потім демонструвались на суді краківським прокурором Г. Токарським. Сам Костка-Наперський в листі до «селянського полковника» Станіслава Лен-товського за прізвиськом Марпіалек писав, що «має добрий союз

з Хмельницьким та татарами*. Після суду Костку-Наперського стратили. Як пише сучасник М. Голінський, «кат не зумів зразу вбити в нього кіл і вбивав його більше двадцяти разів поки він не ^іроштрикнув тіло... іншим хлопам (керівники повстання) відрубали голови і прибили їх до пібениць».

В Білорусію для організації повстання був направлений полковник Думинський. Влітку 1651 р. він був виданий зрадником, арештований та страчений. У відписці (звіті) російського дипломата, який в цей час був у Білорусії, говориться, що Думинський «таємним ділом... почав привертати до себе посадських, повітових і пашенних людей та різних гультяїв, щоб вони до нього приєднувались... і панів своїх знищували». При арешті «знайшли у нього від Хмельницького до бунтівників багато листів*».

Організація саботажу та повстань була одним з завдань козацького розвідника Петра Гржибовського (Гжибовського), керівника крупної резидентури на території Познанського та Ка-лишського воеводств.

Він був заарештований польською владою 4 червня 1651 р. Докладні свідчення про справу П. Гржибовського збереглися у звіті із Варіпави до Риму папського нунція в Польщі Джованні (Іоанна) де Торреса (від 24 червня 1651 р.) і щоденнику польського офіцера Станіслава Освенціма.

П. Гржибовський, виходець з дрібної шляхти, діяв під виглядом людини, що вийшла з полону «поганського ув'язнення», ходив по містах і селах, прохаючи грошей на виплату татарам за

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

СВОЄ звільнення, мав при собі документи, підтверджені підписом та печаткою великого коронного гетьмана Миколи Потоцького. Мабуть, документи були підроблені, бо використовував їх він в крайніх випадках. Посередньо це підтверджує те, що у козаків існувала служба, яка, готуючи розвідників, постачала їх усіма необхідними документами.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Посполите руїчення — шляхетське ополчення, котре створювалося по всій країні або в окремих воєводствах і землях, коли всі шляхтичі, окрім старих і калік, повинні були самі або зі своїм загоном стати в ряди діючої армії.

На відміну від королівського кварцяного війська, яке утримувалося на «кварти» — четверту частину прибутку з королівських помість. Надвірним називали військо, яке знаходилося на утриманні окремих магнатів: Вишневецького, Потоцького,

Лянцкоронського та ін. Комплектувалося воно, в основному, з панських підданих і найманців.

Арештований біля міста Калиїп 2 червня 1651 р. піляхтич Се-радського (Серажського) воєводства Радомського повіту Войцех Кулаковський (Колаковський), у минулому польський військовий завербований Гржибовським, під тортурами свідчив, що резидент мав у своєму розпорядженні «80 осіб на території Велико-польщі... діяли (вони) під виглядом убогих, мандрівників, торговців, ченців, а іноді вбралися в жіночий одяг». «У Польщі таких агентів до двох тисяч і всі вони під наглядом полковника Стасенка, відрядженого для цього Хмельницьким». Кулаковський показав, що на українську розвідку працювали польські шляхтичі: два брати Островські, брати Бжозовські, Я. Остроленцький та Пясецький і ще декілька шляхтичів, які прибули з України. Це нібито «були шляхтичі-схизматики (православні), послані Хмельницьким». Кулаковський із товаришами повинні були «бунтувати усіх селян, почавши від Кам'янця до Лянцкороні під Краковом». За його словами, «йшли горами Бескидами біля Леська, Санока по горах, де мешкала Русь, бунтуючи хлопів і купи хлопів збунтувавши, відправляли до Хмельницького. А насамперед під Леськом триста хлопів збунтували різних, жонатих і парубків». Коли ж розпочалося б формування посполитого рушення (шляхетського ополчення), «палити... гумна, села, міста,

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

грабувати шляхетські маєтки і будинки та піднімати селян*. Особливо активні акції повинні були відбутись в Калишському воєводстві в районі розташування сіл Ченжен (Цянжен), Лондем, Ковальова, Ярошин, Крулікув, Лондек, Воля Лендська. У червні 1651 р. люди, з якими існувала домовленість, повинні були зібратися в Крулікувському лісі (Слупецький повіт Калишського воєводства) «на чолі з ротмістром Гржибовським». До сьомого червня вони повинні були спалити декілька млинів. За свідченням де Торреса хвилювання в цьому регіоні продовжувались і після арешту П. Гржибовського та його помічників (за рішенням суду їх посадили на палю), двоє з яких «втекли та шукали притулок в лісах».

Мартін Голінський писав, що у 1653 р. у Молдавії «діяв на боці Хмельницького загін якогось Харечка з двома тисячами опришків».

Про спробу ще одного повстання свідчить лист польського посла при дворі кримського хана коронного стражника Яна Яс-кульського від 30 серпня 1654 р. У листі у Варшаву він пише, що Богдан Хмельницький весною (1654 р.) направив монахів у Туреччину зі своїми «мандатами», щоб вони закликали «сербів, болгар, греків й інших християн до зброї проти турецького султана*».

Для досягнення своєї мети — створення Української держави, гетьман Богдан Хмельницький використовував «агентів впливу* в Речі Посполитій, Росії та Османській імперії. Агенти впливу не були розвідниками в класичному розумінні цього слова. Але ці люди могли впливати на рішення, які приймалися по українським питанням сусідніми можновладцями.

Одним із активних «агентів впливу* був Іван Петрович Тафралій (Іоанн Барда Тафралі, Іван Петров). Іван Тафралій впродовж багатьох років був тісно пов'язаний з Константинопольським патріархом Кирилом Лукарисом (раніше він був викладачем в Острозькому колегіумі), страченим за наказом султана в 1638 р. З 20-х років XVII ст. Тафралій перебував на російській дипломатичній службі і брав участь у складанні мирного договору між Росією і Туреччиною. До Чигирин він приїхав у 1649 р. і з того часу часто жив у Б. Хмельницького. Виконуючи доручення гетьмана, скоював поїздки до Росії і в інші держави, здійснював посередництво в переговорах з царем. У 1650 р. Тафралій їздив до Константинополя у складі українського посольства, а повернувшись, поїхав знову до Москви з листами гетьмана. В день битви під Берестечком (20 червня 1651 р.) в Москві було одержане пос-

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

лання Івана Тафралія (від 8 травня), який переконував царя надавати військову допомогу Богдану Хмельницькому, а також повідомляв, що гетьман дуже стурбований веденням Росією переговорів з Річчю Посполитою. В червні 1651 р. у бою під Берестечком Тафралія потрапив у польський полон, де знаходився до 1654 р., недивлячись на зусилля відразу декількох урядів викупити полоненого, що надавав послуги в ролі гінця і дипломатичного агента-посередника і молдавському господарю, і кримському хану, і гетьману Хмельницькому, і російському царю, і султану. В 1654 р. він повернувся на Україну і за дорученням гетьмана їздив до Москви. Тафралія, до думки якого прислухалися керівні кола Російської держави, допомагав гетьману Богдану Хмельницькому в його відносинах з російським урядом.

Активну роль серед «агентів впливу*» грали Єрусалимський патріарх Паїсій, Корінфський митрополит Іосаф, Назаретський митрополит Гавриїл, у минулому Константинопольський патріарх Афанасій Ії Пателар. Ієрархи не тільки підтримували своїм авторитетом гетьмана, але й виступали в ролі особливо довірених осіб, передаючи з Чигирина в Москву і навпаки найпо-таємніші усні доручення. Наприклад до справи про приїзд Афа-насія Пателара до Москви була прикладена власноручна рекомендаційна грамота гетьмана Богдана Хмельницького (з російським перекладом). У ній мовиться про таємні доручення «деяких справ», одержаних колишнім патріархом, який «з шелеп бусурманських вирвавпісь, їде до його царської величності» від гетьмана. Ці справи він повинен був висловити особисто. Дяк Посольського приказу з цього приводу доповідав царю: «... а про звістки, государ, він, патріарх, у розмові сказав, що... ті звістки скаже на Москві сам, кому ти, государ, вкажеші».

Був у гетьмана Б. Хмельницького «агент впливу» і при дворі турецького султана Мегмеда IV Авджи (1648 — 1687). За даними І. Крип'якевича, це був яничарський воєначальник в Стамбулі Бек-теш-ага, «названий батько» неповнолітнього султана, який був у дружніх взаєминах з гетьманом і постійно листувався з ним. Можливо, через протекцію Бектеш-агі Порта у 1650 р. надала гетьманові право мати в Константинополі свого «резидента», постійного представника — привілей, який мали тільки великі держави. Користувався гетьман і підтримкою у Стамбулі вищих ієрархів православної церкви. В 1650 р. у розмові з російським ченцем Арсенієм Сухановим Б. Хмельницький заявив: «... пише до мене Вселенський патріарх Парфеній з Царьграда і Паїсій Єру-

89 *Олександр Уривалюн. Тс
аємниш розвідок*

салимський ... щоб всім нам у з'єднанні бути». У 1649 р. від Константинопольського патріарха Парфенія II в ставку гетьмана Б. Хмельницького прибув Корінфський митрополит Іосаф. Після аудієнції у гетьмана він вирушає до Москви. У одному з документів, що стосуються його приїзду, вказано, що він мав якийсь лист до Єрусалимського патріарха Паїсія, який, найімовірніше, був із ставки гетьмана Б. Хмельницького. На жаль, нам мало відомо про те, які переговори Іосаф вів у Москві, Але надалі митрополит повернувся до Хмельницького і подавав йому діяльну підтримку, знаходячись постійно при війську і продовжуючи стосунки з московським двором. На початку 1651 р., у важкий для гетьмана час, коли козаки терпіли поразки від польського війська, Іосаф надсилав до Москви листа, в якому просить царя надіслати Хмельницькому військову допомогу. 20 червня 1651 р. митрополит Іосаф загинув під час битви під Берестечком.

За версією Халкидонського митрополита Гавриїла, вбивство Константинопольського патріарха Парфенія II у березні 1657 р. було пов'язане з його підтримкою Б. Хмельницького. Митрополит пише: «... прийшла патріарху Парфенію смерть від двох володарів, від молдавського і від мультянського, за те, що він їх волі не творив і Хмельницького послів до себе до благословення призвав, і молебень їм співав, і у себе їх нагодував. І по тій недружбі послали вони в Царьгород 50 тисяч єфімків, щоб його вбити, І до їх навчання гречаний, Михайлом звать, потім ходив і промишляв, і його, патріарха винищив, а після того і самого його, Михайла, повісили перед патріаршими воротами*.

Ще одна версія вбивства патріарха Парфенія II, правда вже турками, теж пов'язана з його підтримкою Богдана Хмельницького. Російський розвідник грек Дмитро Остаф'єв у лютому 1657 р. повідомляв Посольський приказ у Москві про те, що в Стамбулі є слух що ^об'єднані сили Хмельницького, молдавських та во-лашських правителів й Рак оці можуть піти не проти Речі Посполитої, а проти Османської імперії*. У цей час турки перехопили листи патріарха Парфенія II до гетьмана Б. Хмельницького та в Москву, в яких містились заклики про звільнення православних з-під влади османів. В результаті султан прийняв міри «обережності*», патріарх був вбитий.

Можливо, до смерті патріарха Парфеяід II була причетна і польська влада. До нашого часу дійшов лист патріарха до Київського митрополита Сильвестра Косова від 18 лютого 1651 р. з проханням допомогти встановити втрачений зв'язок з Б. Хмельниць-

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

ким гетьманом «Великого Війська Запорозького, що охороняється богом... щоб дійшла до нашої милості його допомога та підтримка». Але митрополит відправив листа не до гетьмана, а до польського короля і останній прийняв міри.

На гетьмана Б. Хмельницького та українську розвідку працювали розвідники міжнародного класу. Одним з них був Данило Калугер (Ілля Грек, чернець Данило, Данило Афінянин, Данило Оліверберг-де-Грекані). Саме він в середині 50-х років XVII ст. був однією з головних фігур в політичній операції, яку спланували і проводили гетьман Богдан Хмельницький та шведський король Карл X Густав. Правда, у кожного з них був свій план та своя мета. Король прагнув при допомозі козаків захопити все узбережжя Балтійського моря та прилягаючі до нього землі Польщі та Литви від Померанії до Риги: Західну Прусію; частину Велико-польщі до басейну річок Нотеці, Варти та Вісли; Жмудь; Інфляндію та Курляндію. Гетьман у боротьбі з Річчю Посполитою хотів скористатись допомогою Швеції та приєднати до козацької України західноукраїнські землі по річку Вісла. Обом потрібна була людина для зв'язку та координації дій.

Вперше Д. Калугер прибув на Україну в травні 1654 р. як офіційний представник шведської корони з листом, у якому повідомлялось про готовність Швеції вступити у війну проти Польщі. Калугер був третім з 1652 р., кого було відправлено зі Стокгольму на Україну, і тільки йому вдалося досягти мети. До Києва він добрався через Париж та Стамбул. На прийомі у гетьмана Б. Хмельницького він зустрівся з Павлом Алепським який знав його в Парижі як православного священника Іллю Грека. В липні 1654 р. разом з сотником Кіндратом Бурляєм вже у якості посланця Б. Хмельницького він їде до Швеції. По дорозі вони відвідали Москву, де дістали дозвіл на подальший шлях до Швеції. З цього часу відносини між гетьманом та Швецією стали регулярними.

Документи свідчать про те, що влітку 1654 р. «шведській королеві чернець Данило» разом з «черкашеніном» прибули до Москви проїздом від гетьмана Б. Хмельницького до Швеції. У вересні 1654 р. Данило Калугер продовжив свій шлях до Стокгольма, куди прибув 10 жовтня. Залишився звіт Калугера про переговори з шведським королем. Він пише, що вже 31 жовтня відбулася аудієнція у Карла X Густава, що пройшла сам-на-сам і навіть без перекладача, оскільки розмова велася французькою та італійською мовами (на зустрічі був присутній липіє королівський секретар). Питання, які задавав король, торкалися,

Олександр Уриваліан. Таємниці розвідок

перш за все, військових сил можливих союзників і встановлення союзницьких відносин проти загального ворога — Речі Посполитої. Цікаво, що на питання про чисельність російського і запорізького військ Калугер відповідав з безумовним завищенням цифр: він повідомив короля, що російський цар має 800-тисячну армію, гетьман Б. Хмельницький — 270 тисяч, і ще 60 тисяч охороняють Україну від татар.

Після того як в липні 1655 р. шведи почали військові дії на території Польщі, Калугер, виконуючи доручення гетьмана, ще декілька разів зустрічався з Карлом X Густавом. Розраховуючи на те що усуненням впливового розвідника можна або призупинити, або зірвати союз між Швецією та Україною, польський король Ян II Казимір видав спеціальний наказ спіймати та вбити Данилу Калугера.

Восени відносини між Швецією та Україною погіршилися. У жовтні 1655 р. Карл X Густав звернувся з листом до Б. Хмельницького, вимагаючи, щоб він звільнив місто Львів, бо Руське воєводство нібито піддалося під шведський протекторат. У пізніших переговорах з трансильванським князем Юрієм II Ракоці південська дипломатія проектувала такий поділ західних земель, за яким землі Львівська, Галицька, Покуття і частина Поділля перейшли б до Ракоці, а землі Сяноцька, Перемишльська, Белзька і Холмська залишилися б під владою шведського короля.

Король Ян Казимір і польські гусари проти козацької піхоти під Берестечком. Малюнок XVII ст.

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

У свою чергу Б. Хмельницький зробив заяву, що він «став вже паном всієї Русі і нікому іншому ніяким способом її не пустить». Вважаючи що Калугеру вдасться досягти спільної мови і вмовити шведського короля до укладання союзного договору, гетьман у листопаді 1655 р. відправляє розвідника до Карла X Густава під особистою охороною в декілька сотень козаків. Однак Калугер нічого не добився від ніведів, хоч і пробув у таборі короля майже два місяці. Треба сказати, що виконуючи доручення Б. Хмельницького він в ультимативній формі зажадав від Карла X Густава, аби той вислав посольство на Україну або ж підтвердив, що ніякого посольства до гетьмана не буде. Після 29 грудня він змушений був виїхати до гетьмана.

У цей час шведи здобули більшу частину Польщі та Литви. У серпні 1655 р. Карл X Густав вступив у Варшаву, в вересні пав Краків, сам польський король Ян II Казимір втік до Сілезії. В серпні Янупі і Богуслав Радзивілли, Вінцентій-Корвін Гонсевський та інші литовські магнати, а також Жмудський біскуп Парчевський підписали в Кайданах договір зі шведами про перехід Великого князівства Литовського під протекторат Швеції. Капітулювала польська армія, в табір шведського короля один за одним надходили листи про підпорядкування його владі різних воєводств Речі Посполитої. Тому шведський король вважав себе господарем на цій землі і не потребував допомоги козаків. Але у 1656 р. як тільки у зв'язку з повстанням проти окупації становище шведів стало невпевненим, Карл X Густав повертається до питання союзу з Богданом Хмельницьким. Спроби Польщі налагодити відносини з Росією, щоб використати її у боротьбі проти Швеції прискорили зближення гетьмана і шведського короля. Вже у лютому 1656 р. Д. Калугер знову стає зв'язковим між Б. Хмельницьким та Карлом X Густавом. Але дуже активним зв'язковим (за свою діяльність він отримав дворянський герб від шведського короля). Одночасно Калугер виступав представником: шведського уряду у Стокгольмі, Карла X Густава, який знаходився у Польщі, гетьмана Б. Хмельницького, веде переговори з трансильванським князем Юрієм II Ракоці (інформує про хід переговорів одночасно і шведського короля та українського гетьмана), виконує доручення бургграф-денбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма.

Активність Калугера зіграла з ним злий жарг. Не обмежуючись даними йому дорученнями, він часто робив заяви і оприлюднював плани, на які ніхто згоди не давав. Наприклад, він заявив шведському королю, що гетьман наполягає, щоб Краків, у минулому сто-

Олександр Уривалкін. *Таємниці розвідок*

ЛИЦЯ Польщі, відійшов до України. Аргументуючи це тим, що з цього міста буде легше зноситись зі шведами. Крім того, подав королю план походу на Туреччину, по якому разом повинні були діяти Швеція, Україна, Росія, Англія, Австрія та Венеція. Курфюрсту бранденбурзькому Фрідріху Вільгельму від імені гетьмана обіцяв військовий союз. Молдавському господарю він заявив, що шведський король «візьме Царград та визволить рід грецький».

За браком джерел зараз важко сказати чому Д. Калугер це робив, чи це була його власна ініціатива, чи він працював на користь когось іншого. Але Богдан Хмельницький не без підстав підозрював Данила Калугера у подвійній грі, тому було вирішено відмовитись від його послуг. В червні 1657 р. під приводом виконання доручення доставити листи шведському королю, бранденбурзькому курфюрсту та господарям Молдавії та Валахії його відправили з України. Більше він сюди не повернувся. Підсумок діяльності Данила Калугера підвів один з угорських дипломатів. Він заявив, що «це був найбільший хитрун та інтриган цих країн (Швеції та України), що привів у замішання всі сторони».

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Данило Калугер (Ілля Грек, чернець Данило, Данило Афінянин, **Данило Оліверберг**), *міжнародний авантюрист, «мандрівний дипломат», грецький афонський чернець. З невідомих причин залишив свою батьківщину і виїхав до Франції, перебував у Парижі, а потім переїхав до Швеції і вступив на шведську службу. Деякий час виступав як чернець, «калугер», але пізніше скинув чернечу рясу, одягнувся у «німецький» одяг і присвоїв собі пишне прізвище Оліверберг-де-Грекані. Вперше на Україну приїхав у 1654 р.; у 1655 р. Б. Хмельницький прийняв його на дипломатичну службу, і Данило Калугер почав називати себе «послом найсвітлішого гетьмана Хмельницького». З-під Львова в 1655р. гетьман послав його до Карла X Густава, щоб налагодити з королем прямий зв'язок. Хоч він і виконав своє доручення, проте гетьман не був ним задоволений, і Калугер знову перейшов на шведську службу. З його листів і записок видно, що він не обмежувався даними йому дорученнями і робив від себе необдумані заяви або складав фантастичні плани. Так, шведському королю він без погодження з Б. Хмельницьким заявив, що гетьман готовий розірвати дружбу з Росією і стати на сторону Швеції; так само без відома гетьмана він подав королю план походу на Туреччину. Курфюрсту бранденбурзькому Фрідріху Вільгельму від імені гетьмана обіцяв військовий союз. Це, мабуть, і послужило причиною того, що Б. Хмельницький з червня 1657р. не вдавався до його послуг.*

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

Б. Хмельницький користувався послугами агентів-розвідників з усіх прошарків суспільства (козаків, шляхти, міщан, селян) та навіть іноземців. Але в першу чергу використовував купців та представників православного духовенства, які постійно переїжджали з місця на місце. Їх активна участь у розвідці та гарна інформованість були не випадковими: бо для мандруючих було необхідно гарно знати, де що відбувається, щоб не потрапити на територію де йдуть військові дії, не *бути* пограбованими та вбитими. Їх питання виглядали природно, а поїздки не викликали підозр.

Православні священики (особливо протопопи і парафіяльні священики) підтримували між собою тісні зв'язки та інформували Київського митрополита і гетьмана про всі події, які відбувались на території Речі Посполитої. Частина з них була господарями конспіративних явок, інші безпосередньо займались збором розвідувальної інформації. Джерела зберегли для нас деякі імена священиків-розвідників: парафіяльний священик Андрій з Цеша-нова, тернопільський протопоп Абрам, священик Чорний зі Збаража, священик Заваловський, Ніжинський протопоп Максим Філи-монович, ічнянський протопоп Симеон Адамович, чигиринський священик Василь Бабський, старокостянтинівський протопоп, священик Михайлівської церкви у Лавріному Куті, парафіяльний священик з Крехова, ксьондз Ян Блокович (ксьондз Яіпко).

Разом із стратегічною розвідкою Б. Хмельницький займався і військовою, якій приділяв багато сил та часу (особливо на першому етапі революції), так як від неї в більшій мірі залежала перемога над польським коронним військом, а значить, і зміцнення Української держави. В усіх воєнних кампаніях (за винятком Ох-матівської в січні 1655 р.) військова розвідка завжди вчасно і точно встановлювала марішрут пересування супротивника, місце розташування військ та його плани.

У військовій розвідці у першу чергу використовували методи та досвід запорозьких козаків: спостереження за польським і литовським військами за допомогою роз'їздів, дезінформація, взяття «язикам, вербування і перевербування противника, диверсії, засилання агентів у тил ворога та ін.

Дані військової розвідки використовувались вже в перших битвах козацького війська: під Жовтими Водами та Княжими Байраками (6 — 8 травня 1648 р.), а перед битвою під Корсунем (15 — 16 травня 1648 р.) була проведена операція з дезінформації супротивника, що дозволила заманити кватерне військо у пастку.

Олександр Уривалкім. Таємниці розвідок

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Кварцяне військо — наймане військо в Речі Посполитій у ХVI-ХУІІІ ст. Створене 1562р. Воно використовувалося здебільшого для охорони державних кордонів. Утримувалося за рахунок четвертої частини (кварти) прибутків від королівських маєтків (звідси й назва), складалося переважно з кавалерії. 1632 р. у кварцяне військо введено кавалерію. Значна частина кварцяного війська (4-6 тис. жовнірів-солдатів) була зосереджена у селах І містах України. За час Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького воно зазнало ряду поразок від козацького війська, зокрема під Жовтими Водами і Корсунем.

14 травня гетьман Б. Хмельницький розташував свої полки півмісяцем на пагорбах біля польського табору та став демонструвати підготовку до генерального штурму великими силами. Козаки та татари маневрували буцімто вивчаючи підходи і шукаючи слабку сторону польського війська. Одночасно в тил полякам був направлений загін під керівництвом полковника Максима Кривоноса. Він зайняв Горохову Діброву (як її називали селяни — Йриту Балку — на лівому березі річки Рось) поблизу 14-15 км від Корсуня. Козаки розташували по обом сторонам балки стрільців, побудували завали, перекопали ровом дорогу та встановили десять гармат.

Увечері сталася ще одна подія, яка відіграла свою роль у реалізації планів Богдана Хмельницького. До рук поляків потрапили дев'ять татар та козак-перекладач (бут). Незважаючи на тор-Т5фи, козак стійко тримався, не виказуючи таємниць. Але коли його стали пекти вогнем, розповів що «козаків у таборі тисяч сім, але їм на допомогу сьогодні прибули ще п'ятнадцять тисяч, а татар налічується сорок сім тисяч, крім того хан (Іслам-Гірей) стоїть неподалік з ордою і скоро буде тут». Козака продовжували піддавати тортурам, але він повторював одне і те саме: «Козаків 7 тис. і підійшло ще 15, татар 47 тис. і наближається хан з ордою*». Повторив це він і перед смертю (йому і полоненим татарам за наказом великого коронного гетьмана Миколи Потоцького відрубали голови).

Повірів інформації козака-перекладача М. Потоцький чи ні — сказати важко. Але те, що сумніви великого коронного гетьмана у можливості успішно захищатися в таборі посилились, це факт.

діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

16 травня він віддає наказ залишити укріплений табір і відступати до Богуслава. У Гороховій Діброві поляки були зустріті гарматним вогнем М. Кривоноса та атакою козаків зі флангів, гетьман Богдан Хмельницький і татари вдарили в тил. В результаті кварцяне військо було знищено, самі гетьмани (великий коронний М. Потоцький і польний М. Калиновський) потрапили у полон.

Як доповідається у Львівському літописі, переможений великий коронний гетьман Микола Потоцький після битви нібито гордовито докинув Богдану Хмельницькому: «Хлопе, чим же ти знатному лицарству Орд татарських... заплатиш?» На що отримав лаконічну відповідь: «Тобою». Так і сталося. Звістка про катастрофу в Горіховій Діброві приголомшила сучасників. Як писала одна з тодішніх англійських газет: «Польща в пилу та крові впала під ноги козаків*».

На жаль, документи, які б розкривали таємниці розвідувальної операції з дезінформації ворога під Корсунем, до нас не дійшли. Тому серед дослідників існують різні точки зору з цього приводу. Перші вважають, що козак-перекладач потрапив до поляків випадково і сам вирішив дорого продати своє життя. Другі вважають, що він піпіов на муки та смерть добровільно, за згодою або й завданням Б. Хмельницького. Треті, що операція, яку планував особисто Богдан Хмельницький, була складнішою і крім ко-зака-перекладача був задіяний ще й козак-провідник (за одними даними — Семен (Самійло) Зарудний, за іншими — Микита Галаган), який і завів кварцяне військо в пастку у Горохову Діброву. Але як би це не було, подібні випадки повторюються і перед іншими битвами козаків з коронними військами. Наприклад, перед Пилявецькою битвою (13 вересня 1648 р.) до польського війська потрапив священник (точно невідомо, чи то був справді священник, чи зодягнутий так козак). Полонений був підданий тортурам і загинув, але перед смертю дав свідчення, що до козаків наближається 30-тисячна татарська орда та ще й сам хан буде скоро. Щоб підтвердити «правдивість» свідчень засланого розвідника, гетьман Б. Хмельницький організував надзвичайно урочисту зустріч (з залпами гармат та самопалів) прибувшим загонам буджацьких татар (татар прибуло близько п'яти тисяч). Крім того, гетьман наказав полку М. Кривоноса «віддалитися і, вивернувши кожухи, із криком «Аллах!» увійти в козацький табір». Захоплені польськими жовнірами уночі козаки-«язики*» підтвердили полякам, що підійшла орда. Це змусило поляків повірити, що священник говорив правду. Серед польського війсь-

Олександр Уривалин. Таємний розвідок

ка поповзли чутки про чисельність татар у тридцять чи сорок тисяч. Це викликало атмосферу непевності у власних силах. Польське військо охопив панічний настрій. За словами князя Владислава Домініка Заславського, «у війську настала така байдужість, що деякі ніяк не хотіли битися: одні під приводом відсутності наказів від їхніх полковників, інші — під приводом малочисельності війська під хоругвами, треті — не бажаючи битися без своїх ротмістрів, яких не було при хоругвах».

Битва під Пилявцями закінчилась перемогою козаків та черговою поразкою польського коронного війська.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Римський полководець I століття н. е. Юлій Фронтін у своєму трактаті про військово мистецтво «Стратегми» наводить приклади різних хитрощів і обману, які використовували полководці в битвах. Наприклад аккадці, облягаючи фортецю, виготовили деяку кількість озброєння за зразком ворожого. Коли, за даними розвідки, до ворога повинне було підійти підкріплення, аккадці, озброєні як і ті, яких чекали, ввели в оману супротивника. їх пустили як союзників, і вони оволоділи містом.

Подібну ж тактику застосовували козаки гетьмана Богдана Хмельницького під час Національно-визвольної війни 1648—1657 рр.

Під час Берестечкової кампанії, до рук поляків потрапили «язики», котрі своїми зізнаннями, зокрема про підхід Кримської орди, намагалися викликати непевність у діячів М. Потоцького та М. Калиновського.

До обману супротивника і дезінформації, щоб посіяти в його рядах страх, невпевненість та паніку, козаки звертались не раз. Але мало було сказати ворогу те, що він повинен знати. Ворог не був такий дурний та наївний, щоб вірити кожному слову полоненого чи перебіжчика. Єдиним способом дізнатись правди були тортури. Тому той хто приймав цю місію, наперед покладав на себе хрест мученика. Йшли ці люди на смерть не заради гропії та слави, а з-за любові до рідної землі. На жаль, ми ніколи не дізнаємось всіх імен цих героїв.

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана... ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

За підрахунками автора «Історії Малоросії» (т. 1—5, 1842-1843рр.) Миколи Андрійовича Маркевича в Україні за 389 років (з 1320 до 1709) відбулося 179 битв: з татарами — 21, з турками — 32, з росіянами — 11, з поляками — 81, зі шведами — 3. Аще були битви з хрестоносцями, волохами, персами, угорцями, сербами та міжусобні війни. Протягом XVIII ст. відбулося більш 10 воєн, в яких брали участь українські козаки разом з російської армією.

Під час Зборівської битви (5-6 серпня 1649 р.) завдяки добре налагодженій військовій розвідці для гетьмана Б. Хмельницького не були таємницею ні чисельність ворожого війська (вона становила понад 20 тис. жовнірів і піляхтичів; а разом зі слугами та обозними — близько 35 тис. осіб при, щонайменше, 30 гарматах), ні напрям його просування (на Озерну). Розвідники гетьмана встановили зв'язок з місцями Зборова й мешканцями навколишніх сіл. За домовленістю, церковним дзвоном у Зборові вони мали просигналізувати про початок переправи ворога. Зборівська битва теж завершилась перемогою козаків. Велику увагу збору військової розвідувальної інформації приділяли козацькі полковники, особливо прикордонних полків. Ми вже згадували, що розвідники полковника Максима Кривоноса діяли влітку та восени біля Львова та Кракова. Діяльність військових розвідників сприяла перемозі козаків М. Кривоноса під Махнівкою та Старокостянтинівом у липні 1648 р.

У лютому 1651 р., отримавши від військових розвідників інформацію про плани польного гетьмана Мартина Калиновського-го, кальницький полковник Іван Богун, захищаючи від поляків Вінницю, вирішив до прибуття підмоги заманити ворога в пастку. Залишивши у вінницькому монастирі невеликий гарнізон, він з козацьким загоном рушив назустріч полякам. Зіткнення відбулося на річці Південний Буг, покритій кригою. Козаки, немовби не витримавши удару супротивника, стали відступати, а потім побігли. Поляки з улюлюканням кинулися вслід за ними, не звернувши уваги на розкидану по кризі в багатьох місцях брудну солому. Але тільки вони ступали на цю солому, крига під ними проламувалася. Полк на чолі з брацлавським воєводою, кам'янецьким каштеляном Станіславом Лянцкоронським ледве вибрався з криясної води. Дві польські хоругви, в тому числі два

Шведський король Карл X Густав

ротмістри Микола Кисіль (брат Адама Киселя) та М. Мелешко, пішли на дно. Виявилося, що Богун велів завчасно зробити безліч ополонки і, коли вони затягнулися тонкою кригою, розпорядився в цілях маскуванню прикрити їх соломою.

у березні 1653 р. полковникові І. Богуну за допомогою військових роз'їздів та окремих розвідників вдалося вчасно довідатися про напрям просування 15-тис. війська польського полковника Стефана Чернецького. «Богун, — пише літописець, — був справний і обережний вояк, через це скоро наблизився до Чернецького, , виправив своїх моторних хлопців вивідати силу його війська. Ті повернулися назад і донесли Бо-гунові, що в Чернецького є війська п'ятнадцять чи й більше тисяч. Тоді Богун ... вступив у місто Монастирище, пославши до Хмельницького швидкими кінсьми вісника про те, що в Чернецького є багато війська». Вчасно отримана інформація дозволила йому протиставити у м. Монастирище ворогові «вал, рови і властиві йому хитрощі...» Під час одного з приступів І. Богун із загоном досвідчених козаків зумів через потаємний хід вийти у тил атакуючих і зі страпіним криком, «щоб більше налякати і показати, що йде допомога» , кинувся на жовнірів. Літопис свідчить: «Саме в той час, коли й пітурм Чернецького ще не кінчився, в тилу його війська повстала велика тривога й замішання: хтось закричав, що до Монастирищ наступає з численним військом та ордою сам Хмельницький. До смерті перелякане польське військо не тільки припинило свій пітурм, але, наче опіпарене, покинувши свої вози з усіма достатками й великою здобиччю, побігло від Монастирищ назад до Ковеля і тільки за десять миль від Монастирищ побачило й пізнало, на свою велику пікodu й сором, що тікало даремно. Бо Хмельницький, хоча й пішов із військом до Монастирищ, але був іще неблизько на той час, коли ляхи так налякалися й залигли на користь монастири-щенським обложенцям, богунівцям, свою здобич».

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

За часи Білоруського походу у 1654-1655 рр. активно використовував військовою розвідку наказний гетьман Іван Золотаренко. Козацькі розвідувальні роз'їзди долали сотні кілометрів по Білорусії та Прибалтиці, дізнаючись про задуми противника, його чисельність, місце перебування та маршрути просування військ. Розвідка боєм дозволяла дізнатись про слабкі місця в обороні противника та визначити напрямки удару. Захоплені «язики» постачали інформацію, яку І. Золотаренко використовував не лише у військових справах (звільнення Чичерська, Нового Би-хова, Пропойська, Бобруйська, Речиці, Мінська та ін. міст), а й у політичних справах («справа» білоруського полковника Костянтина Поклонського, пропозиції представника Карла X Густава Ієроніма Радзейовського та ін.).

У вересні 1655 р. під Львовом від захопленого «язика» Б. Хмельницький довідався про те, що великий коронний гетьман Станіслав Потоцький залишив свій табір і з 6-7-тисячним військом і подався до м. Городок біля Львова. Проти нього були послані козацькі полки під командуванням миргородського полковника Г. Лесницького та російські — на чолі з воеводою Г. Ромодановським. Подолавши болота, вони вийшли в тил польського війська і в кількогодінному бою розгромили його й ще з 20 км переслідували втікаючих жовнірів. До рук переможців потрапили весь обоз, бунчук коронного гетьмана, прапори й багато полонених.

Але були у козацькою розвідки і прорахунки. У січні 1655 р. під Охматовим вона з якихось причин не виявила присутності чималих сил супротивника. Польська розвідка спрацювала краще. Один з посланих у розвідку ротмістрів і татарський роз'їзд повідомили С. Потоцького про рух та розташування козацького війська. І тільки рішучі дії та особиста відвага Богдана Хмельницького не дозволили польському командуванню розгромити українсько-російське військо й продовжити наступ у східні райони Правобережної України.

Українські розвідники успішно співпрацювали з шведськими й трансільванськими колегами на території Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії та Австрії. Після Переяславської ради (січень 1654 р.) був налагоджений обмін розвідувальною інформацією і з російськими військовими. Наприклад, у червні 1654 р. з табору під Богуславом гетьман Б. Хмельницький відправив до царя Олексія Михайловича уманського сотника Михайла Махаринського. Він мав особисто подати царю інформацію про те, «що ся у короля і Речі Посполитої й у військах їх діється». 21 березня 1655 р. гетьман

Олександр Уриваліан. Таємниці розвідок
писав боярину В. Шереметьєву: «Дав нам знати полковник уманський (Й. Глух), що татари ясиру багато в Брацлавщині набрали та назад повтікали, а з салтаном ледве третя частина з ляхами їх залишилась, яких не багато». У вересні 1655 р. отримавши інформацію від Хмельницького, російські війська взяли Ягель-ницю (резиденцію польного гетьмана С. Лянцкоронського). «По-розмовлявіпи з гетьманом Б. Хмельницьким, місто обложили міцно і шанци звеліли покопати та тури поставити і приступ почали... І вересня шляхта та гайдуки місто здали*», — писали в звіті царю російські воєводи.
Іноді гетьман Богдан Хмельницький і сам приймав участь у військовій розвідці. Як оповідає один з сучасників, гетьман під Зборовом у липні 1649 р. «сам виїхав па розвідку, виліз на високий дуб, розглянув, як польські полки переправляються через ріку, підрахував польські сили, оглянув поле бою*. Після цього українська і татарська кіннота рушила під Зборів.

Займаючись військовою розвідкою, Богдан Хмельницький ретельно спостерігав, щоб вороги не дізнались про наміри козаків. Він виходив при цьому з принципу, який в жовтні 1650 р. сформулював у бесіді з Російським гінцем П. Протасовим: «А військова справа повинна бути такою, щоб коли приготуєшся почати бойові дії, щоб цього ніхто не відав і щоб ворог не остерігався».

Викладені факти підтверджують те, що за часів гетьмана Богдана Хмельницького дії козацької розвідки були доволі професійними, результативними та відігравали важливу роль як у боротьбі за незалежність України, так і у створенні Української держави.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Пруський король Фрідріх II (1712 — 1786) першим з європейських монархів, крім звичайної армії, завів собі ще і армію розвідників. Їх він ділив на чотири категорії: бідняків, що здобували розвідувальну інформацію за дрібну винагороду; розвідників-двійників (майстрів дезінформації), придатних для повідомлення ворогам помилкових відомостей; високопоставлених «розвідників впливу» з числа генералів і царедворців, яких можна було купити за дуже великі гроші, але і користь, одержана від них, могла бути неоцінимою; людей, яких примушували виконувати розвідувальні обов'язки шляхом шантажу і насильства. Як писав Річард Роуан в своїй книзі «Нариси секретної служби», в цій класифікації не вистачає п'ятої графи: розвідника-патріота.

*Діяльність розвідок на території України за часів
2ет.ьмана...*

Розвідка Речі Посполитої

У середині ХУП ст. дії розвідки Речі Посполитої мало чим відрізнялись від дій розвідок інших країн. Але структура організації була особистою.

Річ Посполиту історики часто називають «піляхетською республікою» (вказуючи на слабкість та обмеженість королівської влади) та «шляхетською демократією», маючи на увазі той факт, що шляхта добилась у Польщі такого обсягу прав та пільг, аналогів яким у Європі не було. Крім недоторканості особистості та майна, звільнення від податків, монополії на державні посади, і шляхта мала право обирати короля та визначати свої взаємовідносини з ним шляхом угоди — Расія сопуєпіа. Шляхтичі мали право на конфедерацію, тобто на створення коаліції, спрямованої проти короля, і право на «рокош», тобто на офіційне повстання проти короля.

Тому, як тільки польський король посідав на престол, він створював організацію, яка слідувала за діями впливової шляхти та магнатів. Крім того, аналогічна організація була і у великого коронного канцлера (другої людини у державі). І періпий, і другий, крім збирання інформації про дії та настрої шляхти та магнатів, в основному займались політичною розвідкою. Велика увага приділялась південним та східним регіонам: Османській імперії і Кримському ханству, звідки йшла постійна загроза (набіги за ясирем) та Російській державі.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Канцлер — один із найвищих урядовців у Речі Посполитій. Мав титул міністра і зберігав велику державну печатку, якою скріплювалися всі державні акти, очолював королівську канцелярію. Був офіційним виразником політики двору, фактично виконував функції міністрів внутрішніх і зовнішніх справ.

Крім того, специфіка українських земель, які знаходились на кордоні з Диким Полем, потребували знань про те, що там діється. Тому розвідку мали і прикордонні воеводи і старости. Особиста розвідка була і у магнатів. Вони контролювали не тільки те, що діялось на території магнатських латифундій, але і намагались дізнатись про задуми короля. Наприклад, у 1646 р. король Вла-дислав IV планував почати війну з Туреччиною (проти війни вис-

Польська шляхта

тупала шляхта) і у квітні розпочав переговори з козаками, яких хотів використати для морського походу проти Порти. Опозиція (шляхта та магнати), маючи своїх агентів як серед козаків, так і в оточенні короля, дізналась про це, і тому Владислав IV вимушений був відмовитись від своїх намірів. Військовою розвідкою, в пер-іпу чергу, займались два великих гетьмани — коронний та литовський та їх замісники — польні гетьмани. Крім того, вони разом з прикордонними воєводами та магнатами збирали інформацію про настрої та дії місцевого населення та Запорозької Січі (гарнізони кварцяного війська були розташовані по українським містам, польська залога з 1638 р. знаходилась також на Січі). Польський офіцер С. Освенцім у своєму щоденнику пише, що на початку 1646 р. до великого коронного гетьмана Станіслава Конєцьпольського «надійпіли відомості від іппигунів, яких він тримав між козаками, про те, що козаки... бажають визволитися з ярма і повернути собі давню волю... від недавнього часу вони (козаки) почали переговори з кримськими татарами в справі союзу».

У 1647 р. чигиринський полковий осавул Роман Пешта повідомив коронного хорунжого і чигиринського старосту Олександра Конєцьпольського «про бунти» Б. Хмельницького, в результаті чого той був заарештований.

У березні 1648 р. руський воєвода князь Ієремія Випщевець-кий довідався через своїх агентів про наміри козаків, провів на півдні Лівобережної України (в басейні річки Сула йому належали 50 міст та містечок, 40000 селянських дворів, близько 230000 селян) каральну експедицію, під час перебігу якої було вилучено за одними даними кілька десятків тисяч, за іншими — пііотдєсят тисяч одиниць вогнепальної зброї (муіпкети, рупіниці, самопали). З початком Національно-визвольної революції у всіх організацій Речі Посполитої, що виконували функції розвідки,

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

з'являється один об'єкт для роботи — козацька Україна. Діяли вони не завжди узгоджуючи між собою плани, але діяли енергійно. Розвідувальна інформація поступала як від професійних розвідників, завербованих агентів та дипломатів, так і від тих, хто втік від козаків (шляхта, міщани, орендарі), переміжчиків із козацького табору.

Особливо активно діяли військова розвідка та контррозвідка. Остання вже влітку 1648 р. провела ряд операцій проти прихильників гетьмана Б. Хмельницького. Як пише в своїх записках Мартін Голінський: «В місяці червні одержали в Кракові відомості, і багато значних людей підтверджувало, що так справді було. Хмельницький..., маючи у війську і своєму таборі мало куль, пороху, шабель і зброї, написав листа до Львова, до одного львівського міщанина, схизматика-русина, Георга, названого за прізвиськом (прізвисько не подається), заможного, що мав кілька своїх кам'яниць,— прохаючи його, щоб накупив їм олова, іпа-бель, пороху та інших воєнних матеріалів. Послали йому на це гроші в пшоні, на руських возах. Доки до Львова доїхали, перехоплено цього листа, відкрито і прочитано, але, для кращого доказу, переписавши копію цього листа, знову запечатали і відіслали його через певну особу, від імені козаків, а вслід виряджені шпиги, що буде робити цей Георгій. Він, прийнявши листа, вдячно того посланця обдарував і відправив. А тимчасом руські вози прийїли з піпоном до Львова навантажені, в яких були гропії; просто поїхали до того Георга, не стаючи з ними на ринку, там таки до нього складено пшоно і гропії. Львівська влада і панове шляхта стежили, як той Георгій розіслав свої вози в різні сторони, насамперед до Кельців, по олово, і там його накупили, до Опатівця і Кракова по порох і піаблі, і цих табель накупили кілька тисяч. І коли з цією зброєю вирядилися на Україну, до козаків, іншим шляхом минали Львів; там їх захоплено, відібрано зброю, порох, олово, шаблі та інпії припаси.

Викликали пана Георга в ратушу, питали його, яку це зброю вирядив і що до нього писав Хмельницький і козаки. Заперечував, але коли йому поставлено посланця, що йому віддав листа, і говорив йому в очі, і перейнято від нього листи, які писав до козаків, — наказали його посадити у Львові і доброю сторолсею забезпечено. Послано додому до нього і знайдено грошей двісті тисяч, і їх взято в ратупіу, — що мав ще зброю купувати і висилати козакам. Також у склепах його повно панцирів, рушниць, куль, різної зброї. Сказав, що це на оборону Речі Посполитої, що тим оборонявся; що з ним буде далі, не чувати».

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Методи і прийоми, які використовувались польською військовою розвідкою, мало чим відрізнялись від тих, що використовувала козацька розвідка.

Найрозповсюдженим методом отримання інформації в часи військових дій був метод взяття «язика*» він використовувався усіма сторонами конфлікту. Прикладом можуть слугувати битви під Жовтими Водами та Корсунем. Козацький літописець Самійло Величко пише: «Біля Збаража (червень 1649 р.) на військо Хмельницького наскочив польський роз'їзд і взявпні певного «язика*», доніс королю достовірну звістку про козаків».

Про спробу козаків дезінформувати супротивника при облозі міста Збараж у липні 1649 р., у своїй книзі «Історія війни козаків проти Польщі», яка вийшла у Парижі у 1663 р., писав секретар французького посольства у Варніаві П'єр Шевальє: «З метою переконати поляків, нібито турки прийшли на допомогу козакам, вони нарядили в турецький одяг солон'яні опудала і посадили їх на коней, яких вели теж переодягнені турками козаки: однак поляки за допомогою підзорних труб півидко викрили цей підступ».

. Український піляхтич Семен Павпіа, котрий воював на боці Речі Посполитої, доносив своїм листом від 29 травня 1651 р- з Бабичів, що під час боїв за Овруч польський роз'їзд взяв у полон чотирьох козаків і вони дали свідчення.

Щоб отримувати більні точну інформацію, у травні 1651 р. король Ян П Казимір розпорядився виплачувати винагороду за кожного схопленого козака. За свідченням сучасників особливу запападливість у полюванні за «язиками» виявляла колипіння козацька старпїина, а тепер польські полковники С. Забузький, І. Ганжа, Я. Ясноборський (Ясько) та ротмістри М. Зацвіліховський, Байбула і Янжула.

За необхідності, щоб пройти через територію, яку контролювали козаки, польські військові розвідники використовували різні хитрощі, у польській історичній літературі добре відомий випадок, коли з оточеного козаками Збаранса зі звісткою до короля пробрався польський розвідник.

«11 серпня (1649 р.) посланець обложених (шляхтич Стомп-ковський, який служив у князя І. Вишневецького — авт.) прибрав голову по-мужицьки та переодягнувся як русин. Не можна було перескочити через окопи; він з козаком та двома татарами кинувся у ставок, який примикав до обозу з одного боку, вночі переплив його на човні, проповз, як гадюка, серед сонних ворогів і

*Діяльність розвідок на території України за часів
ієтмаиа...*

*Польський король **Як II Казимир***

вдосвіта добрався до болотистого місця; там він просидів цілий день, боячись виткнути голову, щоб не натрапити на червону козацьку шапку чи татарську кучму. Вночі він знову поповз по траві, при найменшому шереху припадав лицем до землі і тамував подих, як мисливець за ведмедем. Таким чином сягнув бур'янів, де вже міг іти згорбив-іпись, а коли минув ворожий стан, то побіг, видаючи себе за руського селянина, а далі на попівових прискакав до містечка Топорів, де застав Яна II Казимира та передав йому лист (лист було написано умовною азбукою)».

У деяких джерелах розвідника, що доставив королю лист, називають Скрпіеутським (Кшеутським). За даними польського автора другої половини XVII ст. Й. Пасторія (Нізіогіае Роіопіае ріе-піогіз), Стомпковський та Скршеутський — дві різні особи, які принесли королю вісті один за одним. Перший від князя І. Виш-невецького, другий від белзького воєводи А. Фірлея.

Ще один випадок, коли переодягання допомогло польській розвідці отримати необхідну інформацію, відбувся у 1653 році напередодні битви під Жванцем. «Полковник Шемберг (Штем-берг, Шембек — авт.), нарядившись у молдавський одяг, взяв зі свого загону вісім чоловік і, зустрівши татарського посла, привітав його волоською мовою й оголосив, що господар вислав його зустріти гостя. Від імені господаря він виявив бажання зрадити поляків і пристати до татар і козаків. Татарин довірився йому і продовжував з ним їхати, як раптом, скориставшись його необачністю, Шемберг з нечисленним супроводом схопив татарина й помчав до польського табору».

Класичний приклад дезінформації використав польний литовський гетьман Янупі Радзивілл у битві з козаками Чернігівського та Ніжинського полків під Ріпками (Чернігівська область).

У червні 1651 року, одержавши значне підкріплення (у грудні 1650 року варшавський Сейм виніс рішення направити Рад-

Олександр Уривалкін. Таємн

щі розвідок

зівілли 15 тис. найманців і шляхти), польний литовський гетьман напав на Україну. Вторгненню передувала хитра відволікаюча операція. 13 червня 1651 року Януш Радзивілл почав переговори з посольством чернігівського полковника Мартина Небаби, якому було доручено керувати обороною Північної України. Козаки розраховували піляхом переговорів затягнути наступ литовської армії або хоча б дізнатися про плани її командування. На жаль, польний гетьман виявився хитрішим. Затримавши на два дні посольство, князь дезінформував козаків: на їхніх очах литовське військо рушило на Смоленщину. Про це їй повідомили М. Небабу. А в дійсності, зробивши крок, Я. Радзивілл рушив з армією до кордону з Чернігівщиною. Літопис Самовидця ось як висвітлює наступні події: «... А литовське військо зі своїм гетьманом князем Радзивіллом прибуло під Лоев, мало битви з козацьким військом, яке стояло на заставі, і полками Чернігівським і Ніжинським. Але вони були безпечні, більше пиячили, ніж стояли на варті, вважаючи себе непереможними. А коли охорона дала звістку, що литовське військо переправляється через Дніпро, старілий над козаками чернігівський полковник Небаба кинувся .без потрібного порядку на їхнє регулярне військо, і відразу ж литовське військо його зломило, багатьох козаків порубали, а самого Небабу, неухажного полковника, стратили*.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Радзивілл Януш (1612-1655) — князь. Великий гетьман Литовський з 1654 р. З 1640-го — каштелян Троцький. У 1646-1653 рр. генеральний староста Жмудський. У 1646 — 1654 рр. ~ польний гетьман Литовський. Почав свою службу ще юнаком під Смоленськом у загоні батька. За отримані ним перемоги над козаками в 1649 р. одержав від Сейму подяку і маєтки. В липні 1651 року захопив Київ; у 1654 р. під м. Шкловом розбив російські війська. У 1655 р. підписав угоду про перехід Литви під протекторат Швеції. Помер у 1655 р. недалеко від Білостока. Був у шлюбі з Марією, дочкою господаря Молдавії Василя Лупула. З її сестрою Роксандрєю (Розанда) був одружений син Богда на Хмельницького, Тимош.

108

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

То що ж відбулося в червні 1651 року на білоруському кордоні? Тритисячний литовський загін під командуванням полковника Григіра Мирського форсував Дніпро і Сож і ранком 26 червня напав на козацьку заставу (300 козаків). Кільком удалося врятуватися, і вони повідомили М. Небабі, що на лівий берег Дніпра «прийшли ляхи, але їх небагато». Не перевіряючи інформацію, М. Небаба виступив з укріпленого табору під Ріпками і вдарив по литовцях. Кількісно переважали козаки (12 — 15 тис. проти 3 тис.) Але в цей час Я. Радзивілл переправляє свої головні сили через Дніпро на човнах: важку артилерію і частину пішого війська (важкий обоз залипив під Речицею). Не помічений козаками, гетьман обійшов їх і вдарив у відкритий фланг війська М. Небаби. Литовцям вдалося відсікти частину козацького війська на чолі зі старшиною і оточити. У бою загинуло близько 5 тис. козаків, полковник М. Небаба і майже вся старшина (Кравченко, Капуста, Швторакожух). Ті, хто залишився, під командуванням наказного ніжинського полковника Л. Сухині відступили до табору в Ріпках, а потім у Чернігів. «Мужно з нами стрівся, але сам поліг убитий і людей всіх стратив*», — писав про полковника М. Небабу Я. Радзивілл у листі своїй дружині. «Багато лягло на місці, кільканадцять попало в неволю — між ними братанич Небаба, писарі військові, хтось з сотників і козаки Чернігівського і Ніжинського полків, бубни і хо-ругв (прапорів) 14. Сих бранців, вислухавши їх зізнання, зараз же постріляно і порубано тут же», — повідомляла реляція. Після перемоги під Ріпками Я. Радзивілл дістались табір, зброя, спорядження та прапори Чернігівського і Ніжинського полків. За традицією, захоплені прапори потрібно було відправити до Варшави королю Речі Посполитої. Щоб зберегти пам'ять про свою перемогу, Радзивілл наказав замалювати знамена. Їхні зображення збереглися у архіві Радзивіллів, частина якого знаходиться у відділі рукописів Санкт-Петербурзької публічної бібліотеки. Самі ж прапори не збереглися.

Архівна справа в бібліотеці — це 2 невеликі зошити зі зшитих аркушів. На кожному по три-чотири малюнки з написами («Взято в бою», «В таборі взято рано» і т. д.). На аркушах немає позначень про належність прапорів, тому сьогодні ми можемо з більшою чи меншою впевненістю гадати, котрі з них належали Ніжинському або Чернігівському полкам (тому, хто більше цікавиться деталями цього питання, пропоную познайомитись з

*Олександр Уривалкін. Тас.>
мнш.1 розвідок*

Працею Я. Ісаєвича «Бойові прапори козацького війська* (середина XVII ст.) // Український історичний журнал. 1963. ^ № 1, С. 85-87).

Велику увагу розвідці приділяв і головнокомандувач збройних сил Речі Посполитої — великий коронний гетьман (призначався королем довічно). Він в основному займався військовою розвідкою і запорізькими козаками, але не залишав поза увагою і політичну розвідку. Наприклад 5 липня 1637 р.

великий коронний гетьман Станіслав Конецьпольський надіслав листа Силістрійському паші (Силістрія — місто в Болгарії) з приводу акції, яку провадив турецький султан, а саме: переселення буд-жацької татарської орди, котра кочувала між Дунаєм та Дністром, у Крим. Це було викликано татарськими міжусобицями і, зрозуміло, відображало наміри самої Порти посилити свій вплив на Північ. У цьому зв'язку Конецьпольський пропонує свої «послуги*», закликаючи татар і турків фактично до союзу у боротьбі з Запорізькою Січчю:

«... Якщо ж, ваша вельможність, зумієте (татар), згідно умов скріпленого присягою миру, загнати до Криму, то я з усіма військами рушу в ті місця, де козаки вчинили гніздо сваволі і де вони найбільше множаться. Якщо від татар ми не будемо мати жодної переіпкоди, то (козаків) легко зуміємо приборкати. Ваша вельможність уже пересвідчилася в тому, що я умію козакам вставити мундштуки (до рота), і (вони) свої злочини мусили спокутувати великими потоками своєї власної крові в ім'я напіої дружби. Бони напевне ніколи б не здерли вставлених мундштуків, якби не самі ж татари, котрі постійно нападають на держави найяснішо-го короля його милості і висять над карками війська найяснішо-го короля його милості. Однак тепер запевняю вельможність ва-іпу, що коли ви знесете татар з Буджаку, то я в такі кліщі візьму козаків, що жоден їх човен не вийде на море. Я тільки чекаю (на звістку) про виконання наказу найяснішого султана його милості і вигнання татар з Буджаку. Тоді я у відповідь на це, коли ви вчините нам, досить пильно заходжуся навколо приборкання козацької сваволі... *

Як бачимо, у боротьбі з Запорізькою Січчю польські урядовці використовували допомогу турків і татар, хоча перед Європою завжди зображували себе оборонцями християнського світу.

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

*В Речі Посполитій королю належала виконавча влада. Без затвердження короля не діяв жоден закон. Кандидатами на польський престол могли бути особи, що належали до родової польської знаті, католики, знайомі з вітчизняним правом. Маєтності короля проголошувалися недоторканими. За конституцією 1641 р. король не мав права виїжджати за кордон без згоди коронного сейму. Йому дозволялося мати особисту охорону (до 800 осіб), але утримувати її він повинен був із власної скарбниці. Особисте життя короля також чітко регламентувалося. Він міг брати шлюб ірозлучатися лише з дозволу сенату. Наречена мала бути католицького віросповідання, в іншому випадку — не могла стати королевою, поки не охреститься за римо-католицьким обрядом. Діти короля не користувалися спадковим правом на зайняття трону, хоча могли обіймати посади в уряді та в сеймі. Членами сенату Речі Посполитої ставали в результаті королівського призначення довічно. Відтак, сенатори були незалежними від новообраних королів. До сенату входили римо-католицькі єпископи, архієпископи, воєводи, каштеляни, державні чиновники вищого рангу. Після Люблінської унії кількість сенаторів стабілізувалася і досягла 140 осіб. Першим сенатором вважався глава польської католицької церкви, зі світських осіб незначну перевагу мав королівський каштелян. Сенат, скликався королем одночасно з посольською зборнею, але засідання проводилися окремо. До компетенції сенату належали: розгляд проектів нормативних актів, ухвалених посольською зборнею; обговорення питань зовнішньої політики; участь в розгляді справ у сеймових судах під головуванням короля. До складу посольської зборні входили 170 депутатів — послів від земської шляхти. Зборня обговорювала внесені королем проекти законів, ухвалювала рішення в окремих справах. Кожен депутат мав право законодавчої ініціативи. Після закінчення роботи сейму послі звітували на повітових сеймиках, які їх обрали до коронного сейму. Усі питання в нижній палаті вального сейму ухвалювалися одностайно. Достатньо було одному делегату проголосувати проти, щоб зірвати ухвалення будь-якого рішення. Це правило дістало назву *ІіБеїчіт цеіо* («ві. чьна заборона»). Зловживання правом вето інколи призводило до того, що сейми не могли розпочати свою роботу. Так, у середині XVIII ст. за короля Августа III шляхтичі настільки часто застосовували вето, що зірвали роботу 13 із 14 коронних сеймів. З метою ухвалення узгоджених рішень перед засіданням вального сейму всі три стани підписували спільне зобов'язання, яке називалося конфедерацією. Зазначимо, що в сенаті принцип одностайності не діяв, тому що король мав вирішальний голос.*

*Олександр Уривалюм. Таємниці розвідок
Канцлер — один із найвищих урядовців у Речі
Посполитій. Мав титул міністра і зберігав велику
державну печатку, якою скріплювалися всі державні
акти, очолював королівську канцелярію. Був
офіційним виразником політики двору, фактично
виконував функції міністрів внутрішніх і зовнішніх
справ.*

Займалась польська розвідка і засиланням розвідників до козаків. У звіті полковника О. Незабитовського від 20 квітня 1649 р. С. Лянцкоронському повідомляється про те, що він «найняв шпигунів для вивідування!» і слідкування за супротивником. У березні 1652 р. великий коронний гетьман М. Калиновський писав королю про необхідність надіслати грошей на шпигунів, оскільки він втратив всі державні і чимало своїх коштів».

Найбільш активно польська розвідка та контррозвідка діяли у кінці 1650 — 1651 рр., у цей час козацька розвідка проводила свою широкомасштабну розвідувально-диверсійну операцію проти Речі Посполитої, що мала дестабілізувати внутрішньополітичне становище, послабити боєздатність армії й дезорганізувати шляхту.

Активізувавши діяльність польської контррозвідки вдалося нейтралізувати частину козацької агентури. У цей час були заарештовані козацькі розвідники; П. Гржибовський, В. Кула-ковський, Я. Концевич, В. Верещака, В. Островський, Я. Остро-ленський, А. Ворожбилович та ін. Сучасники пишуть про арешти козацьких розвідників у Варшаві, Львові, Кракові, Галичині.

Несподіваним для полковника Д. Нечая виявився напад у лютому 1651 р. на територію брацлавського полку польських військ польного гетьмана М. Калиновського (сам полковник Нечай і основні сили полку загинули у м. Красному). В травні — червні 1651 р. група козацьких розвідників була схоплена у таборі коронних військ.

Заданими М. Костомарова, під час укладання у вересні 1651 р. Білоцерківського договору, була зроблена спроба отруїти Богдана Хмельницького. М. Костомаров пише: «Після обіду заgrimіла музика, вдарили з гармат, у козацькому таборі відповіли тим же. Почали пити за здоров'я короля. Хмельницький здогадався, що в кубку отрута; при імені короля він зняв шапку, а коли запропонували тост за благородних панів, надів її; він судомно схопив кубок, стукнув ним по столу, попрощався з панами, зіславшись на нездоров'я, і вийшов».

У першій половині 1651 р. польська розвідка провела операцію, спрямовану особисто проти гетьмана Б. Хмельницького.

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

Мається на увазі справа другої дружини гетьмана Мотрони (Зося, Олена, Гелена) Чаплинської. З другої половини 40-х років ХУП ст. Мотрона поселилася на хуторі чигиринського сотника Богдана Хмельницького в Суботіві, де допомагала дружині майбутнього гетьмана Ганні (Сомко) доглядати за господарством і виховувати дітей. Після смерті у 1647 р. Ганни Б. Хмельницький закохався у молоду вродливу вихованку своєї дружини й у червні 1648 р. одружився з нею.

Цьому пілюбу передувала драматична історія: недруг Хмельницького чигиринський підстароста (також немолодий вдівець) Данило Чаплинський вчинив наїзд на Суботів (Богдана дома не було), спалив млин, захопив збіжжя й пасіку, побив малолітнього сина, а Мотрону чи то змусив силоміць, чи то переконав полюбовно вийти за нього заміж, змінивши при цьому своє віросповідання з православного на католицьке. То ж другий шлюб Хмельницького, оскільки мав місце при живому чоловікові, був не вповні законним, і лише за втручанням Єрусалимського патріарха Паїсія, який повторив обряд вінчання у січні 1649 р. (за іншими даними 27 грудня 1648 р.), одруження гетьмана набуло законної сили. Мотроні була послана грамота з звільненням від гріхів і акт про пілюб, чого раніше побоюючись за свою репутацію не бажав зробити Київський митрополит Сильвестр Косів. Пригода з Мотроною скінчилася не менш драматично, ніж почалася. Влітку 1651 р. старший Богданів син Тимош, ненавидячи мачуху, наказав повісити її на воротах батькового двору в Чигирині начебто за подружню зраду. Сучасники Альбрехт Рад-зівілл та Станіслав Освенцім підтверджують версію про подружню невірність Мотрони. Але є ще інформація, що у Мотрони були знайдені (чи перехоплені) листи від Д. Чаплинського, в яких він писав, що вона «всі скарби закопала в землю, а самого Хмельницького отруїла».

М. Костомаров про справу Мотрони пише: «Ця жінка, котру гетьман безперечно кохав пристрасно, зрадила йому, зв'язалася з якимось годинникарем зі Львова, якого Хмельницький поставив своїм дворецьким і довірив йому берегти свою скарбницю. Несподівано, коли настала пора платити союзникам татарам, Хмельницький недолічився бочонка з червінцями. Спершу Хмельницький подумав, що його взяв син Тимош, якого він послав з козаками на кордон з Литвою; він написав про це синові, і Тимош письмово відповів, що навіть не знав про існування цього бочонка. Тоді Хмельницький звелів допитати улюбленого дворецького, а

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

сам поїхав до війська, що зібралося в похід проти Польщі. За відсутності гетьмана допит з тортурами проводив його син Ти-моїп. Злочинець зізнався не лише в крадіжці грошей, а й у любовному зв'язку з гетьмановою дружиною. Хмельницький, отримавши такі свідчення, в пориві ображеного почуття і зганьбленої честі написав синові наказ стратити обох. Винних роздягли догола, зв'язали разом у такому вигляді, в якому вони чинили перелюб (зісії егапі іп асііопе асііНегіі) і повісили. За повідомленням одного тогочасного щоденника, Тимош разом зі своєю мачухою повісив і її матір. В іншому джерелі йдеться про те, що дружина Хмельницького була страчена сама-сім, тобто з піістьма іншими особами. Український літописець, який писав пізніше, за переказом, якому сам не йме віри повністю, пиіпе, що Тимофій повісив свою мачуху на воротах. Коли Хмельницькому 10 травня 1651 року доставили про це звістку, він затужив. Можна уявити, яка трагічна тривога запанувала в душі цього чоловіка. Ймовірно, що не затихала вона довго і була, можливо, однією з причин сумного закінчення війни*.

Бій між князем Радзивіллою та козаками. Малюнок XVII ст.

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

Наведені факти дають підставу вважати, що друнсіна гетьмана стала об'єктом проведення польською розвідкою операції, яка мала не одну мету. Головна: вбивство Богдана Хмельницького; інші: викликати у гетьмана почуття непевності, особистої образи, зганьбленої честі, виведення з рівноваги та розбрат у сім'ї. Крім того, ця операція проводилась у дуже зручний для поляків час, коли вирішувалась доля майбутньої битви (під Берестечком) між козацьким військом гетьмана Б. Хмельницького і польською коронною армією та піляхетським ополченням на чолі з королем Яном II Казиміром.

Про дії польської військової розвідки у битві під Берестечком (червень 1649 р.) П. Шевальє пише: «Коли король прибув під Берестечко, місто, яким володіє граф Лешно (Владислав Лещинський — брестський підкоморій, власник міста Берестечко), брестський підкоморій, він став табором поблизу нього, вздовж річки Стир, яка оточує Берестечко з усіх боків. Потім він відрядив три тисячі вершників під командуванням Гаврила Стемп-ковського (брацлавський капітелян) і Стефана Чернецького (сандомирський хорунжий, коронний обозний), щоб дістати певні відомості про пересування ворога. Він дізнався від кількох взятих ними полонених, що хан приєднався до Хмельницького з численним військом та що Хмельницький надіслав розвідників, які мали довідатися про місце і стан польського війська. На цю звістку військова рада вирішила відійти від Берестечка та розташуватися під містом Дубном, яке належало краківському воєводі. Обоз уже почав рухатись, а військо готувалося до маршу з наміром вступити в бій з козаками скрізь, де їх зустрине, коли князь Вишневецький, який був в охороні, сповістив короля, що Хмельницький і хан півидко йдуть прямо на поляків. Великий (коронний) гетьман, дізнавшись від якогось селянина, що ворог розраховує на перемогу, якщо зможе наздогнати польське військо на марші, наполягав, щоб твердо стати під Берестечком; його послухали і видали наказ, щоб обоз, який виїхав, повернувся назад. Тільки-но вони повернулися до табору, як розвідники доповіли, що наближається все козацьке і татарське військо від села Перенятина, яке лежить недалеко від Берестечка. Король і воєначальники негайно вишикували військо до бою, спираючи його флангами на річку Стир, а в усіх ближніх лісах розташували різні піші загоны, побоюючись засідок».

Але іноді польська військова розвідка допускала фатальні помилки. 4 серпня 1649 р. під Зборовом послані на розвідку кілька

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

загонів кінноти оглянули всю місцевість, але ніде не помітили і сліду козаків та татар. Документи Головного архіву старовинних актів у Варшаві (архів Потоцьких) свідчать, що ротмістр Марк Гдешинський (таборовський староста) «воєначальник, який відзначається справжнім умінням розвідувати ворога і перевершує в цьому відношенні всіх інших командирів», був відряджений королем на чолі кількох сотень жовнірів у розвідку. Повернувшись з розвідки, Гдешинський доповів королю, що «перевірив все довкола в радіусі трьох миль (миля — 1,852 км), але ніде не виявив слідів ворога». Ще один з польських офіцерів запевняв «що ні козаків, ні татар ніде не було». Але вони помилялись, козаки та татари вже чекали на коронну армію. П. Шевальє про це пише так: «Козаки так приховано пересувалися, що поляки їх не помітили, — чи тому, що король не відрядив розвідників, чи тому, що надіслані не змогли нічого довідатися, а чи тому, що навколишні селяни досить схильні були підтримувати козаків, оскільки вони були однакової релігії з ними, і не давали полякам правдивих відомостей». За допомогою місцевих мешканців українсько-татарська кіннота була надійно схована в лісах і 5 серпня під час переправи через річку Стрипа вда-ррла по коронному війську. Результатом помилки польської розвідки було те, що королівське військо йшло вперед, не маючи ніяких точних відомостей про козаків Б. Хмельницького та татар, й потрапило в пастку, організовану козаками, і загинуло.

Помилка польської військової розвідки під Зборовом свідчить, що козацька розвідка часто діяла краще та результативніше. Але польська розвідка була достойним противником, мала великий досвід, знання та швидко навчалась на своїх та чужих помилках. За даними Й. Пасторія, у серпні 1649 р. польський розвідник, який знаходився у козацькому таборі, пущеним на стрілі листом, повідомив обложене польське військо у Збаражі, що король Ян II Казимір з військом прибув під Зборів, радячи не піддаватися. «Обложені ще з більшою силою проти колишнього хоробро й твердо відбивали ворога».

Активно польська розвідка працювала з козацькою старшиною, частина якої не тільки постачала цікаву інформацію, а з часом ле-рейшовіпи на польський бік, воювала проти свого народу. Семен Забузький, який перейшов до поляків під Пилявцями, розповів про бажання близько тисячі «досвідчених» (реєстрових) козаків перейти на польський бік. Полонений у серпні 1648 р. білоцерківський козак Фесько П'ятка розповідав, що у його полку розформовано 18 хоругв, які займали угодовську щодо Польщі позицію.

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

Ю. Косак. Рейтарин. Гравюра.

Кінець XIX ст. Державний історичний музей УРСР, Київ.

27 березня 1649 р. до гетьмана Б. Хмельницького був направлений посол польського короля Якуб Смяровський з повідомленням про намір польського уряду позитивно розв'язати вимоги козаків. Крім того Смяровський мав також таємне завдання привернути на бік Польщі когось із козацької старшини та організувати за їхньою допомогою змову проти гетьмана. Для цього він отримав декілька десятків привілеїв на мастки та землі з вільним місцем для вписання прізвищ тих, хто «захотіли б відійти від Хмельницького». Нагляд за діяльністю Смяровського та при необхідності надання допомоги було доручено досвідченому в цих справах Адаму Киселю, який мав в оточенні гетьмана своїх агентів. Після прибуття 15 квітня 1649 р. до Чигирин Смяровський почав діяти, і вже на початку травня четверо (за іншими даними двоє) старшин з оточення гетьмана погодились служити польському королю. Але не дрімала і козацька контррозвідка. Близько середини травня змова була викрита. Смяровського схопили і за наказом гетьмана стратили. Як пізніше розповідав Б. Хмельницький «зрадник (Смяровський), скориставшись королівським привілеєм, намагався привласнити Черкаську та Чигиринську землі, а козаків перетворити на хлопів. Тому Військо Запорізьке не хотіло більше тримати гадюки на своїй голові та смертю звело його з цього світу». Ще одна спроба розколоти національно-патріотичні сили була зроблена у липні 1649 р., коли Ян П Казимір видав універсал до Війська Запорізького з повідомленням про позбавлення Богдана Хмельницького його влади й затвердження гетьманом Семена Забузького, що напередодні перейшов до поляків. Крім того за голову Б. Хмельницького була обіцяна винагорода 10000 злотих. За деякими даними у 1650 р. польською розвідкою був завербований наказний паволоцький полковник Адам Хмелецький, котрий передавав М. Потоцькому важливу інформацію (весною 1652 р. він був схоплений і страчений у Наволочі).

'Щити'

Прапори Ніжинського та Чернігівського козацьких полків

У квітні 1650 р. польський розвідник Я. Чер-нявський свідчив, що «полковники Гладкий, Нечай і Кривоніс (син Максима Кривоноса) хоча з Хмельницьким їдять разом а думку інпіу мають, називають його ляхом похлебцею».

У 1651 р. на можливе гетьманство називались кандидатури Вдовиченка, Бугая, шляхтича Дя-дюлі. Реально ж опозиціонерами у той час були полковники: миргородський М. Гладкий, корсунський Л. Мозира, чернігівський С. Пободайло, частина старшини білоцерківського полку.

Дякуючи діям польської розвідки та посиленню опозиції частини заможного козацтва й старшини, курсу гетьмана на рішучу боротьбу з Річчю Посполитою, у 1651-1652 рр. спостерігалась тенденція збільшення, порівняно з попередніми роками, кількості козаків та старшини, що перейшли до Польщі.

Всередині травня 1651 р. король звільнив полоненого козацького сотника, який присягнув йому на вірність і обіцяв «привести до слухняності його королівської милості старажитне козацтво». Під Берестечком у 1651 р. до польського табору перейшов полковник Михайло Криса, у січні 1655 р. під Уманню він керував 8-тисячним польсько-козацьким корпусом. На боці поляків воювали: полковник Іван Головацький, ротмістр Стефан Рад-линський, поручик Юрій Лепіницький, ротмістр Павло Леш-ницький, сотник Григорій Куницький. «Павло Апостол був до кінця вірний князеві І. Вишневецькому і згпішив польську службу лише після смерті свого протектора», — писав Б. Крупницький. У цей час на польську розвідку працював сотник Ф. Дименко. За заслуги у цій праці в червні 1654 р. польський король Ян II Ка-зимір видав Дименку патент на звання полковника, а у вересні був підписаний універсал, який доручав йому набирати на службу Речі Посполитої козаків, котрим за де проголошувалася амністія за участь у попередніх «бунтах». У 1654 р. до поляків перейшло 80 козаків Брацлавського полку (з Чечельника, Саврані й Рахова).

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

Наприкінці 1651 — початку 1652 рр. великий коронний гетьман М. Калиновський з підданих своїх маєтків сформував Уманський козацький полк, який діяв у складі коронного війська. У 1652 та 1653 рр. були викриті змови старшини з метою вбивства гетьмана Б. Хмельницького (справа полковника Бублика 1652 р., жовтнева змова у війську 1653 р.). Восени 1653 р. полякам вдалося схилити до переходу на свій бік кальницького полковника І. Федоренка (Федоровича), якого після смертельного поранення у Сучаві (Молдавія) Тимоша Хмельницького козаки обрали своїм наказним гетьманом. Федоренко керував козаками в обложеної угорсько-молдавсько-ва-ласькими військами фортеці Сучава (Сочава). В. Смолій і В. Степанков не виключають, що Федоренко за певну винагороду погодився підготувати вбивство Б. Хмельницького. За завданням польської розвідки, з метою організації змови козацької старшини проти гетьмана, до козацьких лав було відправлено шляхтича з символічним ім'ям Могильницький, який формально мав виконувати функції відповідального за безпечний відхід козаків з Сучави в Україну. У жовтні 1653 р. козаки здали фортецю ворогу. Щоправда, своєю хоробрістю вони завоювали право покинути Сучаву зі зброєю в руках, забравши з собою і тіло гетьманіча. (Польща виступала гарантом і посередником безпечного відходу козаків з Сучави). В середині листопада Б. Хмельницький одержав інформацію про змову Федоренка, який почав «зло мислити над гетьманом й над всім Військом Запорізьким». Суботівському отаману Лавріну Капусті було наказано спіймати полковника. У Корсуні І. Федоренко був заарештований, привезений до Суботова та страчений. Не вдалося виконати свого завдання і Могильницькому. Довідавшись про розбіжності у підходах І. Богуна та Б. Хмельницького до укладання договору з Росією, польська розвідка зробила спробу перетягнути талановитого полководця на свій бік. На початку 1654 р. до нього з пропозицією перейти на бік короля звертається полковник Андрій Окунь, який командував польськими військами на Подністров'ї. А у середині березня 1654 р., через посередництво шляхтича Павла Олекшича, Богуну було запропоновано «гетьманство запорізьке та староство в Україні, яке йому полюбитися». Восени 1655 р. пропозицію перейти на бік Речі Посполитої від імені Яна II Казимира наказному гетьману Івану Золотаренку зробив князь Я. Радзивілл. У листі князь обіцяв наказному гетьману і козацькій старшині зберегти ті во-

лодіння, які йому були пожалувані царем Олексієм Михайловичем, крім того він обіцяв нагородити козацьку старшину особливими «наданнями*». Пропозиції залишились без відповіді, а листи відіслані до Б. Хмельницького.

Стратегічною (політичною) розвідкою в Речі Посполитій в основному займались організації, підконтрольні королю та великому коронному канцлеру. Методи їх діяльності були різними: від дипломатичних засобів до диверсій, замахів та провокацій.

Іноді ці методи не вписувались в поняття політика та дипломатія. Наприклад у 1649 р. у Москву прибуло посольство на чолі з Добеславом Чеклінським, воно мало завдання не тільки добитися підтвердження договору 1634 р. між Росією та Польщею, а й отримати інформацію про українсько-російські відносини. Використавши всі дипломатичні можливості і нічого не дізнавшись, Чеклінський приймає безпрецедентне рішення: під виглядом московських дворян на російській території перехопити козацьких гінців з листами гетьмана до царя та царських до гетьмана і таким чином довідатись про наміри Б- Хмельницького.

18 вересня 1649 р. вяземський воевода повідомив до Москви: «Литовські послы Добеслав Чеклінський з товаришами (розіслали) в твої государеві міста п'ятдесят чоловік кінних служивих, перевдягнувши в руське плаття, під Москву і під Колугу, і під Путивль, і під інші городи для того... що йдуть до тебе, до государя, до Москви від запорізьких козаків послы, і ним би тих послів, як підуть до тебе, до государя, до Москви або від тебе, государя, з Москви, і їх би на дорозі перейняти і побити і грамоти, які з ними будуть, у них узявши, привести до них». Але і тут поляків знову спіткала невдача — російська розвідка постійно наглядала за ними. Чеклінський скаржився згодом: «Де піде посольська людина (з його свити) і за одним де посольською людиною приставив (росіян) п'ять або шість чоловік (йде)&».

Восени 1650 р. була проведена ще одна операція польської стратегічної розвідки. В Москву прибуло посольство на чолі з Альбрехтом Пражмовським, який мав бесіду в Посольському приказі і «дружно попередив* царя і бояр про нібито загрожуючі небезпеку з боку козаків та татар і запропонував від імені короля разом виступити проти «спільного ворога». Він заявив, що «Богдан Хмельницький з бунтівниками, своєвольними людьми, разлакомяє кров'ю християнською і своїми злодійськими прибутками, з'єднався з кримським ханом, який посилається з ним,

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

щоб був готовий йти воювати Московська держава». Але доказів про те, що козаки та татари нібито почнуть війну з Росією не надав. Послу дали зрозуміти, що сумніваються у правдивості інформації і відправили назад.

У 1651 р. була проведена широкомасштабна операція, метою якої було: 1) залучити Росію до війни проти козацької України; 2) посягти недовіру до гетьмана Б. Хмельницького та розколоти українське суспільство. 14 лютого 1651 р. до Москви було відправлено посольство в складі сандомирського каштеляна Станіслава Вітовського і литовського писаря Пилипа-Казимира Обуховича, які везли з собою для передачі царю 15 копій грамот хана Іслам-Гірея III Богдану Хмельницькому та листів останнього кримському хану і турецькому султану. Ці папери повинні були «довести», що В. Хмельницький «піддався в підданство до турецького султана». Таким шляхом намагалися дискредитувати Б. Хмельницького в очах царя і разом з тим запевнити російський уряд в своїй щирості і дружлюбності. Надавіпи «послугу» Росії, поляки розраховували на те, що вона погодиться на пропозиції: почати сумісні військові дії проти козаків та татар, у разі потреби пропустити через російську територію коронні війська та дати дозвіл на закупівлю в Росії продовольства і т. д. Від імені Яна її Казимира було заявлено, що після того як «королівська величність з своїми зрадники (козаками) управиться і після того почне з царською величністю домовлятися... якими способами на Крим йти війною».

Вже будучи в Москві, послі отримали з Варшави додаткові документи від коронного канцлера А. Ліщинського. В них повідомлялося, що «Хмельницький до султана писав, що він здавна від батька і від матері віри не християнської, а бу-сурманської, і щоб турецький султан надавав допомогу проти ворогів. А вони (козаки) що ні учинять, і те буде для його султана слави, а вони будуть вічно в підданих у нього». Зміст цього документа А. Ліщинського став відомий російсь-

121

Шляхтич та шляхтянка

кому уряду ще до того, як він офіційно був пред'явлений Обуховичем і Вітовським. Росіянам він був переданий членом польського посольства Юрієм Пашкевичем. Останній повідомив бояр, що послам «таємний лист прислав... Андрій Ліщинський, великий коронний канцлер, написавши своєю рукою... що гетьман... Богдан Хмельницький від російської (православної) віри відступив, обусурманився і присягнув турецькому султану, що буде у нього у вічному підданстві. І обіцяв платити султану дань... по 200 000 золотих червоних на рік», і далі слідував висновок: «коли вже гетьман запорізький присягнув турецькому султану, то вже не чаяти добра і Московській державі».

Але провокація не вдалася. У Посольському приказі послам дали зрозуміти, що вони схильні вірити Б. Хмельницькому, а не Польщі.

Одночасно з Москвою ця операція польської розвідки проводилась і на Україні. Від імені Яна П Казимира до українських православних ієрархів надсилаються листи, в яких повідомлялось, що Б. Хмельницький «обусурманився в поганську віру» і тепер має намір віддати весь український народ в турецьку і кримську неволю: «так самих їх ... і їх дружин і дітей татарам віддавати в роботу і в неволю». З закликом захисту православ'я ієрархам пропонувалось підняти проти гетьмана Б. Хмельницького віруючих. Однак і ця провокація провалилась.

Працювала польська розвідка і в інших країнах. Наприклад, взимку 1653 р. до Стамбула було відправлено єзуїта Станіслава Сіцінського із завданням з'ясувати, наскільки міцні стосунки Туреччини з Б. Хмельницьким і чи не зможе він отримати від неї допомоги на випадок відновлення Польщею воєнних дій.

У березні 1654 р. до Бахчисарая прибув польський посол Яс-кульський з завданням схилити хана Іслам-Гірея III до розриву союзу з козаками та введення свого війська на Україну.

У травні 1655 р. резидент Речі Посполитої при австрійському дворі Ян Ліщинський отримав завдання добитися підтримки імперії у боротьбі з Росією та Богданом Хмельницьким. Активно працюючи над досягненням цієї мети, розвідник навіть пообіцяв ерцгерцогу Карлу обрання його на польський престол після смерті Яна П Казимира.

У квітні 1656 р. польський посол у Бахчисараї Я. Шумовський повідомляв великого коронного канцлера про те, що, липіе підку-пивпії частину членів Дивану (Державна Рада), він зумів добитися прийняття ним рішення про підтримку союзу Криму з Польщею.

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

Про активні дії у Криму відомого польського розвідника Ро-мапіковича гетьман Б. Хмельницький неодноразово писав царю Олексію Михайловичу (листи від 7 (17) травня і 12 (22) червня 1656 р. та 13 (23) березня 1657 р.). Ромашкович ^ вірменин за національністю за завданням польської розвідки протягом 1651-1657 рр. кількаразів їздив до Криму то під виглядом гінця, то шляхтича. Зокрема, 1656 і 1657 рр. він домовився про те, що Кримське ханство надасть допомогу Польщі проти шведів і українсько-російського війська.

За даними польських дослідників після Переяславської ради (січень 1654 р.) польська розвідка зосередила зусилля на трьох напрямках; перший полягав у проведенні операцій, спрямованих на розкол поміж козаками і відрив гетьмана Б. Хмельницького від Росії та організацію диверсійних актів проти українського керівництва і козацького війська; другий — у тому, щоб за допомогою стратегічної розвідки та дипломатії залучити Кримське ханство на бік Польщі й створити іпіроку коаліцію проти України та Росії; третій — у тім, щоб військова розвідка всіма доступними засобами забезпечувала успішне проведення військової кампанії на території України і Білорусії.

Як ми бачимо, у часи Національно-визвольної революції польська розвідка активно працювала проти Української держави, використовуючи всі доступні їй методи та можливості. Вона мала добре підготовлених, досвідчених розвідників, отримувала цікаву інформацію та іноді в запеклій боротьбі навіть перемагала козацьку розвідку, але головна мета — повернення України до старих порядків та знищення козацької держави — залишилась не досягнутою.

Російська розвідка

Структура та організація російської розвідки відрізнялася як від структури розвідки Запорозької Січі, так і Речі Посполитої. У 1549 р. при Івані IV (Грозному) створюється Посольський приказ, котрий і став першою у Росії державною структурою, яка займалась як питаннями зовнішньої політики, так і розвідкою. З ХУП ст. Посольський приказ разом з Розрядним виконували ще функції контррозвідки. Причому, між приказами існували певні розмежування в обов'язках. Якщо Посольський приказ займався боротьбою з стратегічним (політичним) шпіонажем, в якому в ос-

*Олександр Уривалкін. Тс
асмниці розвідок*

повному були задіяні дипломати та іноземці; то
Розрядний при-каз займався протидією іноземним
розвідникам в прикордонних районах.

Документи про одну з операцій Розрядного Приказу в
період війни Росії з Річчю Посполитою в 1618 р.
збереглися в Російському Державному Архіві
Стародавніх Актів (РДАДА — Ф. 210, оп. 13, стб. 7.
— Л. 275-280; РДАДА. — Ф. 210, оп. 14, стб. 2. — Л.
84).

1 листопада 1618 р. з козацького корпусу гетьмана
Петра Сагайдачного на російську сторону
перейшов Микита Маркупівсь-, кий (у документах
він названий повним ім'ям — Микитою Тимофєєвим
— сином Маркушевським). На слідстві в Розрядному
Приказі він повідомив, що служив в полку полковника
Милости-го (Мілосного) в «Поєнковій» сотні.
Після розгляду Микита Маркупівський був
прийнятий на військову службу. За наказом думного
дяка Сидавного-Васильєва йому видали платню «на
корм і на коней* і «два рублі на плаття». Після
хресного цілування (присяги) Розрядний Приказ
вирішив використати його в своїх цілях.

Маркупівський був відправлений до козаків гетьма-
на Сагайдачного для обговорення питань звільнення
полонених. Проте головне його завдання полягало в
наступному: згідно до-кументам, він прийшов в
табір Сагайдачного «із звістками про турецьких
людей, що вони литовські городи захопили і між них
війна». Таким чином, Микита Маркупівський
передав козакам звістки про напад кримських татар і
підготовлювану війну в Мол-давії Речі Посполитої з
Османською імперією. Розповсюдження російською
розвідкою інформації про військову ситуацію на Ук-
раїні і про необхідність повернення в Річ Посполиту
для боротьби з турками та татарами служило меті
видалення козаків з території Російської держави.
У польському щоденнику про Смоленську війну
(Піагієг (іго-і ^КМ рой Нтоієпзк г. 1634) під 28 XII
1634 р. оповідається про лютеранина з Гданська,
найманця на російській службі, котрого поляки
захопили в полон і стратили як зрадника.

Ведення розвідки було і обов'язком прикордонних
воевод. Вони повинні були всіма можливими засобами
постійно збирати «звістки» про ситуацію на кордонах
і повідомляти в Посольський або Розрядний прикази.
Наприклад, на початку російсько-польської війни
1632-1634 рр. воевода прикордонного міста Севська
Михайло Єропкин прислав до Москви на ім'я царя
важливе повідомлення. У листі мовилося, що з
Новгород-Сіверська прибув шляхтич Ян Заболоцький,
який надав інформацію про

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

майбутнє засилання з Польщі до Москви лазутчиків під виглядом послів нейтральної Австрії з метою огляду «порубіжних міст і фортець».

У обов'язок воєвод також входив допит всіх вихідців з сусідніх держав, а також росіян «полоняників», що поверталися на батьківщину. Вже на початку XVII ст. при воєводах стояли «вісники» або лазутчики, яких засилгяли в прикордонну зону сусідніх держав. Вони набиралися з людей служивих, торгових, міщан, а також із селян. Під час своїх поїздок за рубіж «вісники» заводили «знайомців», через яких одержували секретні відомості про задуми супротивника. Важливу допомогу в добування інформації надавали російські купці, що торгували за кордоном. Цінна інформація надходила від православного духовництва з Греції, Болгарії, Сербії та ін. Велика роль в отриманні розвідувальної інформації належала іноземцям, що були на російській службі або жили в Росії, а потім повернулися до Західної Європи.

На території Російської держави за підозрілими людьми встановлювалося негласне спостереження. Так, в одному з наказів мовилося, що «біля того Ісайкова двору тихо ходячи наглядали, чи не з'являються у нього також прийшли люди з рубежів, щоб тасмним звичасм їх зловити». **Разом** з активними методами боротьби з іппигунством використовувалися і превентивні. Зокрема, іноземцям було заборонено відвідувати Сибір і південно-східні райони країни (Астрахань і Поволжя), де проходили торгові шляхи до Персії, Бухари, Індії і на Кавказ. Їх не допускали до фортець, особливо в прикордонних районах. Безпосереднє спостереження за іноземними дипломатами, як вже наголошувалося, здійснював Посольський приказ. Для цієї мети використовувались посольські пристави, що набиралися з числа найдосвідченіших служивих людей. Вони не тільки піклувалися про повсякденні потреби іноземних послів, але і уважно стежили за ними. У інструкціях приставам указувалося, наприклад, «щоб до послів і до посольських людей підозрілі іноземці і російські люди не приходили, і ні про що з ними не розмовляли, і звісток ніяких їм не розказували, і листи ніякому з них не підносили».

у разі появи у дипломатів підозрілих осіб, їх наказувгїли затримувати і супроводити в Посольський приказ. Причому затримання підозрюваних в шпигунстві необхідно було проводити «подалі від посольського двору» і у жодному випадку не «на дворі у послів і біля воріт, щоб то послам було не відоме». Щоб утруднити іноземцям збір розвідувгїльної інформації, впродовж майже

Олександр Уриваман. Таємниці розвідок

ВСЬОГО XVII ст. їм заборонялося носити російське плаття і наймати російських слуг. Крім того, в містах, де було багато «німців», передбачалося виділення спеціальних місць і районів для їх мешкання. Ще у середині XVI ст. спеціально для іноземців на річці Яуза була заснована Німецька слобода, що призначалася, перш за все, для мешкання полонених, захоплених в Лівонській війні. На початку XVII ст. слобода згоріла, і іноземці жили безпосередньо у Москві. У 1652 р., незадовго до початку війни з Польщею, царський уряд остаточно ухвалив рішення виселити всіх іноземців із столиці, і на місці колишньої слободи була влаштована нова іноземна слобода. Москвичі називали її «Кукуй*» по назві ^ протікаючого тут струмка.

' До превентивних заходів проти іноземних розвідок можна віднести і посилювання покарань за піпигунство. У Соборному укладенні 1649 р. в одній із статей мовилося: «Хто захоче московською державою заволодіти, або яке погано учинити, і про те на нього хто сповістить, і по тому ізвету знайдеться про те його зрада пряма, і така зрадника по тому ж страчувати смертю».

Велика увага приділялась військовій розвідці. Значення, яке надавалося їй під час військових дій, знайшло віддзеркалення в першій військовій друкарській книзі на російській мові — «Статут ратних, гарматних і інпїих справ, що стосуються до військової науки», написаної Анисимом Михайловичем в 1621 р. У «Статуті» був узагальнений багатий досвід організації і ведення військової розвідки, накопичений в Російській державі, в попередні роки. У розділі «Указ про вісників і лазутчиків» мовилося, що «государю або Великому Воеводі» (головнокомандуючому), перш за все, личить «велику старанність мати, щоб йому всякі прямі звістки від чоловічої статі та жіночої мати». Тут же указувалося, що для збору розвідувальної інформації повинні використовуватися не тільки «лазутчики», але і «роз'їзди», невеликі розвідувальні групи військової розвідки. Окрім спостереження за супротивником на них лежав обов'язок здобувати «язиків». Для цього їм наказували мати у великих і малих полках старанних і сміливих людей, дивлячись по справі, для посилки у роз'їзди щоб добувати язиків».

Постійна загроза з боку Кримського ханства призвела до необхідності створення спеціальної станичної сторожової служби. Охорону несли козацькі рухомі станиці, яким доручалась польова розвідка в південних степах.

Створення у 1654 р. приказу Таємних Справ стало одним з етапів на шляху формування професійної російської розвідки. З

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

ЙОГО появою відбувається деякий перерозподіл функцій розвідки у державному апараті. Зовнішня розвідка та контррозвідка все більше переходять з підпорядкування Посольського та Розрядного приказів до приказу Таємних Справ (який підпорядковувався безпосередньо царю). Хоча як і раніше ці й інші прикази продовжують виконувати різного роду відповідальні завдання розвідувального характеру.

Структуру та обов'язки приказу Таємних Справ надав колишній російський розвідник, піддячий Посольського приказу Григорій Катошихін, котрий у 1664 р. втік за кордон і у 1666 р. у Швеції надрукував книгу «Росія під час царювання Олексія Михайловича». Він пише: «Штат приказу Таємних Справ був невеликий. Він складався з дяка і чоловік десяти піддячих. Якщо інші прикази очолювалися боярами і думними людьми, то до складу цього приказу вони не входили. Піддячі приказу Таємних Справ посилалися разом з послами за кордон, прямували на посольські «з'їзди», де збиралися представники воюючих сторін для укладення мирних договорів, а також знаходилися при воеводах під час військових дій. Піддячі повинні були стежити за діями послів і воевод і про все доповідати царю*».

В обов'язки приказу, крім того, входило спостереження за підозрілими особами та іноземцями, розгляд листів і доносів на ім'я царя. Проте цими розвідувальними і контррозвідувальними функціями діяльність приказу Таємних Справ не обмежувалася. «Дяк приказу повинен був завжди знаходитися поблизу від царя на випадок, якщо знадобиться для якого-небудь квапного, секретного доручення. У його обов'язок входило організувати таємну охорону, супроводжувати царя під час походів і виїздів на полювання і богомілля. Дяк одним з перших зустрічав іноземних послів при відвідинах ними Кремлівського палацу у Москві і одним з останніх проводжав їх. А влаштований той приказ при нинішньому царі для того, щоб його царська думка і справи вико-нувгілися все по його хотінню, а бояри б і думні люди про те ні про що не відали» — свідчив Катошихін.

Для роботи в приказі Таємних Справ відбиралися найбільш перевірені і здатні, обізнані і знаючі грамоту, кмітливі піддячі з інших приказів. Вони проходили спеціальну піколу навчання, створену при Спаському монастирі. Слуясба в приказі Таємних Справ і старанність при виконанні особистих доручень царя сприяли успішному просуванню по службових сходах. Піддячі приказу Таємних Справ призначалися дяками в інші прикази, а дяки

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

ставали думними дяками (тобто нижчими чинами членів Боярської думи). Але і тоді вони продовжували залишатися особливо довіреними царськими урядовцями і притягувалися до виконання все тих же секретних завдань.

Коли потрібно було доставити особливо важливий, секретний лист іноземному правителю, власному послу або воєводі, цар посилав пакет не із звичним гінцем, а з одним з піддячих приказу Таємних Справ. При цьому піддячому давалися додаткові завдання розвідувального характеру: довідатися про те, що особисто цікавило царя; зібрати відомості про настрої населення; провести наодинці з деякими людьми довірчі бесіди з питань, перерахованих в таємному наказі. Нерідко піддячим наказували приховувати своє істинне місце служби і видавати себе за іншу людину, тобто діяти «під прикриттям».

Піддячі приказу Таємних Справ і посольські дяки, які відали зв'язками між російськими посольствами у закордонних країнах та Москвою, використовували при переписці шифр. Ключ до розпіфровки цих послань не записувався, а вивчався напам'ять. Існували різні варіанти таємного писання. Як правило, вони складались із багатьох примітивних засобів шифруван-*тя*, і мали назву «гарабарської грамоти». Іноді писали в оберненому порядку, складали криптограми, іноді не дописували літер — такий шифр називався «полусловицею».

За весь час існування приказу Таємних Справ (1654-1676) посаду його керівника (дяка) займали всього чотири чоловіка: Томіла Перфір'єв, Дементій Башмаков, Федор Михайлов та Іван (Данило) Полянський. Але головою усієї справи незмінно залипався сам цар Олексій Михайлович. Після його смерті у 1676 р. його син Федір Олексійович наказав приказ закрити. Стратегічною розвідкою та контррозвідкою Росія знову почала займатися тільки у часи Петра I.

128

*Цар Олексій Михайлович —
батько Петра Великого
(з гравюри Вортмана, 1744 р.)*

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

Всі державні справи, що стосувались України, царський уряд вирішував через Посольський приказ, в складі якого після Переяславської ради (1654 р.) була створена спеціальна канцелярія. 31 грудня 1662 р. вона була реорганізована в окремий Малоросійський приказ — «Приказ Маля Росії». Тільки він мав право від імені царя давати згоду на вибори нового гетьмана і генеральної старшини. На генеральній раді була обов'язковою присутність послів-представників приказу, які контролювали вибори гетьмана. Прерогативою послів було вручення новообраному гетьману знаків влади — булави, бунчука, прапора. Малоросійському приказу підпорядковувалися і воєводи з ратними людьми, які знаходилися в українських землях. До питань, якими займалися воєводи, відносилися такі: перепис насе-і лення, збирання відомостей розвідувального характеру на тери- і торії сусідніх держав, захист України та ін. Головний воєвода обов'язково був присутнім на виборах гетьмана. Прагнучи одночасно контролювати дії і гетьмана і воєвод, царський уряд постійно тримав у Москві по 5-6 представників гетьмана, які інформували Малоросійський приказ про дії воєвод. Втративши на початку ХУІІ ст. Смоленську та Чернігово-Сіверську землі (Деулінське перемир'я 1618 р., польсько-російська війна 1632-1634 рр., Поляновський мир 1634 р.) Росія, через свою таємну службу, постійно слідкувала за подіями, що відбувались на її західних кордонах, але початок Української Національно-Визвольної революції 1648 р. залишився поза її увагою. Першу звістку про виступ Б. Хмельницького росіяни отримали від брацлавського воєводи Адама Киселя. Як відомий дипломат, Кисіль мав знайомих між російськими прикордонними воєводами і використав це, щоб дати своє трактування подіям. В листі до пугивльського воєводи від 23 лютого 1648 р. він писав, що польське «кварцяне» військо прийшло в козацькі міста, «потому що козаки-черкаси одного полковника свого чигиринського зрадили*». В листі від 17 березня Кисіль повідомляв, що: «... старшим у своєвольників простий холоп, називається Хмельницький» і просив, якщо він з'явиться на Дону, заарештувати його. Якщо ж татари будуть допомагати козакам «гострими польськими іпаблями, відтинати поганські голови будемо*». І далі брацлавський воєвода регулярно повідомляв росіян про виступи козаків на Запорозжжі і про їхній союз із татарами.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Про зближення козаків із татарами російський уряд отримав відомості також від свого посла в Криму. До Москви почали надходити повідомлення про намір татар напасти на російські землі і з інших джерел. Ще 16 лютого хотмизький воєвода, князь С. Волховський, отримав наказ царя підготуватися до можливого нападу. У квітні розпочалася мобілізація російських військ. Очолити їх мали Семен Волховський і севський воєвода Замятня Ле-онт'єв. У травні, довідавшись про поразку польського війська під Жовтими Водами, А. Кисіль закликав прикордонних російських воєвод прийти на допомогу Польщі згідно з мирним договором 1646 р. «Про надання взаємної допомоги у випадку нападу кримського ханства». У цей же час урядник м. Красного К. Моль-онинський повідомив путивльського воєводу Н. Плещеева про напад «кримських татар, з якими з'єднався Хмельницький». В другій половині травня царський уряд, визнавши прохання А. Кисіля справедливими, що відповідають договору, наказав прикордонним воєводам рушити у похід на Лівобережну Україну. Збір війська повинен був завершитися до 30 травня 1648 року.

У той же час російські воєводи продовжували отримувати інформацію з України. Так, 30 травня путивльський воєвода Ни-кифор Плещеев відіслав до Розрядного приказу повідомлення про розгром польського війська під Корсунем, захоплення в полон коронних гетьманів М. Потоцького й М.

Калиновського, про антипольську угоду між козаками й татарами, про масові втечі іпяхти й урядників з українських земель та ін. Аналогічно за змістом була відписка Плещеева в Розрядний приказ від 9 червня. Крім того, в ній путивльський воєвода сповіщав Москву про те, що «в зборе-де, государь, польських ратних людей в Польщі проти Хмельницького и татар ніде нема*. При цьому Плещеев наголошував на прагненні гетьмана не допустити татар в Лівобережну Україну: «И прислав-де, государь, от себе Хмельницький в Київ запорозьких козаків с полковники и с сотники 3000 и по перевозам-де, государь, котрих по Дніпру велів він, Хмельницький, козаків розіслати, щоб де татар на сю сторону Дніпра в українські городи не пропустити». Зі свого боку Плещеев уживав заходів щодо зміцнення підпорядкованих йому населених пунктів від можливого нападу татар і козаків: «І буде, государь, над городом Путивлем і над уїздом от самовольників козаків і від татар і учинитца какаая поруха, і мене б, холопу твоєму, в том від тебе, государя, в опале не бути».

Таким чином, якби Росія виконала умови договору з Річчю Посполитою від 1646 р., ситуація на Україні помітно б ускладни-

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

лася. Поява російської армії як союзниці Польщі на Лівобережній Україні надзвичайно загострила б політичне становище. Цілком реальною для козаків ставала війна на два фронти — проти Польщі і Росії. Необхідно було якнайшвидше порозумітися з Москвою. 8 червня Б. Хмельницький відправив листа до царя, в якому повідомляв про здобуті перемоги під Жовтими Водами та Корсунем і пропонував Олексію Михайловичу розпочати боротьбу за польський престол, опираючись на підтримку запорозького війська.

«... Бажаємо ми собі самодержця, государ, такого в своїй землі, як вапіа царська вельможність православний християнський цар... В чому запевняємо вашу царську величність, якби була на те воля Божа і твоя, царська, зараз, негайно, на панство наступати, а ми з усім Військом Запорозьким услужити вашій царській вельможності готові». Якби цар пристав на таку пропозицію, то все козацтво в особі Б. Хмельницького погоджувалося на вірні «услуги» новому сюзерену. «... Щоб він (Олексій Михайлович) ляхам і нам паном і царем був... і щоб за нашу віру пішов битися і наступати на ляхів не боявся» — конкретизувалося в листі гетьмана від 11 липня 1648 року до путивльського воеводи Н. Плещеєва.

Російська зовнішня політика середини ХУП ст. відрізнялась обережністю та бажанням зберегти мирні відносини зі своїми сусідами, особливо з Річчю Посполитою та Кримським ханством. Тому на листи гетьмана царський уряд відповіді не дав, не вважаючи можливим з огляду на мир між Росією і Польщею, вести офіційні переговори з Запорозьким Військом. Однак воювати за чужі інтереси Росія не бажала, крім того з'явилась надія повернути втрачені на початку ХУД ст. Смоленську та Чернігово-Сіверську землі. В той же час, розорена і ослаблена попередніми війнами, вона була невідготівлена до нової війни, що обіцяла бути тривалою і запеклою. До того ж, 1 червня 1648 року в Москві спалахнуло повстання і уряду ледве вдалося його придушити.

Поміркувавши, було вирішено перш ніж дати відповідь на листи гетьмана Б. Хмельницького, добре вивчити обстановку на Україні і навколо неї.

Прикордонним воеводам було наказано в квапному порядку збирати і негайно доставляти зібрану інформацію до Москви. Вяземському воеводі, наприклад, десь у середині червня було доручено детально і спішно розвідати, «що у них нині в Польщі і Литві робиться, і в яких місцях у них черкаси і татари сложась воюють, і багато чи їх в зборах, і хто до чер-

*Олександр Уриваліан. Тс
асмниш розвідок*

кас пристають, і за що у них та сварка з поляки
чинилася і ніж тую сварки сподіваються угамувати... і
білоруси до черкас чи не пристають... (і все) що у них
робиться веліли розвідати всякими заходами
достовірно*.

Намагаючись розібратись в подіях, що відбувались на
Україні та не здійснити помилки, царський уряд
старався отримати відомості не тільки від розвідників.
Прикордонним воєводам було офіційно доручено
листування як з гетьманом та з козацькою старшиною,
так і з представниками польсько-шляхетського табору.
Воєводи; хотмизький — С. Волховський, севські — З.
Леонтьєв та І. Кобилівський (Кобильський),
яблонівський — А. Буйносов-Ростовський,
трубчевський — Н. Нашокін, путивльський — Н.
Плещеев та інші почали десятками направляти агентів
«вес-тунів» за збором інформації на територію
України. Російські розвідники збирали інформацію
серед козаків, міщан, іпляхти. Вони зустрічались з
представниками старої польсько-шляхетської
адміністрації, магнатами, козацькою старшиною,
неодноразово були на прийомах у гетьмана Б.
Хмельницького. Наприклад, розвідник хотмизького
воєводи дворянин Тимофій Мілков (Мил-коз) на
початку червня зустрівся з А. Киселем, а вже 19
червня був запрошений гетьманом Б. Хмельницьким
на козацьку раду, після якої зустрівся з старшиною і
мав особисту розмову з гетьманом.

Активність російської розвідки не залишилась поза
увагою козаків. Декілька разів вони перехоплювали
гінців від російських воєвод до польських
можновладців. Наприкінці червня вдалося схопити Т.
Мілкова — гінця хотмизького воєводи князя С. Вол-
ховського до А. Киселя. На початку липня
затримується І. Трифо-нов — посланець
путивльського воєводи М. Плещеева до І. Вищ-
невецького, котрий повертався від князя. У другій
половині липня я. Шулежкіна, коли той повертався з-
під Варшави з листом брацлавського воєводи.
Відправляючи 24 липня Шулежкіна назад, гетьман у
своєму листі до воєводи Плещеева з роздратуванням
писав, якщо росіяни «на нас, на свою віру
православну християнську, міли міч підняти, тоді
козаки, замирившись із Польщею, повернуться проти
Росії». Водночас Б. Хмельницький намагався
переконати воєводу у своїй дружлюбності до Росії та
царя: «Ми вам зичили Вего доброго і цареві вапіому
панування і королівства польського».

Рішучі дії гетьмана, перемога козаків під Пилявцями
(вересень 1648 р.), інформація, здобута розвідниками,
і стратегічна мета Росії сприяли тому, що Річ
Посполита так і не дочекалась

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

ВІЙСЬКОВОЇ допомоги. Навпаки, цар направив грошові утримання і зброю Війську Запорозькому та дозволив українським купцям торгувати в Росії без мита. У цей час у козацькому війську були навіть російські служилі люди. 1 травня 1649 р. служила людина Путила Якличев заявив рильському воєводі А. Солнцеву про те, що СЯН його «Селіверстка Якличев побежал из Рильського повіту з его, Путилина, поместья... за рубеж:, в Литовскую землю в каза-ки*». Селіверстка Якличев, як зазначено в іншому документі, повернувся на батьківщину лише після укладення Зборівського миру. 10 жовтня 1649 р. РИЛЬСЬКИЙ воєвода А. Ізмайлов повідомляв у Москву про служилу людину Герасима Соболева (з Рильського повіту), який також ходив «за рубеж в Литовскую землю в козац-кие полки*». Коли такі люди поверталися з України, російська розвідка використовувала їх для отримання інформації, запрошуючи «до Москви для распросу про тамопінне дела». (Польський уряд звинуватив Росію в тому, що вона допомагає козакам «великим жалованием та пшеничного хліба запасами». Мартин Голинський записав до свого щоденника 5 серпня 1649 р.: «Москва ... хоч і підтвердила мир з Польщею... таємно ... доставляла Хмелю (гетьману Хмельницькому) продовольство, порох, кулі і гармати»). До Переяславської ради (січень 1654 р.) та початку війни проти Речі Посполитої, Росія в основному займалася збором інформації стратегічного (політичного) призначення. Для цього використовувались професійні розвідники високої кваліфікації. Одним з таких розвідників був дяк Посольського приказу Григорій Кунаков. Кунаков двічі направлявся на територію України та Польщі та працював тут по декілька місяців. Першого разу, як офіційний гонець БД Посольського приказу, відвідав Варшаву у грудні 1648 р. Другого разу — у жовтні 1649 р. У цей час Кунаков їхав у Варшаву без попередньої домовленості з польським урядом, тому Посольський приказ, передбачаючи ускладнення при перетинанні польського кордону, приготував для розвідника легенду. Він повинен був при необхідності заявити польським прикордонникам. Що між Річчю Посполитою та Росією існує домовленість про пропуск гінців через кордон без попереднього повідомлення, щоб «затримки не було». Під час виконання завдання Г. Кунаков мав зустрічі зі всіма прошарками польського та українського суспільства. Він отримував інформацію особисто від гетьмана Б. Хмельницького і його

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

оточення, ВІД магнатів, шляхти, польських військових, з королівського палацу і Сейма Речі Посполитої. Кулаков привіз до Москви копію листа великого коронного канцлера Єжи Ос-солінського турецькому уряду і Сілістрійському паці Мехмеду (лист був датований груднем 1648 р.) та матеріали, що дозволили звинуватити польський уряд у «психологічній війні» проти Росії.

У своєму звіті «Записка дьяка Григорія Кунакова про знайдені ним в битність в Польщі відомостях відносно війни поляків з козаками в 1649 р., про сейм та стан умів в Польщі та інше» Кунаков зробив аналіз причин початку Визвольної війни, довів факти зв'язку у 1647 р. короля Владислава IV з Богданом Хмельницьким і факти впливу козаків та гетьмана на процес обрання у 1648 р. польським королем Яна II Казимира; зі слів учасників дав докладний опис Зборівській битві та умов Зборівської мирної угоди (серпень 1649 р.); зібрав цінні свідчення про хід Сейму Речі Посполитої, який проходив у Варшаві у листопаді — грудні 1649 р., та розбіжностях між магнатами та королем. Кунаков навіть зробив аналіз пророчень західноєвропейських «звіздарів» відносно майбутнього Польщі та короля.

Крім того Кунаков надав інформацію що «в Чигирині, де учинив Богдан Хмельницький минзу (монетний двір) і гропії роблять, а на тих нових грошах на одному боці меч, а на другому — його, Богдана, ім'я». Правда, сам Кунаков в Чигирині не був і монет не бачив, а чув про це від Адасія Бреїмова, слуги литовського, підканцлера Сапіги.

Які ще питання цікавили російську стратегічну розвідку, відомо з інструкції Посольського приказу, складеної для Кунакова. Останньому доручалося збирати наступну інформацію: 1) які відносини між королем і магнатами: «Казимира короля пани... чи люблять і чи немає на короля від них... рокопіу»; 2) де знаходяться в даний час східноукраїнські магнати і чи відшкодована їм втрата володінь на Україні: «Виїпневецький, Заславський і Ко-нецьпольський і Адам Кисіль де нині. І маєтки ним проти того, що відійшли до козаків, дані чи і де дані»; 3) чи розцінюють в Польщі Зборівський договір як остаточне примирення з козаками: «і на-дглі того їх мир чи буде міцний, і що про те поляки мислять»; 4) чи існують які-небудь суперечності між великопольськими магнатами і литовськими: «пани польські з литовськими чи в раді і чи немає між ними які ворожнечі*»; 5) чи розпущені в Польщі війська після Зборова, і якщо так, то з якої причини; 6) хто командує польськими і литовськими військами, де знаходяться нині ці війська і т. д.

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

За питаннями, що стосуються внутрішнього життя Польщі, слідували питання про її зовнішньополітичне положення; 1) як реагують польські політичні круги на відмову російського уряду підтвердити Поляновський мир: «Королівські нинішні послы, які були у государя, Добеслав Чеклинський з товаришами, і відпущені без діла, у короля були чи ні... і що у них проти того говорять, що відпущені без діла»; 2) які відносини між Польщею і іншими державами: «Чи немає у короля з навколишніми державами і з угорським князем якої сварки»; 3) які події дипломатичного характеру мали місце за останній час: «послы і посланники з яких держав до короля приходили і з чим приходили, і з чим відпущені»; 4) які відносини Польщі з Кримом, а також Венецією та з Туреччиною, Швецією з австрійськими Габсбургами і т. д.

Таким чином, вивчаючи інформацію, одержану від Кунакова, російська розвідка могла спрогнозувати як внутрішню, так і зовнішню політику Польської держави. Потрібно відзначити, що сама ця інструкція в подальшому була зразком для проведення подібних операцій. А «Записка...» Кунакова є джерелом, яке містить глибокий і всебічний аналіз внутрішнього і міжнародного становища Речі Посполитої в період між Зборовом і Варшавським Сеймом у листопаді — грудні 1649 р.

Ще одним відомим розвідником був представник великого російського купецтва Порфирій Зеркальніков. Він був зв'язаний з відомим культурним діячем, радником царя Федором Ртищевим (з 1656 р. окольничий і керівник приказа Таємних Справ, здійснював зв'язок між царем і українською старшиною). До 1648 р. Зеркальніков, мабуть, навчався у Києво-Могилянському Колегіумі, бо в 1649 р. просився відпустити його до Києва доучуватися (у цей час йому було 26 років). У травні 1649 р. його було послано до Києва з дорученням Ртищева привезти до Москви з України знавців мов для виконання літературних робіт. На протязі місяця він здійснив своє завдання і направив до Москви двох ченців Братського монастиря Арсенія Сатанівського та Спіфанія Славинецького.

Вдруге Зеркальніков їздив на Україну в 1650 р. і прожив тоді у Києві три місяці. З його звіту відомо, що, збираючи інформацію політичного характеру, він мав зв'язки з Київським митрополитом Сильвестром Косовим, архімандритом Печерської лаври Юсафом Тризною та іншими впливовими киянами. У березні 1651 р. Зеркальніков доставив грамоту царя гетьману Б. Хмельницькому. В січні 1652 р. він знову їде до Чигирини з царським

Олексялр Уривалюн, Тасмніі́ розвідок

листом. Повернувшись, Зеркальніков у своєму звіті зробив аналіз політико-екопомічного становища, в якому перебувала Україна після Білоцерківського миру, коли половина її території була окупована польськими військами і шляхта почгла повертатись до своїх маєтків.

На жаль, розвідувальна діяльність Зеркальнікова відома тільки фрагментарно, але ми знаємо, що крім збору політичної інформації він активно заїймався торговельною діяльністю, мав у Києві власний будинок, а з 1667 по 1685 рр. був дяком Патріаршого Казенного приказа в Москві.

Для збору розвідувальної, в першу чергу, стратегічної (політичної) інформації, активно використовувалась можливість російських дипломатів. У квітні 1649 р. до Чигирини прибуло російське посольство на чолі з В. Унковським. Послу наказували найдетальнішим чином вивчити українсько-польські відносини, не жаліючи «соболіной скарбниці» (тобто хабарів, які давали хутром), довідатися, чим закінчилися переговори з А. Киселем в Переяславі, чи не прислали нових послів з Варпави, які настрої в польських правлячих кругах, чи є у Польщі війська і чи заручилася вона допомогою за кордоном, а якщо так, то де знаходяться в даний час Гі війська, чи не поруїпують поляки перемир'я і чи не нападають на українських жителів, нарепіті, де знаходяться нині видні магнати, яка доля коронних гетьманів М. Потоцького і М. Калиновського, яких віддали татарам, які подальші перспективи українсько-польських відносин і т. д.

Окрім цього, на Україні Унковському слід було довідатися взагалі «про всякі тамтепіні звістки, які в... наказі і не написані, а Московській державі будуть годні», все це записувати акуратним чином, «і ті записки дуже берегти». Самому ж Унковському рекомендувалося бути небагатослівним — «говорити коротко, чемно і обережно, щоб государеву імені була честь і повага*. З цією ж метою йому наказували, у разі потреби, дати саму добру і поважну характеристику царю, сказати, що «гідний він, великий государ, утримувати інших багато властей і держав». У тому ж випадку, якщо Унковському стали б ставити питання, які є дернсавною тасмницею, то йому слід було «про те відговорюватися, що він був на государевій службі в дальніх краях, а приїхав недавно, і йому про ті справи чути не трапилося». Всі важливі відомості він повинен був негайно переслати до Москви «з нарочним гінцем».

Активно діяла і агентурна розвідка. Про положення на Україні і Польщі, про переговори, які Б.

Хмельницький вів з ліде-

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

рами сусідніх держав, і про можливих союзників, Росію інформували декілька політичних агентів-греків. Кіндрат Юр'єв (Ге-оргієв) з міста Красного ще в 1645 р. запропонував російській таємній службі свої послуги по наданню інформації про польські справи. Листи Кіндрата часто відправлялися до Москви через двоюрідного брата Івана Петрова — Юрія Константинова (Ка-рапіперова), який, у свою чергу, також писав до Росії про події в Речі Посполитій (перш за все, про військові дії). Вимушений ховатися, оскільки про його листування з Москвою стало відомо Б. Хмельницькому, в 1653 р. Кіндрат втік і сховався в Путивлі, а в березні 1654 р., вже після Переяславської ради, перебрався на проживання до Москви.

Митрополит Халкидонський (пізніше Тирновський) Данило, що також почав листування з Москвою ще в 40-х рр. ХУП ст., повідомляв перш за все про події, що відбувалися в Стамбулі, зокрема про контакти Богдана Хмельницького з Портою та сумісні військові дії українського гетьмана з кримськими татарами. Він, мабуть, був найбільш критичний по відношенню до гетьмана Б. Хмельницького, і постійно попереджав царя Олексія Михайловича, що, хоча Хмельницький і християнин, але йому не слід довіряти («нікому не довіряй, у тому числі і сусідам, навіть якщо вони і християни, але добре охороняйте свої землі. Не дивлячись на те, що Богдан Хмельницький і християнин, і уклав договір з воєводою Василем (молдавський господар Василь Лупул), але напав на його землі і спалив Сучаву»). Він указував, що «через посла, якого надіслав Хмельницький», в Молдавії відбулися ускладнення для тих людей, які брали на себе ризик доставки листів до Росії. Через це деякі купці були затримані, а листування перехоплене. У останньому з листів Данила Халкидонського (червень 1653 р.), що збереглися, детально повідомляється про прибуття в березні і в червні до Стамбулу двох посольств від козаків. У зв'язку з цим Данило передає цікаві подробиці про те, як сприймали ім'я Богдана Хмельницького в столиці Османської імперії. Данило відзначає, що козацьких послів приймають з великою шаную, роблячи це, з одного боку, від страху, «чувши про подвиги Хме-ля, якому Бог допомагає*», а з іншого боку, оскільки «всі захоплюються Хмельницьким, у всіх не сходять з вуст його подвиги».

у 1651 р. у Москві був зібраний Земський Собор, який розглянув питання про війну з Річчю Посполитою та прийняття України до складу Росії. Рішення Собору до нас не дійшли, але збереглось рішення з цього приводу духовенства, присутнього на ньому. Це

Олександр Уривалкін. Її \їни, і розвідок

рішення давало згоду і на війну і на те, щоб «гетьмана з черкасами можна прийняти з затвердженням». Готуючись почати війну проти Польщі, було вирішено підготувати суспільну думку, надавши дані, що викривали Польщу у ворожих діях проти Росії та України. «Щоб неправда і вічному докончанію (мирному договору між Річчю Посполитою та Росією) порушення було достовірно відоме».

Однак скоро після Земського Собору у Москву стала надходити вельми суперечлива інформація про події в Польщі та на Україні, і це спонукало царський уряд утриматись від рішучих дій. Так, наприклад, 17 червня 1651 р. посланець Б. Хмельницького Корінфський митрополит Іоасаф розповідав у Посольському при-казі, що у козаків величезне військо: 17 полків (понад 100 тисяч чоловік), добре озброєних і з великою кількістю артилерії. На допомогу козакам прийшли татарська орда і 60-тисячне військо Се-миградського князя Ракоці. Польсько-шляхетське ж військо, за словами Іоасафа, дуже нечисленне: «чужеземского войска, — заявив він, — у короля нет, только с ним посполитое рушеньє (ополчення)». Така інформація перебільшувала сили української строни, маючи на меті спонукати Росію якнайшвидше виступити проти Польщі.

Але до Москви надходила і прямо протилежна інформація. Севські воєводи Т. Щербатов і В. Апраксі, наприклад, повідомляли 2 травня 1651 р., що Польща виставила проти козаків величезні військові сили: «Ведомо де у них в Новгородке Северском подлинно, что поляки стоят на три полки в больпом собраньи». Наприкінці воєводи повідомляли: «Да й король-де, Ян Казимер, со всем посполитим рупіньем (стоїть) в самом больпом собраннии на козаков же».

Бажаючи одержати точнішу і ґрунтовнішу інформацію, російський уряд наказав своїм прикордонним воєводам негайно організувати збір інформації на Україні піляхом відправки туди благонадійних людей з переселенців-українців і зібрані ними дані зразу ж передавати до Москви. Наприклад 23 квітня 1651 р. путивльському воєводі С. Прозоровському було доручено посилати «знаючих людей... у литовську сторону» і веліти їм, «дїзнатися, що нині у поляків з черкасами діється і де їх польські, литовські і черкаські обози стоять... та і про всякі тамтешні звістки розвідувати». 7 червня 1651 р. аналогічна грамота була відправлена яблонівському воєводі Б. Репніну. Йому доручалося взнати, «в яких містах... Богдан Хмельницький і козацькі полковники

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

Проти польського короля стоять? І чи багато з ними в зборі черкас, і кримський цар і царевич до черкас на допомогу чи прийшли» і т. д. Далі російську розвідку цікавило: «чи чекає польський король людей до себе на допомогу з інших держав... а як у польського короля учиниться (з українцями) бій, яка сторона на тому бою буде сильнішою». Після збору інформації «вони (розвідники) із справжніми вістями їхали в Яблуневе негайно, не мешкаючи ні години. А воєвода, як вони прийдуть, то щоб тих черкас прислав до Москви для справжнього відома».

Звістки з України тим часом були маловтіпіними. В кінці лютого або на початку березня російська розвідка одержала інформацію про те, що союз татар з козаками дуже нетривкий. Посол Еляков 19 лютого передавав з Криму, що, з чуток, якщо в майбутній війні перемога хилитиметься на сторону Польщі, то татари зрадять козаків.

Подібного роду інформація про великі сили Польщі і про цілком можливий перехід на її сторону татар також повинна була застерегти російський уряд від поспішних дій. У 1651 р. до Богдана Хмельницького був направлений відомий розвідник, московський стрілецький голова Артемон Матвеев (у 1669 р. голова Малоросійського, а з 1671 р. Посольського приказів). Матвеева цікавила інформація про зв'язки Б.

Хмельницького з Річчю Посполитою. Відомо, зокрема, що А. Матвеев мав таємну зустріч з якимсь ченцем Феофілом, який був посланий великим коронним гетьманом Степаном Потоцьким з листом до Хмельницького. Від Феофіла Матвеев дізнався, що польські магнати сильно стурбовані військовими приготуваннями Росії. У близькому оточенні Хмельницького Матвеев встановив довірчі відносини з особистим секретарем гетьмана Іваном Виговським. Стосовно діяльності І. Виговського як розвідника історики мають діаметрально протилежні точки зору. Одні, зокрема В. Смолій і В. Степанков, вважають що він свідомо працював на таємну службу російського царя. В. Степанков пише: «Завдяки тонкому розуму, обачності, хитрості і запопадливості, він спромігся створити в очах гетьмана образ найближчого соратника. Водночас І. Виговський інтригував проти нього, ставши в липні 1651 р., за власною ініціативою, таємним платним агентом Москви, а з вересня цього ж року, задля «ласки короля», почав надавати послуги Варшаві. Вкрай обережно генеральний писар прокладав шлях до булави, в чому дістав підтримку з боку родини, зокрема батька, який намагався переконати російський уряд в тому, що вірнішої йому людини не знайти серед старшини».

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Інші дослідники, зокрема Ю. Мицик, вважають що І. Виговський передавав інформацію російській розвідці зі згоди гетьмана і діяв на користь України. Але звернемось до документів.

Вперше про таємну службу І. Виговського російському царю повідомляють Артемон Матвеев і піддядчий Посольського прика-зу Григорій Богданов. Богданов, повернувшись влітку 1651 р. від Б. Хмельницького, де виконував доручення царя, повідомив: «Приходив до мене в Корсуні писар Іван Виговський і наказував, щоб його слова були відомі великому государю; до нього, писаря, царська милість і дарування, і він... обіцяється великому государю служити... і лзо у гетьмана Богдана Хмельницького з польським королем, кримським царем і іншими державами робитиметься, він про все великому государю стане доносити, р Путивль таємною справою до боярина князя Семена Васильовича Прозоровського писати, тільки б це нікому не було відомо, тому що якщо дізнається про це гетьман Богдан Хмельницький, то йому, писарю, не минути покарання».

У липні 1651 р. лід час посольства В. Унковського та піддядчого А. Ардаб'єва були обговорені умови таємної служби І. Виговського-Аого. Він запевнив про свою готовність повідомляти в Москву про всі справи, «що в нас деються та із інших держав весті», але й наполягав, щоб ніхто з Війська Запорозького не довідався про його службу «щоб мені ніякого дурна в Запорозької землі від гетьмана, полковників та всього Війська Запорозького не було». Посли пообіцяли, що цар «таємну твою службу вкаже тримати скрит-но». Тоді ж Виговський передав послам першу інформацію: копії листів Яна II Казимира до Мартина Калиновського, листа Іслам-Гірея III до Богдана Хмельницького, а також оригінал листа молдавського господаря Василя Лупула.

В подальшому налагоджуються секретні зв'язки між Виговським та путивльськими воеводами С. Прозоровським та І. Чемодановим, а потім з Ф. Хілковим. Через агентів-гінців генеральний писар передавав таємну інформацію, усно й письмово. За даними Ю. Мицика, збереглися два «вістові листи», які Виговський написав у вересні 1651 р. до путивльського воеводи, в яких сповіщалося про переговори з Річчю Посполитою та про таємне посольство кримського хана до Яна II Казимира. Передавав він таємну інформацію і послам, які приїжджали до гетьмана, в основному це були копії або оригінали договорів, листів, що надходили до Б. Хмельницького чи послання та універсали самого Б.

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

Хмельницького, правлячи кола Росії високо цінували працю І. Виговського і неодноразово надсилали йому «подарунки» (в основному хутра соболя), які передавались послами та гінцями таємно. Російська розвідка пильно слідкувала, щоб ніхто не дізнався про їх зв'язок. Ф. Хілково, коли він був призначений новим путивльським воєводою, наказувалося листуватись з Виговським «таємно і без упоминання імен*».

М. Костомаров так пише про Івана Виговського: «Його вплив був відомий сусідам, і тому всі зверталися до нього з най-вигіднішими пропозиціями. Ракоці запропонував його кинути гетьмана і приїхати до нього, обіцяючи 1500 червонців на рік, начальство над своїм військом та декілька міст у володіння. Виговський показував цього листа царським гінцям і запевняв, що найвище цінує царську милість. Втім, завбачливий писар задалегідь шукав для себе особисто притулку й опори у царя, якби становище його в Україні змінилося».

З якою метою Іван Виговський співпрацював з російською та польською розвідками і чи діяв він зі згоди гетьмана Б. Хмельницького, сказати сьогодні важко. Діяльність генерального писаря Війська Запорозького як розвідника ще потребує додаткових досліджень.

За часи Національно-визвольної революції в діяльності російської розвідки на території України були як успіхи, так і невдачі. Наприклад, у кінці 1650 — першій половині 1651 рр. козацька контррозвідка вжила рішучих заходів проти діяльності агентів іноземних розвідок. Внаслідок цього постачання таємною інформацією різко зменшилось, російським розвідникам довелося обмежити свої поїздки на Україну. Як повідомляли прикордонні воєводи, посли та гінці проїжджають вільно, а розвідники, які діють під «прикриттям», іноді відмовляються їхати на Україну, тому що «багато черкас знає, що вони не торгові люди, і проїхати до черкаських таборів не можливо, бо зупиняють та обшукують».

Але найбільша невдача російської розвідки відбулась у 1656 р., коли цар повірив полякам (вони обіцяли обрати його польським королем) і погодився на підписання у жовтні 1656 р. Віленського перемир'я. Розвідка не прорахувала наслідки цієї події і не змогла дізнатися про наміри Польщі.

Успіхи шведів, які окупували більшу частину польських земель і «добровільний» перехід під шведський протекторат Литви загрожували інтересам Росії. Західним сусідом Російської дер-

Олександр Уривалкін. Таємниця розвідок

жави замість слабкої Польщі могла стати сильна Швеція, яка планувала захопити все узбережжя Балтійського моря. Іжорська земля і Карела вже були захоплені Швецією і Росія втратила вихід до моря. У майбутньому при зміцненні Карла X Густава Балтійське море могло стати для Росії не більше як мрією.

17 травня 1656 року Росія розірвала дипломатичні відносини з Швецією і почала з нею війну. Російські війська взяли Дерпт (Юр'єв) і підійшли до Риги. Але прийшло повідомлення, що Карл X Густав хоче вдарити по російському кордону в районі Лівонії, і армія відступила до Полоцька.

У війні зі Швецією Росії потрібен був союзник. Ним могла стати Данія, але датчанам було не з руки воювати зараз проти свого північного сусіда. Скориставшись цим, Польща активізувала свою дипломатичну та розвідувальну діяльність і влітку 1656 року в Вільно (Литва) почалися мирні переговори при посередництві австрійських дипломатів Аллегретто Аллегретті та Теодора Лорбаха. З боку Росії їх вели князь М. Одоєвський, князь І. Лобанов-Ростовський, окольничий В. Чохтов, дяк Ю. Юр'єв; з боку Речі Посполитої — воєвода полоцький Я.-К. Красинський, маршалок Великого Князівства Литовського Х. Завіпіа, біскуп (єпископ — авт.) віленський Я. Завіша. У Вільно прибуло і українське посольство на чолі з сотником Р. Гапоненком. Однак Одоєвський припускається прорахунку, прийнявши вимогу австрійських посередників обмежити число учасників вузьким колом самих уповноважених, через що представники українського козацтва на переговори не були допущені, крім того їх було заборонено навіть інформувати про зміст засідань. Усе це породило різноманітні чутки і стало причиною похолодання у відносинах між царем і гетьманом.

У кінці жовтня 1656 року у Вільно було підписано перемир'я, яке передбачало обрання царя на польський престол на найближчому сеймі із застереженням, що він зможе обійняти трон лише після смерті Яна II Казимира та підписання зі шляхтою угоди — Радія соупеп-Іа; спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбурга; відмову від укладання сепаратного миру зі Швецією.

Українському посольству зміст перемир'я не повідомили. Коли про це дізна-

142

Герб міста Вільно

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

лась польська розвідка, то почала негайно діяти.

Серед представників українського посольства були розповсюджені чутки, що угоду укладено на основі Поляновського договору 1634 р., й тому Війську Запорозькому разом з усією Україною бути у складі Польщі, а якщо козаки відмовляться визнати підданство королю, то царський уряд надасть полякам військову допомогу, щоб приборкати Військо Запорозьке.

Поляки розігрували безпрограпну карту. По-перше, поманивши царя перспективою польської корони, вони одним цим пунктом нейтралізували всю російську армію. Цар повинен був вести себе з поляками дуже обережно і не драгувати їх, бо питання про обрання короля вирішувалося на Сеймі, на якому голосувала шляхта, яка мала право «вето». По-друге, цей же пункт загострював відносини між царем і козаками, бо попереду в них замайоріла перспектива знову потрапити під польське ярмо. Річ Посполита повинна була ввійти до складу Російської держави на правах королівства, а отже, про якісь особливі умови для України в перспективі мова взагалі могла не йти. Але найцікавіше в іншому. Ідею про обрання Олексія Михайловича королем Речі Посполитої, тобто приєднання до Росії України, Білорусі і Польщі і створення слов'янської супердержави в 1648 р. пропонував гетьман Б. Хмельницький (Лист до царя від 8 червня 1648 р.). Тоді вона була несвоечасною і нереальною, бо Росія, як держава, була слабкою. А через 8 років поляки використали цю ідею з вигодою для себе і проти козаків.

Відсутність надійної інформації породжувала тривогу та непевність. До гетьмана надійшли чутки про згоду Росії повернути Україну Польщі. Вони, звісно, викликали гостру негативну реакцію Б.

Хмельницького. Чернець Добродіяпіко, який навчав латини і музики гетьманського сина Юрія, розповів російському розвіднику Олексію Мискову, що Б. Хмельницький та І. Виговський замислили відійти від царя, бо той «підписав з польським королем мир і віддасть йому козаків». Зібравши інформацію у ставці гетьмана, О. Мисков у листопаді 1656 р. доповідав про плани Б. Хмельницького: «Тільки буде на них (козаків) який государя гнів, то йому гетьману зі шведським королем і з угорським князем, і з молдавським і мултянським правителями, і з кримським ханом йти на государеві міста*».

Лише на початку грудня до гетьмана прибув посол, який нарешті привіз царського листа з повідомленням про підписання Віленського перемир'я і зміст угоди.

Прагнучи якимось нейтралізу-

Олександр Уривалюв. Таємниці розвідок

вати негативні наслідки цієї угоди, Б. Хмельницький охарактеризував її як тактичний хід польського уряду та намагався переконати царя, що на той час головним ворогом Росії та України залишається Річ Посполита, яка не відмовилася від намірів повернути втрачені українські та білоруські землі, що за сприятливішої для себе ситуації Польща порушить домовленості з Росією. Гетьман попередив Олексія Михайловича про безперспективність союзу з Річчю Посполитою: «... Ляхи цієї угоди ніколи не виконають, вони її укладуть тільки для того, щоб трохи передихнути, уговоритися з турецьким султаном або з татарами і знову почнуть воювати проти царської величності... тому ще раз тобі, єдиного під сонцем православного царя, благаємо: не давай православного народу в наругу, яку облудно йому готують ляхи*».

Б. Хмельницький вважав, що якщо Олексій Михайлович стане королем Польщі і буде правити відповідно до польської конституції, то він, як і його попередники, буде змушений віддати піляхті всю владу в обмін на підтримку на виборах у Сейм. Цар не прислухався до тверезої поради, і гетьман, не одержавши ніякої офіційної інформації з Москви про майбутні відносини між Росією, Річчю Посполитою і Україною, гарячково починає шукати собі нових союзників, щоб мати противагу Польщі, а можливо, і Росії. І, як кажуть, «ворог мого ворога — мій друг». А ворогами Речі Посполитої на той час були Швеція і Трансільванія.

Ще влітку 1655 року Богдан Хмельницький зустрічався з представником шведського короля Олександром-Юлієм Торкватом.

У квітні 1656 року російські послы на прийомі в гетьмана, висловлюючись сучасною мовою, передали Б. Хмельницькому «ноту протесту*», в якій повідомлялося, що «царські люди (розвідники) бачили посла від шведського короля в Ніжині*». У відповідь на «ноту» гетьман повідомив, що «... нікого не було, а бачили німця, що приїжджав з Слуцька від шведського губернатора, щоб ми козаків з-під Слуцька вивели, але ми їм сказали, що чинити таке без царського указу не можемо*. Але в той же час контакти з представниками шведського короля і гетьманом продовжувалися. (У вересні О.-Ю. Торкват приїжджав до Б. Хмельницького).

У той час Швеція прагнула підбити козацьку старшину виступити проти Росії, обіцяючи прийняти Україну під свій протекторат. У січні 1657 року в Чигирин прибуває для переговорів шведський посол Г. Веллінг. Вислухавши пропозиції старшини, відбуває назад. Влітку цього ж року до Хмельницького прибуває новий посол Густав Лілієнкрон з пропозицією короля «зберегти за Україною всі її землі».

Діяльність розвідок на території України за часів гетьмана...

Всі ці переговори не привели до підписання офіційної угоди між Україною і Швецією, але відносини між царем і гетьманом ускладнили. Україна виявилася в коаліції держав (Трансільванія і Швеція), одна з яких знаходилася у стані війни з Росією.

Зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького вступив у протиріччя з метою царської дипломатії.

Похолодання у відносинах між царем і гетьманом призвело до того, що в кінці 1656 року в Україну був направлений царський стольник Василь Кікін, котрий повинен був «... їдучи дорогою в Ніжині і в інших містах, поговорити з вїттами і бурмістрами і з міщани на один*. Якщо співрозмовники говорити «про воєвод не змоисуть, і Василю і самому про те говорити, щоб государевим воєводам бути в черкаських (українських — авт.) містах, для того, щоб їм тутейішим міщанам от полковників і від людей образ не було».

Росія прагнула закріпитися в Україні, впроваджуючи в містах військові гарнізони, і забезпечити себе від несподіванок з боку гетьмана. Але до відкритого протистояння справа не дійшла — і Олексій Михайлович, і Богдан Хмельницький розуміли, що потрібні один одному, хоча в той же час кожний з них продовжував грати в свою гру, вважаючи, що вона принесе перемогу.

Взимку 1656-1657 рр. Річ Посполита стояла на грані катастрофи і якби Росія і Україна порозумілись і дійсно об'єднали свої зусилля, то історія східної Європи могла піти іншим шляхом. Але Польща піднялася з попелу, а політичні угоди, підписані козаками і царським урядом, виявилися маревом, яке поманивши, фактично привело і тих і інших до програшу.

**ДІЇ КОЗАЦЬКОГО КОРПУСА ШАНА
ЗОЛОТАРЕНКА В БІЛОРУСІЇ У1654-1655 рр.**

Іаємниця гетьманської інструкції

У лютому 1654 р. Велике князівство Литовське вирішило перевірити на міцність північний кордон Чернігівщини, провівши розвідку боєм.

5 лютого 1654 р. польний литовський гетьман Януш Рад-зівілл (командуючий військами в Білорусії) послав універсал Богдану Хмельницькому, в якому повідомляв, що «... послав кілька хоругв війська до Стародуба і щоб гетьман наказав коза-• кам уступитися звідти і не робити ніяких зачіпок*». Надіслав Рад-зівілл універсал і до стародубців, наказуючи «давати його жовнірам всякий потрібний припас».

На що розраховував князь Радзівілл — не зрозуміло. Вже 26 лютого 1654 року севський воєвода окольничий Андрій Бутурлін, який знаходився з «ратними» людьми в Севсь-ку, одержав від ніжинського полковника Івана Золотаренка (відповідального за оборону Чернігівщини) повідомлення, що «йдуть наСтародуб поляки великими загонами», і він з козаками рушає до Стародуба і просить у нього, в Бутурліна, допомоги. Але ні Золотаренко, ні Бутурлін зі своїми військами на північ не вирушили.

Литовський полковник Корф, який вторгся зі своїми частинами на Чернігівщину, дізнавшись про підготовку козаків і росіян, швидко повернувся назад.

У літописі так описується ця подія: «... лядське військо підійшло під Стародуб тільки за дві милі, й пограбував місцеві села і містечка, та пішло назад». Наказний ніжинський полковник Іван Носенко (в московському списку Іван Носенський) в березні 1654 р. писав у Севськ, що «... Алярм був даремний. Нічого такого небезпечного тут не показується, появилось було щось ляхів у Гомелі і в інших городах — прибігали по живність, а тепер ніде про ляхів вісти не маємо».

Дії' козяуького корпусу Івана Володаренка в Білорусі у 1654 —1655 рр.

ПІСЛЯ цих подій гетьман Богдан Хмельницький викликав І. Золотаренка на нараду в Корсунь, на якій був затверджений стратегічний і політичний план воєнної кампанії в Білорусії. І тут же полковник одержав особисті інструкції від гетьмана.

16 (за іншими даними 17) травня 1654 року Богдан Хмельницький віддав розпорядження Ніжинському і Чернігівському полкам йти в Білорусь. На чолі козаків сіверським наказним гетьманом був поставлений ніжинський полковник Іван Золота-ренко, який повинен був підпорядковуватися верховному російському командуванню. У листі до царя від 16 травня гетьман повідомив, що надсилає до нього «з ратними людьми Івана Никифоровича, полковника ніжинського» та вибачався за те, що не має можливості відправити Переяславський полк, оскільки існує загроза нападу ворога на Умань і Білу Церкву.

Точних даних про кількість полків і козаків у корпусі І. Золотаренка ми не знаємо (за різними даними від 18 до 20 тисяч), але в джерелах (пам'ятники київської комісії, Акти Південної і Західної Росії та ін.)

зустрічаються імена полковників з частин, підпорядкованих наказному гетьману, і назви деяких полків. Наприклад, Ніжинський піхотний полк Г. Кобилецького, полк Тимофія (Тимопія) Золотаренка, Чернігівський полк Степана По-добайла (Пободайла), Стародубський полк Пашка, Борзнянський полк Забіли і С. Курбацького, полк Юхима Коробки, Менський полк П. Семенова, полк Тимофія Аникеева, піхотний полк Ф. Фе-дорова, полк Т.

Федорова(Федоренка), полк Івана Поповича, полк Івана Доропієнка, Ніжинський полк самого Івана Золотаренка і окремі загони: підполковника Федора Костянтинова, сотника Пилипа Уманця і осавула (наказного полковника) Василя Золотаренка.

Що стосується наказу Б. Хмельницького Ніжинському і Чернігівському полкам відправлятися на війну в Білорусь, то цю інформацію, на напі погляд, слід віднести на адресу постійних реєстрових, територіальних полків. Решта створювались тимчасово, тільки для цього походу, і кількість їх могла змінюватися в залежності від ситуації, що складалася, або за необхідністю.

Євген Гребінка в повісті «Ніжинський полковник Золотарен-ко» так описує виступ полку в Білорусь: «... Ціле місто проводжало свій полк: матері — дітей, сестри — братів, дружини — чоловіків. Кожний козак, йдучи в похід, розлучався з сімейством; похід мав для міста великий інтерес.

Рано-вранці почали збиратися козаки на велику ніжинську площу перед собором; один їхав верхи, другі йшли, ведучи на по-

Олександр Уриєалкін. Таємниці розвідок

ВОДІ коней; і з ними і за ними брели жінки, діти, старики. Площа кипіла народом; шум, говір, коняче іржання і брязкіт зброї не замовкали. Невисоко встигло піднятися сонце, як приїхав полковник Золотаренко.

З собору вийшли священики в повному облаченні, винесли бунчуки, хоругви, прапори; все стихло, військо прихилило коліна, священики під рівний спів молебні окропили прапори і воїнів святою водою. Золотаренко приклався до хреста, взяв благословення, поклонився собору і всьому місту на чотири боки і хвацько скочив на коня. Роздалася команда і під звуки труб тихо, плавно розвіявся полковий прапор і заграв хвилями на ранньому вітрі.

— Прощайте, хлопці, — сказав народ, — комусь з вас дасть Бог знову побачити цей прапор тут перед собором!

Рівно рушили полки з міста. Тисячі рук благословляли їх, тисячі очей довго дивилися їм услід аж поки не вляглася пилюка, піднята ними на дорозі.

— Поїхали! — говорив старий козак сивому своєму приятелю, який сидів біля застави.

— Поїхали, — відповідав приятель, нюхаючи тютюн.

— Дасть Бог і приїдуть.

— І приїдуть, якщо приїдуть...»

у травні 1654 року Росія оголосила війну Речі Посполитій. Російська армія в трьох напрямках руїпила до кордонів. Цар Олексій Михайлович на чолі періпого війська йшов на Смоленськ, його супроводжував воєвода князь Я. Черкаський і Артемон Матвеев. Друга група старшого воєводи князя О. Трубецького рушила з Брянська на Мстиславське воєводство, на Рославль — Мстиславль. Боярин В. Шереметьєв з стрільцями і пуїпками йшов уздовж Західної Двіни у напрямку Невеля — Полоцька — Вітебська. Таким чином, територія Білорусі стала головним театром воєнних дій. Після наради у гетьмана в Корсуні Іван Золотаренко сформував свій штаб у складі: обозного військового Івана Рябухи; осавулів військових Юхима Коробки, Леонтія Буга і Андрія Золо-тинського; хорунжого Кіндрата Волковського; писаря військового Івана Григоровича (Григор'єва); протопопа ніжинського Максима Филимоновича («сірого кардинала», який мав на Золота-ренка великий вплив); свого брата Василя, який під час полковництва брата був осавулом, і військового судді Силуяна Мужилівського (пізніше вбитого Золотаренком під п'яну руку «нгшив-

Дії козацького корпусу Івана Золотаренка в Білорусі у 1654—1655 рр.

СЯ п'яний, вбив суддю військового Силуяна Мужилівського» — писав літописець).

21 червня Золотаренко доповідав царю, що він «з 20 тис. козаків і артилерією йде на Гомель».

Царський посланець Тимофій Спасателев, направлений до наказного гетьмана, писав царю, що у Золотаренка «буде 20 тис. козаків, 7 гармат і 2 пищалі*».

До речі, серед сотників у корпусі Золотаренка знаходився молодий Юрій Хмельницький, якого сюди направив батько для вивчення військової справи.

Підтримувати козаків за наказом царя мали війська князя Григорія Ромодановського.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Золотаренко Іван Никифорович (Нечипоренко, Иечипорович) (? —

1655), брат дружини Богдана Хмельницького — Ганни; виходець з міщан м. Корсуня. Вперше на політичній арені з'явився в середині 1651 р., коли Б. Хмельницький відправив його у складі посольства до Москви для переговорів про союз і спільну боротьбу проти Польщі. Виконував дипломатичні доручення і в 1652 р. Брав участь у битві під Батогом (1652). Корсунський (1652), ніжинський полковник (липень 1652 (1653) — 1655), один з найближчих соратників Б. Хмельницького.

У1654 — 1655 рр. сіверський наказний гетьман українських військ у Білорусії. На чолі з Іваном Золотаренком козаки звільнили Чи-черськ, Новий Бихів, Пропойськ, Бобруйськ, Речицю, Мінськ, Вільню та ін. міста. На визволених білоруських землях запроваджував козацький устрій.

За успішні військові дії в Білорусії одержав від царя Батурич, Борз-ну, Глухів. У1655 р. під час облоги Старого Бихова був смертельно поранений.

Похований у Корсуні. Місце поховання не встановлено.

Які інструкції одержав Золотаренко на нараді у гетьмана, ми не знаємо. Але аналізуючи факти і події, спробуємо відновити їх.

У червні в ставку Золотаренка прибуває білоруський піляхтич Костянтин Поклонський з проханням направити його до царя. Тимофій Спасателев, царський посланець при наказному гетьману, наполягав на тому ж. Однак Поклонський був направлений спочатку до Б. Хмельницького. Близько 20 червня він із 15 білоруськими шляхтичами прибув до гетьмана, а 1 серпня після пере-

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

говорів з Б. Хмельницьким і з його рекомендаціями та пропозицією гарантувати білоруським шляхтичам усі права і привілеї, які вони отримали від польських королів, потрапив до царя. Хто ж такий Костянтин Поклонський і що він хотів від царя? Він представляв православну білоруську шляхту, яка хотіла піти шляхом Б. Хмельницького і бачила Білорусію під протекторатом царя, Поклонський же розраховував стати гетьманом Білорусії,

Після аудієнції в царя 1 серпня 1654 р. Поклонський одержав звання полковника і яраво приймати до себе на службу шляхтичів і різних служивих людей, яким цар обіцяв жалування і підтвердження маєностей. Разом з приставленим до нього царським дворянином М. Воейковим він повинен був «привести Могилів під царську руку*».

18 серпня 1654 р. разом з Золотаренком Поклонський і Воейков взяли в облогу міста Чауси і Могилів.

Ось тут і починаються цікаві події.

Золотаренко розраховував, що Поклонський виконуватиме його накази і директиви Б.

Хмельницького — приводити білоруські міста під владу Війська Запорозького, тобто гетьмана Б.

Хмельницького. Чому Золотаренко був у цьому впевнений? Мабуть, переговори, які вів Поклонський в червні — липні 1654 р. з Золотаренком у його штабі та Хмельницьким у таборі під Богус-лавом давали для цього підстави. (Шкода, що ніяких подробиць про ці переговори ми не знаємо).

Тим часом Поклонський після аудієнції у царя хотів грати самостійну роль — організувати своє військо і керувати Білоруссю (як пише М. Грушевський *бути маленьким Хмельницьким на Білорусі*). На звільненій території він почав організовувати «білоруський козацький полк» на зразок українських козацьких полків. Центром його стало місто Могильов (передмістя — Лупо-

150

Литовський ротмістр. Малюнок XIX ст.

/:/; козацькою корпусу Івана Золотаренка в Білорусії у 1654 — 16[^] рр.

лово). Своїм завданням Поклонський вважав створення такої державної організації на білоруських землях, яка б на умовах васалітету ввійшла до складу Росії. Однак, така перспектива не влаштувала ані царя, який вважав Білорусію невід'ємною складовою Російської держави, ані гетьмана, який хотів «прилучити Білорусь безпосередньо до України».

У Могилеві інтереси усіх сторін зіштовхнулися. 3 вересня 1654 р. Могилів здався на «царську милість» Поклонському і Воейкову, минаючи Золотаренка.

Останній «... почав робити різні заходи, щоб висадити відси Поклонського — тим більше, що в сім часі якраз сам почав закріпляти своє козацьке володіння на лінії Дніпра, нижче Моги-лева». (Козаки взяли міста Чечерськ, Новий Бихов, Пропойськ).

Почалися сутички між прибічниками Поклонського і козаками Золотаренка.

7 вересня в ставку Олексія Михайловича прибув з Могилева шляхтич Рудницький і повідомив царю, що Золотаренко з-під Бихова прислав Поклонському грамоту «... пише з великими погрозами, хоче його вбити, а сердиться за те, навіщо могилевді здалися Поклонському*. Рудницький сказав також, що козаки «воюють Могильовський повіт». Цар у той же день послав наказ князю О. Трубецькому відправити в Могильов загін «ратних людей»; Трубецької 12 вересня прислав у Могильов стрілецького голову із загоном. Поклонський з Воейковим розіслали цих стрільців по уїзду для «захисту селян від козаків». Але Золотаренко також не дрімав. 12 вересня його «батько духовний», радник, очевидно не тільки в релігійних питаннях, про-топоп Максим Филімонович послав до Могильова листа вїту: «... Дивується його милість гетьман наш (І. Золотаренко — авт.) такий неласці вапій, що твоя милість, давно визнавши від його милості про наближення його з військом своїм, ані зо мною порозумівся, ані на зустріч не вийшов. А ми сподівалися, що твоя милість будеш порозуміватися в усім з його милістю паном гетьманом — про дальше життя своє, як і я з свого боку — з духовної приязні, і з доручення отця митрополита, господина і пастиря мого мав бути тому місту в усім, на випадок його прилучення. Раджу тобі, аби ваша милість пошукав ласки у пана гетьмана, і до війська Запорозького, аби прихилився, віддаючись під оборону гетьманів запорозьких (Б. Хмельницького та І. Золотаренка) і всього війська Запорозького — як міщани, так і козаки вапії скрізь. Аби — не дай Боже — не схотіла Москва своїх звичаїв і

свого права в вапіїм місті завести, але щоб вам тіпитися тими ж статтями і правами, які його царська величність призволив і дав нашій Україні з паном гетьманом. Тому і вдруге вашим милостям раджу, аби — про то думали і міркували, ради у пана гетьмана просили і у всім як у батька його ласки прохали — бо його милість гетьман Б. Хмельницький все на нього зложив, давши йому бунчук і булаву. Ви його милість будете мати у всім ласкавого — про се й ми будемо старатися. І більше не розпіряючи мого писання ласці і приязні вашій віддаюся».

Як видно з листа, він не плід особистої ініціативи ніжинського протопопа і написаний не без відома наказного гетьмана І. Зо-лотаренка (тут хочеться згадати про неznайдені інструкції, одержані Золотаренком від Хмельницького під час корсунської зустрічі. А вони, напевне, зводилися до одного — Білорусь мала стати частиною території Війська Запорозького, точніше — територією Ніжинського полку. На підтвердження цього маємо факт, коли Золотаренко направив до Б. Хмельницького 400 представників від Білорусії, щоб вони склали через останнього присягу на вірність російському царю. Подальші події ще більше переконуватимуть у цьому).

12 жовтня 1654 р. Воейков доносив царю, що Золотаренко заборонив селянам возити хліб і сіно в Могильов, «велів возити до себе, в Військо Запорозьке; стрільці зібрани були по селах хліб і хотіли молотити, але наїхали козаки, стрільців вибили, хліб відняли».

У Могильов у кінці листопада був направлений воеводою окольничий Іван Алфер'єв. 1 грудня він писав царю: «Могильов-цям і Могильовському повіту була образа велика від козаків, ста-цеї (податки — авт.) зі всього Могильовського повіту вони вибрали всі і як швидко Золотаренкові козаки з

Могильовського повіту вийшли, то стали робити великі обіди козаки Поклонського полку, коней і худобину віднімають і плагтя грабують, стрільців і солдат в уїзді і в місті на караулі у воріт б'ють, і від їх побоїв багато стрільців і солдат лежать при смерті, і твоїх государевих запасів з Могильовського повіту вибрати не дадуть. А полковник Ноклонський козаків не угамовує, на твою государеву службу не йде і козаків не посилає; а на тому боці ріки Берези ляхи, і від Могил ева до ріки Берези тільки 80 верст».

Поклонський і Золотаренко засипали царську ставку листами і взаємними докорами.

Прагнення Золотаренка приєднати до Гетьманщини території по ріках Сож і Дніпро і розповсюдити владу Війська Запорозько-

Дії козацького корпусу Івана Золотаренка в Білорусії у 1654—1655 рр.

го на Білорусь були для російського уряду неприйнятними, але в той же час і різко виступати проти козаків він не хотів.

Золотаренко завдяки своїй енергії створив для Поклонського такі умови, що останній, як не намагався, так і не зміг створити свого козачого війська (загони козаків наказного гетьмана були розташовані так, що потрапити в Могильов до Поклонського мало хто міг. А тих, хто домагався цього, залякували і тероризували).

У Поклонського військ практично не було.

Золотаренко володів реальною силою (близько 20 тис. козаків). Симпатії царя були повністю на боці наказного гетьмана. Він був потрібен царю (і зараз, і на майбутнє). Поклонський, зрозумівши, що не одержить підтримки, вирішує перевернутися на бік Речі Посполитої.

У лютому 1655 року Воейков пише князю Трубецькому про зраду Поклонського: «Нап'яте лютого, за дві години до світанку, полковник Поклонський государю зрадив з могильовською і других міст піляхтою і з козаками, котрі в нього в полку були, гетьманів Радзивілла І Гонсевського з польськими військами у великий земляний вал упустив, і тепер я в меншому земляному валу сиджу в облозі з государевими ратними людьми і з міщанами, котрі з нами; було три приступи і під вал чотири підкопи, але підкопами нам нічого не зробили і тепер ми ждемо виручки від вас».

Зірка Поклонського закотилася, а для Золотаренка настав його найкращий час.

Олексій Михайлович вирішує не тільки обласкати наказного гетьмана, але й посприяти його авторитетові не тільки в Білорусі, але й в Україні, Цар пише кілька листів В. Хмельницькому, в яких відзначає заслуги Золотаренка і хвалить його.

Ще 27 вересня 1654 р. Золотаренко приїздить у царську ставку під Смоленськ і перебуває тут до 7 жовтня. Цар улаштував прийом з приводу взяття Смоленська, на який запросив козаків. За службу він нагородив Золотаренка є... містом Батури з усіма селами, які до нього відносилися*.

Суддя Силуян Мужилівський одержав 40 соболев, писар, осавули, сотник Іван Борсук і 13 знакових козаків також були нагороджені соболями, 166 козаків — золотими рублями. (Це був безпрецедентний крок).

Польський крилатий гусар

Олександр Уривалюв. Тає.

мниш розвідок

ПІСЛЯ нагород з вітальною промовою перед царем виступив протопоп Максим Филімонович.

«... В красномовних виразах оратор закликав царя вирвати Малу Русь, істинну землю Руську, східну частину руського царства як загублену драхму віднайти, як загублене ягня з зубів хижих звірів вирвати, як хору оздоровити, півмертву оживити... висловив сподівання, що під крилами московського царя будуть зібрані не лише Київ, Чернігів, а й землі львівська, подільська, покутська, підгірська, поліська і білоруська, розсіяні злими хитрощами польськими о, — сказано в реляції.

Шановний читачу, порівняй промову з листом протопопа в Могильов. Як бачите, сталися різючі зміни: настрої козаків (у крайньому разі, козацької старшини) змінюються.

Політика «пряника* дала свої результати.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

На українських козаків царський уряд розповсюдив дію указу «про нагородження за персональні заслуги золотими» (системи орденів і медалей на той час у Росії не було).

*У 1654р. для нагородження козаків викарбували «золоті», на яких була поставлена дата 7162рік, тобто **1654р.** за юліанським календарем (ні «до», ні «після» на золотих дати не ставилися). Таким чином, золоті 1654року є особливим видом почесних нагород, які карбувалися за спеціальним завданням царського уряду.*

У великих золотих, призначених для нагороди, було вушко, у малих — отвір (вони пришивались до одягу). Карбувались золоті для України за новим штемпелем, в якому в титул царя додали «Мала Русь».

У 1654 р. для нагородження наказного гетьмана І.

Золотаренка і його козаків у Білорусь було надіслано 30 тис. золотих по 1 червінцю і 165 золотих від 1 до 3 червінців.

14 липня 1654 р. царський посол, думський дворянин П.

Протасєєв вручив нагороду Б. Хмельницькому — «золотий» в 10 червінців, генеральному писарю І. Виговському — в 6 червінців.

Сорок (сорочок) — одиниця підрахунку для хутряних шкір соболів і білок (40 штук).

Дії козацького корпусу Івана Золотаренка в Білорусі у 1654—1655 рр.

Нагородивши козаків, цар дозволив їм збирати продукти для війська в Биховському і Могильовському повітах. Але приймати в козаки людей з Могилева і Могильовського повіту заборонив, мотивуючи тим, що «Могильов з повітом добив чолом цареві». Це значило, що названі землі відійдуть до російської держави. Хоча І. П. Крип'якевич у монографії «Богдан Хмельницький», посилаючись на Акти Шведсько-Західної Росії» (т. XIV ч. III), пише, що частина території Білорусі за наказом царя залипилася під управлінням Золотаренка, з вересня 1654 р. ^ Биховський повіт і частина Могильовського, а з червня 1655 р. — Карачевський повіт.

Але як би не було, цар, задобрюючи козаків і всіляко підтримуючи Золотаренка, не збирався віддавати південну Білорусь Б. Хмельницькому, хоча той добивався цього. Остаточо питання вирішилось тільки в 1659 р. вже після смерті І. Золотаренка. 2 лютого 1656 р. до могольовського воєводи князя Івана Рєпніна прибув від гетьмана Хмельницького козак Олекса Вовницький і привіз листа, щоб воєвода не вислав козаків з Могильовського повіту, а також копію гетьманського універсалу до козацьких полковників і сотників, що вони не підлягають суду могольовського воєводи. При універсалі був і реєстр міст, в яких жили козаки. До Ніжинського полку були приписані Могильов, Чичерськ, Кричев, Радомисль, Рясна, Гори, Горки, Чересов, Новий Бихів.

Після смерті сіверського наказного гетьмана Івана Золотаренка головою гетьманської адміністрації у Білорусії та білоруським полковником 29 січня 1656 р. був призначений Іван Нечай. Він домігся утримання частини білоруських земель під протекторатом України і, як і його попередник, продовжував запроваджувати на цих землях козацький устрій.

Російські воєводи намагалися взяти райони, звільнені козаками, під свій контроль, що вело до загострення відносин між ними та Нечаєм. У такій ситуації з Москви до Хмельницького було направлено посольство думного дяка Ларіона Лопухіна. 26 березня 1656 р. воно прибуло до Чигирини. А 27-го відбулась аудієнція в гетьмана. Лопухін повідомив

*Козаки. Малюнок А. Вестерфельда
Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок*

Хмельницькому про здивування царя, викликане тим, що без його відома Могильов приписаний до Ніжинського полку. «Самому тобі, гетьмане, відомо, що Могильов здався на ім'я царської величності і царські московські люди сиділи в нім в облозі, голод і всяку нужду терпіли, а не козацьке військо... і приписувати його (Могильов) до Ніжинського полку не годилось... Нехай же гетьман поіпле відповідних людей до Могильова, до Чаусів і до інших городів і велить вивести звідти до козацьких городів полковника Нечая і Корнія, сотників і всіх козаків і надалі ні Могильова, ні Чаусів, ні інших городів не приписує до Ніжинського полку».

На це гетьман відповів, що козаків набирали на Могильов-щині за царським розпорядженням і тепер вивести їх із Могильова та Чаусів немає можливості, бо цей захід викличе у війську заворушення. Єдине, що можна зробити, — вивести зі складу залог несімейних і бездомних козаків.

У квітні до Б. Хмельницького прибув піддячий Яків Порто-моїнов із царським указом швидше вивести козаків із Могильовського повіту та покарати Нечая за зловживання владою і непослух російським воєводам. Гетьман відповів, що починає розслідування, і, якщо воно підтвердить висунуті проти Нечая звинувачення, то накаже скарати його смертю. При цьому зазначив, що від полковника був писар зі скаргою на зловживання могильовських воєвод. А 30 травня 1656 р. на козацькій раді було оголошено універсал Б. Хмельницького: «Всім козакам українським з полку Ніжинського і Чернігівського вийти з Могилева і Могильовського повіту...»

Але козаки у Білорусії знаходились і після смерті Богдана Хмельницького. У 1659 р. під час українсько-російської війни білоруський полк І. Нечая підтримав гетьмана І. Виговського. Однак протримавшись певний час у обложеної російськими військами фортеці Старий Бихів, козаки змушені були здатися на волю переможців.

Так вирішилося питання зі спробою приєднати південну Білорусь до України (точніше до Ніжинського полку — таку інструкцію одержав у 1654 р. в Корсуні наказний гетьман, ніжинський полковник Іван Золотаренко).

Дії козацького корпусу Івана Золотаренка в Білорусії у 1654—1655 рр.

Військова кампанія 1634—1655 рр.

Тепер, шановний читачу, повернемося до початку воєнної кампанії в Білорусії у 1654 р. і простежимо за діями козачого корпусу під командуванням сіверського наказного гетьмана Івана Золотаренка. Його козаки діяли в районі Північної України угору за течією Дніпра і Сожа, перпендикулярно руху головних російських сил, наносячи військам Речі Посполитої удар з флангу, ламаючи лінію їхньої оборони по ріках, у напрямку Гомель — Пропойськ — Старий Бихов.

Козацька старшина. За Бопланом.

У середині червня 1654 р. частини І. Золотаренка виступили з Новгород-Сіверська в Стародуб, а звідси під Гомель. У кінці червня І. Золотаренко взяв у облогу Гомель — «місто вельми оборонне». Козаки до 11 липня чотири рази штурмували Гомель, але приступи відбили. Обложені, в свою чергу, застосовували вилазки, під час однієї з яких було вбито чернігівського полковника Степана Подобала (за іншими даними він загинув під час облоги Старого Бихова). «Його тіло було відправлено до Чернігова і поховано 20 вересня в Іллінському Чернігівському монастирі, бо цей монастир, який багато років стояв після Ба-тиєвого розору занедбаний, він-таки, Подобайло, і відновив своїм старанням та коштом », — пише у своєму літописі Самійло Ве личко.

Олександр Уривалкін. Таємниці (іозвідок

Не знімаючи облоги, І, Золотаренко посилає у рейд на другий бік Дніпра загони, котрі вже 15 липня зайняли Речицю, Жлобин, Стрешен, Рогачів, Горваль.

У липні 1654 р. Золотаренко одержав наказ йти зі своїм військом під Смоленськ, який тільки-но був взятий в облогу російськими військами, а потім під Оршу. Не маючи можливості зняти облогу з Гомеля, він 4 серпня відправив з-під Гомеля до Смоленська кілька сотень Ніжинського полку у кількості 1 тис. чоловік під командуванням свого брата Василя.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Золотаренки — міщанський рід з Корсуня, який переселився в Ніжин. Найвідоміші Іван та Василь (брати), їх сестра Ганна — третя дружина (з 1651 р.) гетьмана Б. Хмельницького. Зберігся універсал, котрий вона видала від свого імені на зразок гетьманського (у 1671 р. постриглася у Печерському жіночому монастирі у черниці під іменем Анастасії). Остап Золотаренко (Васютенко), син Василя, кошовий отаман Запорозької Січі (1667), ніжинський полковник (1669). Тимош Оникієнко Золотаренко — полковник наказний ніжинський (1654), полковник наказний стародубський (1655, 1656), сотник ніжинського полку (1656).

Історик Олександр Рігельман так пише про дії козаків Василя Золотаренка: «Під час осади Смоленська козаки дуже хоробро себе показали. Вони штурмували місто так, як і інші, лізли по драбинах на кам'яні його стіни і вбивали людей, що стояли там, і найманців німецьких, що чинили опір. Вони металися безповоротно в середину міста, що цар бачачи цю їх відвагу, розлюбив їх і шкодував за загиблими, за що удостоїв государ Золотаренка зі старшинами бути біля столу свого на день «тезоіменитства* царівни Анни Михайлівни з іншими боярами, окольничими і стольниками так рівно і на день Успенія Пресвятої Богородиці».

23 вересня 1655 р. Смоленськ капітулював.

Загони В. Золотаренка і М. Воейкова 8 серпня взяли участь у відбитті вилазки з Могилева, а пізніше загін Василя Золотаренка ввійшов до складу армії В. П. Шереметьєва. З кінця серпня і до кінця жовтня 1654 р. загін В. Н. Золотаренка діяв разом з російськими військами під Вітебськом і Смоленськом, після чого його було відправлено на з'єднання з І. Н. Золотаренком під Старий Бихів.

Дії козацького корпусу Івана Золотаренка в Білорусії у 1654—1655 рр.

13 серпня козакам Івана Золотаренка здалися Гомель і Про-пойськ, а 23-го — Чичерськ.

З депешею до царя було відправлено веркіївського сотника Івана Косинського. В ній йшлося: «... противних під меч віддали, а інших — зглянувшись на їх сльози, живими липили і привели до присяги ваїпій царській величності в присутності посланця Тимофія Спасателева».

Після взяття Гомеля козацькі частини почали півидко розвивати наступ у напрямку до Могилева.

27 вересня, прибувши в ставку під Смоленськ, І. Золотаренко повідомив Олексію Михайловичу, що козаки взяли Новий Бихів і що військо приступило до облоги Старого Бихова. В районі Новий Бихів — Старий Бихів козаки І. Золотаренка перебували до літа 1655 року, посилаючи звідти загони в рейди до Березини.

Користуючись тим, що І. Золотаренко знаходився в ставці царя і особливо тим, що разом з ним був Ніжинський протопоп Максим Филімонович (він всіляко підтримував городян), сюди прибула делегація міщан з Ніжина.

Вони приїхали з проханнями. Перше полягало в тому, щоб цар підтвердив привілеї польських королів, даних місту Ніжину, і велів видати «... з тих королівських грамот своїм государеві грамоти на маєтності, зібравши все разом в одній грамоті, — бо досі за королівськими привілеями володіли вони всякими вигодами в Ніжині окремо». А по-друге, щоб цар звільнив міщан від військових податків (надавати продовольство і підводи).

Цар звелів видати місту Ніжину дві грамоти: в одній підтвердження всіх «королівських привілеїв», в іншій — обмежив кількість людей, маючих право вимагати від ніжинської громади фуражу, кормів та возів для перевозки військового майна.

У той же час воєнний стан в Україні восени — взимку 1654-1655 рр. стала різко ускладнюватися. У кінці жовтня великі сили польсько-шляхетських військ і найманців почали наступ на Україну, їх підтримували кримські і ногайські татари. Майже одночасно в кінці 1654 — на початку 1655 років у Білорусі війська Я. Радзивілла і В.-К. Гонсевського почали наступ на район Новий Бихів — Могильов.

Небезпека посилювалася тим, що Старий Бихів, у якому стояли крупні гарнізони і солідні укріплення, не було взято. Козацькі частини Івана Золотаренка, які з кінця серпня вели облогу Старого Бихова, на цей час були ослаблені. Від тих 20 тис. козаків залишилося лише 6-8 тис.

Олександр Уривалкін. Тое-инцуі розвідок Іван Золотаренко в листі від 12 жовтня 1654 р. просить відпустити до нього з-під Вітебська загін ніжинських козаків на чолі з В. Золотаренком, а також прислати 2 тис. чоловік російської піхоти, боєприпаси і продовольство.

Російське командування задовольнило всі прохання, крім одного — піхоти не відпустило, пояснивши це тим, що козаки її не прогодують.

у середині листопада 1654 р. після десятиденної облоги І. Золотаренко, залишивши біля Старого Бихова застави, відійшов під Новий Бихов, продовжуючи посилати «роз'їзди» під Бобруйськ. Польсько-литовське військо в цей час знаходилося за ріками Друть і Березина.

Російське командування поставило перед козаками і. Золота-ренка задачу з'єднатися з військами Г. Ромодановського, щоб не дати можливості супротивнику «повоювати» звільнені райони. Між тим, 31 грудня 1654 р. в Старий Бихів з головними силами підійшли Я. Радзивілл і В. Гонсевський. Ще раніше загін ніжинських козаків на чолі з Василем Золотаренком робив спробу з'єднатися з військами свого брата, але ворог не пропустив його до Нового Бихова, і він змушений був відійти в Стародуб.

Після поповнення свого загону В. Золотаренко пішов на з'єднання з військами Г. Ромодановського, а потім на Новий Бихів, в якому в облозі знаходилося 6 тис. козаків з Ніжинського і Чернігівського полків на чолі з Іваном Золотаренком.

На початку січня 1655 р. 12-тисячне військо Я. Радзивілла і В. Гонсевського підійшло до Нового Бихова і взяло місто в облогу. Козаки активно оборонялися і самі нападали на супротивника. В одну з таких вилазок Іван Золотаренко натрапив на загін князя Несвізького, у складі якого було багато татар, «весь люд його погромив, що насилу тільки сам Несвізький утік, та язиків, добрих панів, взяв на погромі тому».

Я. Радзивілли і В.-К. Гонсевському не вдалося взяти Новий Бихів і змусити козаків І. Золотаренка капітулювати. Вони, залишивши заслін біля Нового Бихова, з рештою війська рушили на Могилів і в лютому 1655 р. оточили його.

У тому ж місяці І. Золотаренко, аби допомогти оточеному гарнізону і мепіканцям Могильова, перекидає туди загін ніжинських козаків під командуванням Василя Золотаренка, які на той час вже прийшли з Стародуба в Новий Бихів. Рейдові дії козаків В- Золотаренка завдали значних збитків супротивнику, дезор-ГЕінізуючи його тил і відволікаючи ворожі сили від Могильова.

І. Радзійовський

У лютому 1655 р. тут, під Могильовом, не досягши ні влади, ні війська, і, образившись на царя й козаків, на бік Речі Посполитої перейшов К. Поклонський, але міщани Могильова залипилися вірними царю і відсиділися у фортеці, хоча Поклонський закликав мешканців міста знову перейти в підданство до польського короля. Разом з Радзивіллом він розсилав «привабливі листи» до шляхти і міщан. Прагнули вони перетягти на свій бік й Івана Золотаренка.

24 березня 1655 р. Поклонський пише листи наказному гетьману І. Золотаренку і протопопу Максиму Филімоновичу. Звертається до них так: «Милостивий пан гетьман сіверський, мій милостивий пан і приятель!..» і «Милостивий отче протопоп ніжинський, милостивий пан і приятель!..» У листах К. Поклонський наставляв обох йти його слідами і стати під прапори Радзивілла. (Забув, мабуть, пан Поклонський, що ще в вересні 1654 року писав царю, що Золотаренко хоче його вбити і ляв його різними непристойними словами).

Разом з листами Поклонського І. Золотаренко і протопоп одержали листи і від князя Радзивілла. «Милостивий пане гетьмане Сіверський!..

... Я перед Богом можу присягнути, що король його милість покаже ваїпій милості таку ласку, якої цар ніколи не покаже — бо вільність народу наїпого відома вашій милості, і я знаю, що ваша милість сам відчуває її насолоду, як чоловік доброго звичаю: маєтностей, чести і гроїпей матимеш, скільки собі забажаєш».

«Милостивий отче протопопе!..

... Вони (Москва) вас боронити вже не можуть, а потребують скоріпіе ваїпої оборони — котрої зовсім негідні і не варті. Знаю я заслуги війська Запорозького. Москалі, як і досі, не додержать йому слова, положать на нього ярмо тяжке — тяжке від поганської неволі, се пан гетьман запорозький і військо Запорозьке починають міркувати і прихилиються до доброго, за великими посередниками: ханом татарським і князем семигородським Ракоці» •

Олексій *Уривалкін. Тасмніці*

розвідок

Радзивілла була відома політична ситуація в Україні, він знав, що не вся козацька старшина орієнтується на Росію і розраховував зіграти на цьому. Адже, якби він перетягнув на свій бік І. Золотаренка, воєнна кампанія в Білорусі могла б піти іншим шляхом.

Однак тут він прорахувався.

Обласканий царем Іван Золотаренко і протопоп Максим Фили-монович переслали ці листи в царську ставку, але в той же час вирішили не дуже підставляти своїх козаків під удари військ Радзивілла. (Наказний гетьман розумів, що він потрібен усім, поки у нього є реальна сила — 20 тис. козаків. Не буде їх — і він нікому не потрібен).

У квітні 1655 року І. Золотаренко одержав від Могилевського воєводи М. Воейкова повідомлення, що оточеним потрібна термінова допомога. І 16-го числа він відправив у човнах по Дніпру козаків під командуванням свого брата Василя і Тимофія Аникєєва, а сам, виконуючи наказ ставки, з «фештою кінними і піпими людьми пішов до Могилева берегом».

Коли Я. Радзивілл дізнався про наближення козаків, він розіграв останній інтурм міста, але дотерпівши чергову невдачу, 1 травня наказав відступати до Березини.

І. Золотаренко підійшов до Могилева, коли Радзивілл уже зняв облогу. Військо Радзивілла відступало, у хвості армії йшов обоз.

Для переслідування І. Золотаренко направляє загін козаків на чолі з В. Золотаренком і Ф. Федоровим (більшу частину загону склали козаки з Ніжинського полку), а сам з рештою війська повертає до Старого Бихова і відновлює його облогу.

Загін В. Золотаренка і Ф. Федорова розгромив ар'єргард противника під командуванням Н. Скубейди і Х. Буткевича (Бук-шинського), а також німецьку піхоту і, захопивши три прапори і великі трофеї, рушив на Могильов.

Відновивши облогу Старого Бихова у травні 1655 року, козаки Івана Золотаренка рейдували в межиріччя Дніпра і Березини.

Тактику І. Золотаренка не зовсім розумів Б.

Хмельницький, який чекав від нього виконання корсунських інструкцій, тобто приєднання до Війська Запорозького території Південної Білорусі, а для цього потрібно було розбити війська Радзивілла і Гонсевсько-го і, звичайно, посваритися з царською ставкою, у пільги якої передача Білорусі Україні не входила, (До речі, М. Грушевський засуджував І. Золотаренка за спільні дії з російськими військами, характеризуючи їх спільний похід у Білорусь як «агресивний акт»)-

Дії козацького корпусу Івана Золотаренка в Білорусі у 1654—1655 рр.

Але в наказного гетьмана були свої плани, які він міг здійснити тільки, маючи в руках реальну силу (20 тис. козаків), ризикувати якою він не хотів, і прихильне ставлення «царя-батюпки». Тому І- Золотаренко з приєднанням не поспіняв. Він хотів, аби ініціатива виходила не від нього, а від місцевих жителів. Він не прагнув також до сварки з царською ставкою, а робив так, щоб цар сам надавав козакам відповідні права в Білорусі. Йому це вдавалося. Він одержав право збирати податки, продовольство і фураж і навіть набирати серед місцевих жителів козаків.

28 травня 1655 р. І. Золотаренко одержує листа від Б. Хмельницького, в якому останній критикує методи ведення війни. Зо-лотаренку, який витрачав багато часу на облогу окремих міст і фортець, гетьман радив діяти по-іншому — вдарити по головному війську ворога.

«... Не баритися під курниками, як минулого року, а треба йти туди, де голова або де стояли б які-небудь окремі ворожі полки. Бо і минулого року багато доброго було б зроблено, коли б біля цих курників не барились, а то мало що доброго вдіяно, тільки тратили людей, як із військ його царської величності московських, так і з наших. Треба, щоб і ваша милість порадив тому бояринові, який там над військами його царської величності буде перпіим, щоб без затримки просто з вапією милістю на супротивника ішли, щоб вже цей рік даром не пройшов. А біля Вихова залиши, ваша милість, перевірівпіи, піхоту і накажи біля воріт окопатися, а сам, ваша милість, там людей не губи, а не барячись... промишляй, вапіа милість, над головою, а з хвостом вже піде легше».

У першій половині червня 1655 р. російське командування викликало Івана Золотаренка в царську ставку, щоб обговорити і узгодити план спільних дій в літній кампанії.

10 червня на прийомі в царській ставці в Шклові наказний гетьман Золотаренко, полковники, старшина і козаки були знову відзначені царем.

Сам Іван Золотаренко одержав срібний кубок і 4 сорока соболів; протопоп Максим Филімонович, Василь Золотаренко, судді Іван Нестеренко і Яків Петровичев (Петров), по-иковники Іван Попович і Юхим Коробка по сорок соболів. Протопоп, крім того, одержав село Ушию. На зустрічі з царем І.

Золотаренко просив передати йому м. Борзну, а В. Золотаренко — Нові Млини і Ме-ну. Олексій Михайлович задовольнив їхні прохання, віддавпіи Івану ще й м. Глухів. Крім того, І. Золотаренко одержав дозвіл набирати в козаки «всяких служивих людей» в Могилевському повіті.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

26 червня наказний гетьман доповідав царю «що переглянувши своїх козаків, нарахував 20 тис. активних і 6 тис. хворих».

Одночасно з дозволом набирати військо І.

Золотаренко одержав наказ забезпечити облогу Старого Бихова і з усіма військами йти на Свислоч під Мінськ і там почати бойові дії проти литовських і польських військ.

З-під Старого Бихова І. Золотаренко спочатку відправив частину під командуванням брата Василя і полковника Тимофія Аникеева з обозом й артилерією до Свислочі, після чого і сам з репітою військ перейшов у наступ.

На початку липня козаки І. Золотаренка з'єдналися з російськими військами під Мінськом. І рухаючись з Мінська під Вільно, вони разом розгромили 7-тисячний ворожий загін, який йшов з-під Німана.

29 липня війська боярина князя Якова Черкаського, з'єднавшись з загоном Івана Золотаренка, за півмилі від Вільни натрапили на обоз гетьманів Радзивілла і Гонсевського. «Бій продовжувався від шести годин дня до ночі, гетьмани потерпіли поразку і втікли за ріку Вілію». Завдяки спільним діям були взяті столиця Великого князівства Литовського Вільно, а потім Ковно і Гродно.

З-під Вільно І. Золотаренко зі своїм військом пішов прямо на захід, на Німан. У середині серпня вже з-під м. Трокай (Трокай) він посилав загін В. Золотаренка за Німан, де, за свідченнями полонених, було багато ворожих військ і обози.

Козаки В. Золотаренка, діючи, «по обидва боки ріки Німан, зайняли за короткий час (з 18 серпня по 1 вересня) міста Новогру-док, Несвиж, Мир».

15 вересня І. Золотаренко зайняв Свислоч і Кайдани. Невдачі поляків спонукали кримського хана поспішити ув'язатися у війну. Але повоювати татарам не вдалося, вони були розбиті військами полковника Богуна. Польща терпіла поразки на всіх фронтах.

У такому стані король Ян II Казимір і магнати «хватаються за соломину» — роблять ще одну спробу перетягти на свій бік Івана Золотаренка.

У Національній бібліотеці в Варшаві (відділ мікрофільмів в X¹ 37233 Арк. 537) є лист сенатора Речі Посполитої до свого приятеля. (Точної дати в листі немає, але польські дослідники визначають, що він був написаний не пізніше осені 1655 р.). У ньому йдеться: «Король відправив до Золотаренка свого покоевого писаря. Він уже повернувся і сказав, що Золотаренко направив У

Дії козацького корпусу Івана Золотаренка в Білорусі у 1654—1655 рр.

Прусію 10 000 кінноти, а 10 000 московитів пішло на Брест. Козацький посланець, який прибув від Золотаренка, сказав, «що козакам з Москвою щастить. Вони вже наситилися нашої крові і відпустили полонених на волю...»

Підтверджує цю інформацію лист Карла X Густава, відправлений 14 листопада 1655 р. до І. Золотаренка з проханням надати у розпорядження шведів 10 тис. козаків. (За деякими даними, козаки були відправлені, і на це дав згоду Богдан Хмельницький — 16 листопада і шведський король дякував гетьману за те, що він прислав 10 тис. чоловік.)

У березні 1656 р. цей епізод знайшов своє продовження в «ноті протесту» Посольського приказу до Карла X Густава про те, що він добивався переходу у шведське підданство Богдана Хмельницького та Івана Золотаренка. Шведи відповіли, що річ йшла не про перехід козаків у шведське підданство, а про те, що вони надали військову допомогу у боротьбі проти поляків.

Написав лист І. Золотаренку і Я. Радзивілл, У листі князь обіцяв наказному гетьману і козацькій старшині, при умові їхнього переходу на бік Речі Посполитої, зберегти ті володіння, які пожалувані царем Олексієм Михайловичем. Радзивілл обіцяв також нагородити козацьку старішину особливими «наданнями*».

«... З того ж і нині бажання обнадіюю вапіу милість правдивим княжим словом, що якщо ти захочеш поклонитися королю, його милості, тоді все те, що маєш собі від царя даного, підтверджено його милістю королем буде, і не тільки тобі, але й старшині всій, що при вашій милості будуть і особливе надання будуть мати від мене і в майбутньому і в Війську Запорозькому і у Речі Посполитій будеш мати від мене заступництво таке, яке сам собі згіхо-чеш».

Але зірка Речі Посполитої вже закотилася, а невдовзі вона потерпіла повну поразку і тільки божевільний в такій ситуації міг перейти на бік програвшого. Та й подальша доля авторів цих листів була символічною. У 1656 р. король Ян II Казимір втік у Сілезію, а литовський гетьман Януш Радзивілл перейшов до шведського короля Карла X Густава. Останній також не упустив Можливості перетягти козаків на свій бік. 27 вересня 1655 р. польський ренегат, колипіній коронний підканцлер Речі Посполитої Ієронім Радзейовський (перекинувся На бік шведського короля) надсилає листа наказному гетьману І-Золотаренку і від імені шведського короля Карла X Густава пропонує зупинити наступ козаків і домовитися про спільні дії.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

На початок жовтня 1655 року частини І. Золотаренка повернулися під Старий Бихів і з'єдналися з загонами козаків, які залишилися тут ще з літа для облоги міста. Облога Старого Бихова відновилася. Під час однієї з сутичок біля стін міста був смертельно поранений наказний гетьман Іван Золотаренко. Рігельман у своїй історії так описує цю подію: «Восени 1655 р., осаджуючи Старий Бихів, був вбитий пострілом з дзвіниці, у той час, як проїжджав мимо, гетьман Іван Золотаренко, колишній ніжинський полковник.

Спійманий вбивця органіст Тимош признався, що підмовлений був до цього ксьондзами, які дали йому кулю, зроблену зі священної срібної чаші, з обіцянкою виховувати його дітей в єзуїтських школах. Куля ця справді відрізнялася від звичайних. Вона була срібною, з латинськими літерами. Тіло Золотаренка відвезене було з Бихова в Ніжин, де стояло в церкві протягом всього Пилипового посту (28 листопада 1655 — 4 січня 1656 рр. за н. от. — авт.), а потім за тиждень до Різдва Христового (7 січня) було перевезене в місто Корсунь».

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

*

Рігельман Олександр Іванович (1 720-1 789) — історик, військовий інженер, топограф, генерал-майор. Виходець з німецької дворянської сім'ї, яка переселилася в 30-тіроки XVIII ст. в Росію, У 1741—1743 рр. у зв'язку з розмежуванням російсько-турецького кордону був у Запорозькій Січі. Брав участь у російсько-турецьких війнах 1735-1739, 1768-1774 роках; у будівництві укріплень на півдні України.

Після відставки в 1782 р. жив у своєму маєтку Андріївка на Чернігівщині. Тут він завершив у 1785-1786 рр. «Літописне повіству-вання про Малу Росію, її народ і козаків взагалі».

Шановний читачу, найцікавіше в цій розповіді те, що день загибелі наказного гетьмана Івана Золотаренка (фігури в історії значної і вагомій) загадковий.

Існують три дати його смерті.

По-перше, у багатотомній історії «Визвольні війни українського народу» є згадка про загибель І.

Золотаренка 7 жовтня 1655 р. З цією думкою згоден і професор В. Й. Борисенко у своїй монографії «Курс Української історії», яка вийшла в Києві в 1998 році (він згадує жовтень без дати).

Лії козацького корпусу Івана Золотаренка в Білорусії у 1654 — 1655 рр.

По-друге, Д. Н- Бантиш-Камепський у своїй історії Малої Росії відзначає дату смерті в листопаді 1655 року. З ним погоджується О. Рігельман. В «Історії України-Руси» М. Грушевський також згадує листопад.

По-третє, В. О. Шевчук у коментарях до «Літопису Величка», ніжинські краєзнавці професор Г. Самойленко і О. Морозов схильні вважати датою смерті грудень 1655 р.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

До 1700 року в російських документах указувався рік від створення світу (7156рік від створення світу відповідає 1648року від Різдва Христового. Різниця складала 5508років).

Розходження між Юліанським і Григоріанським календарями в XVII ст. складала 10 днів.

Крім того, ніхто з істориків, хто схиляється до однієї з версій загибелі І. Золотаренка, не уточнює, за яким стилем (Юліанським чи Григоріанським календарем) треба вважати цю дату.

Другу версію загибелі І. Золотаренка поділяє більшість сучасних дослідників ХУП ст., крім того, вона непрямо підтверджується і релігійними святами, і літописами Граб'янки і Величка.

Шановний читачу, якщо ти віриш в долю і потойбічні сили, наведу ще один цікавий факт.

Тіло Івана Золотаренка перевезли з Ніжина в Корсунь, на його батьківщину, і помістили в дерев'яну церкву св. Миколая за містом, з тим, щоб після свят перенести його до храму Різдва Христового, який був збудований на кошти Золотаренка. У день Різдва Христового ніжинські священики на чолі з протопопом Максимом Филімоновичем, з ігуменом та дяконами (всього 9 осіб) пішли відправляти службу до храму св. Миколая, де стояв гроб з тілом. На похорони прибуло понад 600 чоловік. Коли стали відспівувати, церква загорілася. Заживо згоріло понад 400 чоловік — священиків, козаків, міщан.

Після цього жаху В. Золотаренко знайшов і поховав тіло брата, але впевненості, що в могилі лежить наказний гетьман І. Золотаренко, немає.

Літопис Самовидця, котрий «сам там був і набрався страху немало», так описує цю пригоду: «... тіло ніжинського полковника Івана Золотаренка було відвезено від Бихова в Ніжин, де стояло в

Олександр Уривалюв. Тасмниці розвідок

церкві увесь Пилипівський піст, а звідтіля, за тиждень свята Різдва Христового, відвезли в місто Корсунь і поставили в церкві святого Миколая Чудотворця за містом не ховаючи з тим, щоб після свят перенести його до храму Різдва Христового, який був збудований самим Золотаренком. І в саме свято Різдва Спасителя зібравшись разом ніжинські священники з протопопом своїм Максимом, з ігуменом Діонісієм і з двома дияконами, всього дев'ять чоловік, відслужили собором обідню, на яку зібралось для поховання, багато народу, і саме в той час, як заспівали «Буди ім'я Господнє благословенно від віку і до віку», ніжинський ігумен Діонісій хотів одягти за чернечим звичаєм на голову «підкапок», котрий залишив у прибудові до віттаря. Відчинивши двері, він побачив, що загорілася стіна. Причиною пожежі був паламар, який не загасив свічку. Побачивши вогонь, місцевий священник закричав: «Про Бог! Церква горить! * Вибухнула паніка, всі кинулися до єдиних дверей і створили таку тисняву, що довелося чи не кожного витягати ззовні. Тим часом пожежа поширилася надзвичайно іпвидко, і дерев'яний храм згорів протягом 15 хвилин. У тому полум'ї згоріло живцем 432 чоловіка, в тому числі два бра-тія священника, від чого замість радісного свята мало хто б у місті не пролив сльози і не ридав за своїми рідними, загинувпими так півидко, як то: багато батьків за дітей, а діти за батьків, жінки за чоловіків, чоловіки за жінок, брати і сестри за кровних і родичі за своїх. Нема можливості про цю жалість писати, як там за такий короткий час учинилося. Після того як церква згоріла, труп Івана Золотаренка віднайшли, але від того трупу паленого усе місто смерділо. Взятий його братом у дім свій, в церкві Різдва ж Христового його поховали, однак і там церква два рази загорялась, доки те поховання відправилося».

Цю подію по-своєму описує в своїй хроніці Іохим Єрлич: «... Року божого 1656 в Корсуні на Україні велике чудо-диво трапилося. Там проживав і здох (! — авт.) полковник Золотаренко, швагер (брат дружини) Хмельницького. Його поховали, на цьому похованні був сам Хмель і других розбійників-полковників немало. Але як почали церемонію правити і службу Божу, піднявся вогонь, як стовп з алтаря, охопивши всіх, котрі були при богос-луясінні і спалив усіх; згоріло тих розбійників більше 400. Церква також згоріла разом з тілом, але Хмельницький, будучи хазяїном в домі свого швагра на той час вийшов з церкви, щоб зробити якісь розпорядження. Дуює тому люди дивувалися — але на самому ділі так трапилося».

Дії козацького корпусу Івана Золотаренка в Білорусі у 1654—1655 рр.

Воєнна кампанія у 1654-1655 рр.

У той час були створені легенди про події, пов'язані з похованням наказного гетьмана. Немов би труп Івана Золотаренка піднімався з труни і тричі кричав «утікайте*», після чого церква загорілася.

Польський поет і хроніст ХУІІ ст. Веспасіян Коховський надав похованню І. Золотаренка зловісно-містичного забарвлення, звинувативши полковника у зв'язку з нечистою силою. Цю історію часто використовували польські хроністи, аби підкреслити, що сам Господь карає «козаків-розбійників», яким немає прощення й після смерті. Прикладом може служити легенда, записана Ко-луцьким на початку ХУІІІ ст.

169

Олександр Уриваман. Тасмниці розвідок

Наводжу її в оригіналі і в перекладі.

«Вся те ргерііБсі когоколуї 2o1ar2>tice 2a iei:io
топіегяі^іа: гаВіі Бовдеіп росі Вгк олжш лі Іііте, а іііу
Бу ¥ СтесБгуііе с1іо\¥аіі, іш каіабіікц
іпірієч2;ігитпуйі носіпозі і2ію\трокіасіа,^ ста
ігтасІусБа окооніоісут Багсіго 8Ігаз2п>аіі 2
сіорійгенія Водкіє^о, сгуїі 2 сгаНозкією
Іші^га^Ва11Іа Степш, ^с1у теїі іііе шеггу о,\у сІгіе
&at носіпіеБи, о(іу сгегу в п (1 гасг Іі, ро<1піов (ІО
(і>ту ге 2 кіуіусіі Багсіго обїсіє кгел.у р1>ті а. Со ккі
Уі'32>'8Іек, обЗсг^-у^згу, 2(іітіа 8І (ІГ2С осі Боіагпі; а
я^у Ігау гагу Іпір гаЎоа: іісієкаісіє! ісієкаісіє!
іісієкаісіє! "^^егуБІек Іи^ зпїо а у ге зЎут рг>іісура ет
СБтієІпіскіт, кБ,ту ргг>'(«т Бу і па Іо раіггу, г сегкш
ісієкі, \у іет зі сегкіє№ гараі а і іак ^о^пу йрга\тот
в^оіт роеггеБ 2 оіагупко о(ієБга \у о^піп».

«Бог не пробачив козаку Золотаренку його звірств і злодіянь. Сам він був вбитий під Шкловом у Литві. А на похованні, коли його тіло везли на катафалку, труп голосно стогнав і, плачучи, встав з труни, а потім зі страшним стогоном знову лг у неї. Це бачили і чули всі, хто був на похованні, а хто не бачив не повірив, що Бог міг таке зробити, але все це було за велінням Господа Бога. А щоб люди пам'ятали про кару господню за вчинені гріхи — в день по-х'вань, коли священники почали погребальну службу і підняли до неба руки, то по руках їх потекла кров, людей кругом охопив жах, а труп знову встав з труни і тричі прокричав: «Утікайте! Утікайте! Утікайте!» — всі, хто був на похованні, а там був і гетьман Хмельницький, вибігли з церкви і підпалили її. Так, у пекельному вогні, за всі свої гріхи був похований Золотаренко». Не вдаючись до аналізу потойбічних містичних сил, можна сказати одне: з життям і особливо зі смертю Івана Золотаренка пов'язано багато загадок.

Для України смерть І. Золотаренка була великою втраатою. У Білорусі він проявив здібності стратега і політика і по авторитету вийшов на друге місце після Богдана Хмельницького. Титул *сіверський гетьман», яким його величали поруч з «наказним гетьманом», як не дивно, мав реальне значення. Ніжинським і Стародубським полками керували його брати.

Сіверщина в його руках стала фактично адміністративним поняттям.

Російський уряд півидіпе всього, думаючи про майбутнє, підтримував і піднімав авторитет «свого наказного гетьмана». Штаб його фактично трактувався як уряд. Йому довіряли і його поважали в московських колах. І хто знає, що виникло б, якби Іван Золотарен-ко пережив Богдана Хмельницького? Можливо б, Чернігівщина стала центром України, до якої увійшла б і частина Білорусії.

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ. ІСТОРИЧНИЙ ШАНС Як починалась Руїна

У другій половині 50-х років XVII ст. в соціально-політичному житті України проходили суперечливі процеси, які в подальшому негативно вплинули на її розвиток. В останній рік життя Б. Хмельницький домігся введення довічної влади гетьмана, закріпивши це рішення в угоді з Росією. А Корсунська рада в квітні 1657 року обрала гетьманом його сина Юрія Хмельницького, котрий повинен був приступити до виконання обов'язків після смерті батька. (Спадкова, династична передача влади гетьмана — спадкова монархія).

Але не встигнувши втілити в життя всі свої політичні задуми, після тяжкої хвороби рано-вранці 6 серпня (27 липня) 1657 року Богдан Хмельницький помер у Чигирині. Тіло гетьмана було перевезено в Суботів і поховано в Іллінській церкві.

Прагнення гетьмана до одноосібної влади (влітку 1657 р. полковник П. Тетеря заявив у Москві, що «гетьман ради не збирав, а володів усім один, що скаже, те всім військом і роблять...») і передача титулу гетьмана у спадковість супроводжувались і зростанням соціально-політичної ролі козацької старшини. Не наважуючись на відкрите протистояння з Б-Хмельницьким, старшина таємно боролася за встановлення своєї влади. Серед неї помітно зміцнилися позиції тих, хто виходив з шляхти або прагнув стати шляхтичем. Вони збирілися захопити ключові позиції в управлінні державою, оволодіти маєтками, відновити панівне становище шляхти і старі форми експлуатації. Лідером цієї групи був генеральний писар Іван Виговський, який бачив майбутнє України в союзі з Польщею. Він був прихильником ідеї перетворення Речі Посполитої в триєдину державу, в якій козацька Україна у вигляді Великого князівства Руського мала отримати такі ж права, якими користувалося Велике князівство Литовське. Він робив ставку на створення союзу козацтва, непокозаченої та по-козаченої шляхти при верховенстві останньої.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Необхідно звернути увагу ще на одну обставину. Полкова старшина, ніким не контрольована, і маючи в своїх руках виконавську і суддівську влади, хотіла керувати своїми полками, тобто містами, повітами якнайбільш самостійніше, не звітуючи ні гетьману, ні козацькій раді, а головне, не звітуючи про доходи і витрати. Простим козакам не подобалося це прагнення старшини; їм хотілося підтримувати той козацький устрій, який був на початку, простий, демократичний, коли гетьман і старшина вибиралися військом і знаходилися в повній залежності від нього. Козацтво вважало що воно винесло на собі головний тягар Визвольної війни, що воно було ініціатором змін у суспільстві, і, відповідно, вимагало «своєрідну платню за повалення польсько-шляхетського панування в Україні». Такою платнею була влада і віддавати її Шляхті, хоч і покозаченій, козацтво не збиралося.

Незадоволеними були і міщани, на яких козацьке управління скинуло весь податковий тягар. Вони не раз зверталися до московських воєвод з проханням захистити від свавілля полковників.

Старшина, полковники хотіли жити по своїй волі, розпоряджатися Україною, не соромлячись ні рядових козаків, ні міщан, ні російського уряду.

Прості козаки також хотіли жити по своїй волі, тримати в руках старшину і без нагляду з боку держави годуватися за рахунок міщан, нічого не платячи в казну.

Так, на Україні зав'язується вузол соціально-політичних проблем, які вимагали свого вирішення. На жаль, спадкоємці Б. Хмельницького не тільки не розв'язували його, але своїми діями затягували ще сильніше. М. Драго-манов так писав про ці події: «... Старшина козацька стала думати, якби собі стати дуканами — багачами та панами над «голоотою», як то в пісні співається, стала собі землі забирати та бламати у царя московського або вмовлятися з поляками, щоб знову Україну під Польщу повернути, та щоб панами стати такими, як були польські пани. Од цього усього з'явилися сварки та недовіра у козаках полковників поміж собою, значними козаками і простими, поміж козаками та міщанами і селянами. Як умер Богдан Хмельницький, то бувало часами у козаків по два, по три гетьмани, та кожний писав один на одного доноси та ябеди в Москву, а часом і в Москву і в Варшаву заразом, і цареві з боярами, і королеві з панами». За визнанням літописця Самійла Величка, з-поміж старшин немало було таких, котрі «задля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би...»

Іван Виговський. Історичний шанс

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Руїна — Історіографічна назва трагічного періоду в історії України у другій половині XVII ст. В історичну науку це поняття ввів М. Костомаров. Причинами Руїни стала боротьба за владу в середині козацької старшини, гострі соціальні конфлікти, політична й моральна нерозбірливість частини козацької еліти і постійні втручання у внутрішні справи України з боку сусідніх держав. Результатом Руїни були втрата Правобережної України, людські жертви (на Правобережжі понад 90 відсотків населення), занепад господарського й культурного життя.

На Україну прийшла Руїна. За думкою Ю. Мицика її почала опозиція (Запорозька Січ і полковник Мартин Пушкар) розв'язавши громадянську війну і «відкривши шлюзи для безпосереднього збройного втручання царизму в українські справи». Російська дослідниця Т. Яковлева вважає, що Запорозька Січ «виявилася тією анархічно-руйнівною силою, яка привела до складної внутрішньої кризи в Україні ще в роки гетьманства Богдана Хмельницького і до Руїни при його приємниках». В. Смолій і В. Степан-ков вважають, що почав її Іван Виговський, відібравши гетьманську булаву в Юрія Хмельницького під приводом малолітства останнього. «Із дотриманням зовнішніх ознак законності, по суті, було здійснено державний переворот, політичні наслідки якого втягли Українську державу у вир Руїни», — пипіуть вони. Взявши владу, гетьман І. Виговський та його однодумці (Юрій Немирич, Григорій Гуляницький, Павло Тетеря, Григорій Лісницький, Антон Жданович, Григорій Нагоровський, Тимофій Носач та інші) припустилися декількох прорахунків. Перший. Вони розуміли, що Загальна Козацька Рада Війська Запорозького ніколи не дасть булаву генеральному писарю- Чисельні розкладки на такій раді були б не на користь покозаченої Шляхти. Єдиним вірним шляхом до влади була старшинська рада, на якій співвідношення сил кардинально змінювалось на користь шляхетства. Тому спочатку гетьманом Виговський був обраний не на загальній раді, а на старшинській, що спонукало його противників оголосити вибори незаконними. «-А чернь та все Військо Запорізьке про те ради не мали і про те відали».

Другий. Усунення від влади Юрія Хмельницького підірвало легітимність верховної влади та процес консолідації молодого ук-

Олександр Уривалюн. Таємниці

розвідок

раїнської еліти, бо чимало інших представників старішини вважали себе не менш заслуженими й гідними претендентами на володіння булавою і мали бажання та волю поборотися за неї, спираючись на підтримку певних пропіарків населення й допомогу ззовні.

Третій. Проголошення курсу на розбудову старшинсько-шляхетської (олігархічної) республіки вело до послаблення гетьманської влади, а відтак — до посилення на місцях самовладдя старішин і анархо-охлократичних настроїв серед населення.

Четвертий. Повністю підтримуючи шляхту і старішину, новий гетьман не звертав ніякої уваги на інтереси селян, міщан і бідних козаків (голоти). Була зроблена спроба відновити піляхетське землеволодіння та конфіскувати в козаків і міщан отримані на початку Національно-визвольної революції землі та маєтки, що приводило до загострення соціальних суперечностей.

П'ятий. Виявившись неспроможними розв'язати соціально-політичний конфлікт власними зусиллями, вони звернулися по допомогу спочатку до Росії, а потім до Польщі. Останні використали це для послаблення козацької України й підпорядкування її своїм інтересам.

Шостий. Спроба введення в Україні польських порядків і союз з Річчю Посполитою в кінцевому рахунку призвели до того, що Україна розкололася на два табори і почалася громадянська війна.

Дії гетьмана не залипились без уваги ні козацької голоти, ні козацької старішини, ні російського уряду. В Малоросійський приказ на І. Виговського йшли доноси зі звинуваченнями в зраді. (У цей час гетьман підтримує тісні відносини з Річчю Посполитою, підписує 16 жовтня 1657 р. в Корсуні угоду зі Швецією, починає переговори з Кримом про укладання договору).

Про переговори гетьмана Виговського з Османською імперією та про внутрішні суперечки між козаками повідомляли у Москву російські розвідники, греки за національністю. Один з них, Ісай Остаф'єв, писав, що «проїзд греків через козацькі землі надзвичайно утруднений з-за протидії зі сторони гетьмана Виговського, який попередив Стамбул про те що православні патріархи листуються з Москвою за посередництвом агентів-греків».

Іван Виговський. Історичний шанс

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Виговський Іван Остапович (Євстафійович) (? — 1664) — гетьман України, виходець з української шляхти, навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Служив у кварцяному війську (рядовим), потім юристом у міському суді в Луцьку, пізніше намісником луцького старости. Укінці 30-х років знову перейшов у армію, де дослужився до звання поручика і перейшов у реєстрове військо в Канівський полк. У другій половині 40-х років служив ротмістром під проводом канівського полковника С. Голуба. За свідченням сучасника, польського історика В. Каховського, напередодні Національно-визвольної революції служив у Києві секретарем канцелярії польської адміністрації в Україні. За втрату громадських книг був засуджений до смертної кари, але врятувався завдяки впливовим зв'язкам. У травні 1648 р. брав участь у бою під Жовтими Водами. Потрапив у полон до татар, звідки його викупив Б. Хмельницький і призначив своїм особистим «покоєвим» писарем. (За іншими даними потрапив у полон під Корсунем.) У 1650 р. став генеральним писарем. 3 липня 1651 р., за свідченням російського дипломата і розвідника А. Матвєєва (1625 — 1682), був пов'язаний з царською таємною службою. За даними В. Степанкова «з вересня 1651 р., задля «ласки короля», почав надавати послуги Варшаві».

Гетьман України (1657-1659). Дотримувався пропольської орієнтації. Жорстоко придушив повстання під керівництвом М. Пушкаря і Я. Барабаша. У Конотопській битві разом з татарами розгромив російські війська під керівництвом князів С. Пожарського і С. Львова. У вересні 1659 р. на козачій раді його позбавили гетьманства. Утік у Польщу, де був призначений Київським воєводою, Барським старостою і сенатором. Брав участь у поході польської армії на Лівобережну Україну. Весною 1664 року за доносом гетьмана Правобережної України П. Тетері був заарештований, а 26 березня за рішенням польового суду (це було грубим порушенням польських законів, сенатора могли судити тільки у присутності короля) розстріляний польським полковником Себастьяном Маховським (кумом П. Тетері) біля села Лисянка (Черкаська обл.). За даними Чернігівського літопису, його тіло поховали у Великому (Манявському) Скиті.

У вересні 1657 р. запорозькі козаки втопили в Дніпрі посланців гетьмана до кримського хана, а в жовтні на Січі розпочалися антигетьманські виступи голоти, яка була невдоволена своїм матеріальним становищем. Козаки виступали за скасування

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

ня поборів, припинення зловживань з боку старшин, виплати платні за службу у війську, добивалися неперушності козацьких «вольностей і свобод».

Скориставіпись незадоволенням «голоти», січова старшина під проводом кошового-гетьмана Я. Барабаша вирішила заявити про претензії Запорожжя на провідну політичну роль у житті держави. Вони прагнули утвердити принцип обрання гетьмана із запорозьких «природжених і заслужених козаків» на генеральних військових радах, які мали провадитися на Січі.

Спроба І. Виговського силами козаків Ніжинського й Прилуцького полків заблокувати Дніпровський Низ, не підвозячи туди харчі й боєприпаси та зупинивши торгівлю запорожців з Гетьманщиною, далі погіршила ситуацію. Рух запорозького козацтва підтримали козаки Полтавського полку полковника Мартина Пушкаря.

Причинами невдоволення було те, що Полтавський полк як прикордонний був тісно пов'язаний з Запорожжям. По-перше, вони були сусіди і разом ходили до татар за здобиччю; по-друге, економічна блокада була і по жителям Полтавщини, бо теж не давала можливості їм торгувати (крім того для блокади Січі на території полку були розташовані залоги Ніжинського та Прилуцького полків, а це теж не могло подобатись місцевим жителям); по-третє, якраз у Полтавському полку почалося відновлення іпняхетського землеволодіння (Ю. Немиричу були повернути міста Кобиляки, Білики, Переволочна, Нові Санжари, Кишеньки та ін.; а намісник гетьмана Т. Прокопович почав конфісковувати в козаків і міщан «маєтності» та «понаставляв в усіх містах панів»); по-четверте, за словами Самійла Величка, полковник М. Пушкар мав до І. Виговського «особливу антипатію та недобррозичливість».

В листопаді 1657 р. полковник М. Пупікар відправив у Москву чотирьох посланців з доносом на гетьмана. Він писав, що Виговський «невірний царю, що ...він підтримує відносини з польським королем і татарами, що хоче воювати міста українські, а його помічник, миргородський полковник Григорій Лісницький, вміщує смути, ніби царський уряд хоче в козаків вольності відняти і в солдати їх писати».

Щоб перехопити посланців Пушкаря, гетьман Виговський провів широкомасштабну операцію. Він розіслав по дорогах два полки — Ніжинський, Прилуцький і одну польську хоругву. Та марно. 21 листопада 1657 року посланці добралися до Москви. Щоб якось їх нейтралізувати, Виговський теж направив посольство в Москву. І ті, й інші мали аудієнцію в царя і 27 листопада одночасно виїхали в Україну.

Гетьман І. Виговський

У конфлікт, не підтримуючи жодну з сторін, і, маючи свої інтереси, втрутилося міщанство, яке страждало від податкового тиску і свавілля старшини. Виразником ідей громадян став Ніжинський протопоп Максим Филимоно-вич. У листопаді 1657 року він пише царському дворецькому боярину Федору Ртищеву: «Прошу, милостивий пан, порадити царю, щоб, не відкладаючи, взяв тутешні краї і міста черкаські на себе і своїх воєвод поставив, тому що вся чернь рада мати одного справжнього государя, щоб було на кого надіятися; двох речей тільки бояться: щоб їх звідси в Москву не гнали, да щоб звичаїв тутешніх церковних і світських не змінювали. Ми їх обнадіюємо, що цар цього не бажає, бажає тільки віри і правди нашої. Ми всі бажаємо і просимо, щоб у нас був один Господь на небі і один цар на землі. Опираються цьому деякі старшини для свого прибутку: полюбивши владу, не хочуть її відступитися; лякають народ, що як скоро цар і Москва візьмуть її в свої руки, то не можна буде селянам у чоботах і суконних каптанах ходити, в Сибір чи на Москву будуть загнані; для того цар і панів своїх попіль, а наших туди ж погонить. Прослухали, що повинен прийти сюди князь Трубецькой; нехай приходить, щоб швидше кінець був з панами нашими начальниками».

Російський уряд уважно стежив за подіями в Україні, хоча поки й не втручався.

У вересні 1657 р. російський розвідник стольник Василь Кікін, що знаходився в Чигирині, повідомив російському уряду про те, що при гетьману Виговському знаходиться посол польського короля — волинський каштелян Станіслав-Казимір Беневський, котрий, за словами Кікіна, «... великому государю і всій Московській державі і вірі православній... цілковитий не-Доброхот і нині прийшов для того не, щоб лукавною своєю прихильністю наговорить у війську Запорозьким гетьмана і началь-

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

них людей, щоб вони відірвались від твоєї Государевої Високої Руки і були б, як і раніше, з усім військом Запорозьким у підданстві в короля польського*.

Одержавши інформацію з України з перших рук і до краю роздратований діями І. Виговського, російський уряд, однак, на повний розрив з гетьманом не пішов і радикальні заходи не вживав.

1657-1658 рр. для Росії були складними.

Продовжувалася війна з Швецією, відносини з Річчю Посполитою були дуже напруженими. Уряд чекав обрання Царя Олексія Михайловича королем Польщі. У такий час виступ проти Виговського міг не тільки зменшити кількість прибічників обрання царя на польський престол, але й активізувати ті кола Речі Посполитої, які вимагали посилення східної експансії. Ще з часів Віденського перемир'я 1656 р. російський уряд серйозно розраховував на визнання Річчю Посполитою Олексія Михайловича спадкоємцем польського престолу. Після того як на початку 1657 р. рада Сенату ухвалила майбутнє обрання царя на польський трон, вирішальне слово було за Сеймом Речі Посполитої, скликання якого після неодноразових відстрочок було, нарешті, намічено на літо 1658 р. На ньому в Москві серйозно розраховували досягти істотних зрушень у політичних взаємовідносинах Росії і Речі Посполитої. Але даремно.

Сейм виступить проти обрання царя спадкоємцем польської корони. А у вересні цього ж року Польща вже буде готова до збройного виступу проти Росії. Але це буде потім, а події в Україні взимку 1657-1658 рр. розвивалися за своїм сценарієм.

У грудні 1657 р- на Полтавщині піднялося збройне повстання проти Виговського. Його очолив полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий гетьман Запорозької Січі Яків Барабаш. Проти них був направлений експедиційний корпус чисельністю у 1500 вояків у складі козаків-охотників (козаків-найманців, які не входили до реєстру та підпорядковувались гетьману) та іноземних найманців на чолі з полковниками Іваном Богуном і Іваном Сербіним, Повсталі розбили їх під Полтавою і оволоділи землями Полтавського та Лубенського полків.

Проти повстанців гетьман кинув Ніжинський і Чернігівський полки, котрі одержали наказ «виступити проти бунтівного полковника полтавського*. На третій тиядень великого посту 1658 р., до Лохвиці, в якій стояв з військом Пушкар, підійшов ніжинський полковник Григорій Гуляницький (на початку березня під його проводом було вже три полки: Ніжинський, Прилуцький і Чернігівський).

Іван Виговський. Історичний шанс

БІЙ з козаками Пушкаря перемоги Гуляницькому не приніс і 18 березня він відступив до Глинська і Ніясина. «Провідавши про це, пушкарівці виїхали з Лохвиці й немало пікоти війську Гуляницького сотворили, нагнічуючи ще більше вогонь неприязні та чвар» (Літопис Велична). В березні 1658 р. до антигетьманського повстання приєднався Миргородський полк. Водночас стрімко зростає соціальний рух. Здійснюються напади на маєтки старшини (під Гадячем пограбували маєток Ю. Хмельницького, під Лох-вицею вбили родича гетьмана І. Боклевського, в Чигиринському полку було знищено багато прихильників І. Виговського). На початку 1658 р. польський дипломат С.-К. Беневський повідомляв до Варшави, що І. Виговський «у всіх у ненависті». Саме неспроможність самотужки розв'язувати проблеми соціально-політичного життя держави спонукала гетьмана шукати вихід в онорі на зовнішні сили, що обернулося трагедією як для нього, так і для України.

У лютому 1658 р. на представницькій раді в Переяславі, Виговський втретє був підтверджений на гетьманській посаді, склав присягу на вірність царю та отримав з рук представника російського уряду — Ржевського намісника, окольничого Богдана Хитрого офіційне затвердження на гетьманство, а у березні дав згоду на прибуття російських воевод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода. Посол гетьмана Г. Лісницький повідомив російський уряд, що коли б цар «велів і в інших містах бути своїм воеводам, то у Війську було б далеко краще й спокійніше...»

І. Виговський намагався поладнати стосунки з Москвою, щоб з допомогою царських воевод скласти новий козацький реєстр і вивести з нього «голоту» — резерв антигетьманських сил та вплинути на поведінку кошового-гетьмана Січі Я. Барабаша і полковника М. Пушкаря.

У квітні 1657 р. цар видав указ про призначення воеводами: у Вілу Церкву — Г. Сафонова, Корсунь — О. Болтіна, Ніжин — С. Бу-тикова, Полтаву — О. Чирікова, Чернігів — А. Даїпкова, Миргород — Н. Полснова, Київ — В. Шереметьєва. У червні вони почали виконувати свої обов'язки.

Тим часом ситуація на Україні змінюється. У березні укладається українсько-кримський договір, що передбачав надання гетьманові допомоги військом проти внутрішньополітичної опозиції, у травні полки І. Виговського разом з татарами Карач-бея (за різними даними татар було від 7 до 20 тис.) виступили в похід проти Полтавського полку.

Печатка І. Виговського

У травні під тиском царського посла І. Алфімова М. Пупікар погодився піддатись І. Виговському. Під Полтавою розпочались переговори, однак вони нічого не дали. Однієї ночі, коли на варті стояв полк Ф. Джеджалія було вчинено заколот: було вирішено заарештувати гетьмана і передати його Пушкареві. Але Виговський врятувався втечею і придушив заколот. Невдовзі він розпочав штурм Полтави і заявив: «Приборкаю його (Пушкаря) вогнем і мечем». 30-31 травня (10-11 червня) 1658 р. І. Виговський, зібравши в один кулак свої козацькі полки і найманців, при підтримці татарської орди (близько 60 тис), вдарив по повсталих, на допомогу яким підійшли запорожці на чолі з копієвим гетьманом Я. Барабашем. Бій йшов кілька годин. Барабаш з запорожцями відступив до російського кордону. Деяко пізніше, в серпні 1658 р., він потрапив у полон до гетьманців і за наказом Виговського був страчений. Реїпта — майже всі полягли. Пупікар втратив у битві 15 тис. чоловік, а його голову принесли на списі Виговському татари. Наступного дня гетьман зайняв Полтаву і наказав «козаків усіх вирубати, а жінок, і дітей, і міщан, і мужиків усіх віддати татарам». Полтавщина була розграбована. Розорені Багачка, Баренівка, Миргород, Полтава, сотні сіл і містечок. Загибло приблизно 40 тис. чоловік. Ще більше потрапило в полон до татар. З Полтави гетьман Виговський відправив листа до князя Ро-модановського, в якому повідомив про перемогу над Пушкарем, та заявив, що у зв'язку з перемогою немає потреби рухатися з царськими військами від Прилук углиб України. Поки І. Виговський брав облогу Полтаву, ніжинський полковник Григорій Гуляницький, одержавши титул наказного гетьмана, пішов на придушення виступу козаків під Лубни і Гадяч. У перших числах червня ці міста були взяті приступом. Повстанці відступили, але під Глуховим були перехоплені загонами Гуляницького і розбиті. Наказний гетьман «гострим мечем знищив кілька сот козаків, що опиралися йому», — писав літописець. Ослабивши опозицію, І. Виговський в кінці червня 1658 р. заарештував, а потім знищив переяславського полковника Колюба-

Іван Виговський. Історичний планс

ку, корсунського Аникієва (Оникієнка) та 12 сотників. Така ж доля чекала полковників уманського і торчицького, генерального осавула Ковалевського, але вони завчасно втекли.

У той же час свавілля татарські орди, масові вбивства і пограбування призвели до того, що частина козаків звинуватила І. Виговського у зрадництві, а серед мешканців Лівобережжя стали зміцнюватися проросійські настрої і симпатії. Серед старшини, навпаки, наростали антиросійські настрої. Старшина вважала, що протегування королівської Польщі забезпечить їй безперепі-кодний доступ до володіння землею та селянами, іпирокі права й привілеї, яких не може бути при абсолютній владі царя.

Союз з Річчю Посполитою, спокуси і реальність

у липні — серпні 1658 р. відбулося декілька подій, які вплинули на подальше життя України. По-перше, після придупієння повстання М. Пушкаря у середині липня в Чигирині на старшинській раді було прийняте рішення відмовитись від розташування в українських містах російських воєвод і гарнізонів. Суть дій полягала у тому, щоб, зібравши козацьке військо і закликавши на допомогу кримських татар, примусити російське командування або загрозою застосування сили, або й силовими методами відмовитись від розсилки в міста воєвод, вивести всі російські війська з України та видати Я. Барабаша із соратниками. По-друге, в період половині липня в Межиріччі полковник П. Тетеря (Моржковський) за вказівкою гетьмана І. Виговського і митрополита Д. Балабана підписав попередню угоду з Польщею про повернення козацької України до складу Речі Посполитої на правах автономії. По-третє, Росія, прагнучи постати в привабливому світлі під час переговорів з поляками щодо можливості обрання царя Олексія Михайловича польським королем і розрядити ситуацію, починає у період числах серпня виведення своїх військ з України (загону окольничого князя Григорія Ромодановського (до 15 тис), який у червні разом з воєводами прибув на Україну). Це було розцінене як слабкість російського уряду. По-четверте, у середині серпня гетьман при підтримці татар рухається до російського кордону, маючи намір превентивним ударом по російським прикордонним містам знищити головні центри опозиції та утримати Москву від нових спроб ввести свої війська на Україну.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Гуляницький Григорій (? — ?), виходець з шляхетної сім'ї з Волині. У 1649 і 1654 роках за дорученням Б.

Хмельницького очолював посольства в Москву. У 1652 р. потрапив через якусь причину в немилість і мусив ховатися від гетьманського гніву у Корсунському Онуфрїївському монастирі, доки Хмельницький змінив свій гнів на милість. Сотник у 1653, 1655, 1662-1664 рр. корсунський полковник. Полковник ніжинський (1656-1659). Сподвижник гетьмана І. Виговського. В 1657—1658рр. брав участь у придушенні козацьких повстань М. Пушкаря і Я. Барабаїа. В 1659 р., маючи титул наказного гетьмана, протягом трьох місяців обороняв Конотоп від російських військ князя О. Трубецького. Після зречення І. Виговського його позбавили посади полковника. У кінці 1659р. перейшов на бік Ю. Хмельницького, був одним з ініціаторів Слободищенського трактату (1660).

Коли Ю. Хмельницький постригся в ченці, служив гетьману П. Тетері. В 1663 — 1664 рр. командував одним з загонів під час походу польського короля Яна Казимира і П. Тетері на Лівобережну Україну. У 1664 р. за доносом Тетері разом з Ю. Хмельницьким і Київським митрополитом Й.

Тукальським був арештований поляками і без суду заточений в фортецю Мальборк (Прусія). В 1667 р. його звільнили і він утік до гетьмана П. Дорошенка. У 1675р. знову перейшов на службу до поляків. Подальша його доля невідома. За деякими даними, помер у Польщі в 1677 р. За іншими даними, був звинувачений у зраді й розстріляний поляками у 1679р.

План військової кампанії був таким:

1. Своєму брату Д, Виговському гетьман наказав, ставши з Київським, Білоцерківським, Паволоцьким, Брацлавським, Подільським полками і татарами Каплан-мурзи та Мансир-мурзи під Києвом, обложити місто, чекаючи на прихід гетьмана або відступ росіян через нестатки.
2. Ніжинським козакам полковника Г. Гуляницького та чернігівським О. Силича діяти на рильському та сіверському напрямках (загальний наступ на Путивль — Рильськ).
3. Полковник І. Нечай повинен був розпочати військові дії проти росіян на півдні Білорусії.
4. Війська, очолювані гетьманом (Чигиринський, Корсунський, Ірклівський, Черкаський, Переяславський, Прилуцький полки; загони найманців Ю. Немирича) та татари на чолі з калгою

Іван Виговський. Історичний шанс

Кази-Гіреєм мали діяти у напрямі: Недригайлів — Кам'яне — Олешня — Суми — Белгород.

План не був здійснений; під Києвом козацько-татарські війська зазнають поразки; росіянам вдалось відстояти прикордонні міста Кам'яне та Олешню; лише у Білорусії дії козацьких військ були успішними (козаки взяли в облогу Мінськ). Відмовившись від проведення наступальних дій у жовтні 1658 р., гетьман відводить з прикордонних районів війська спочатку до Лубен, а потім до Чигирини. Кази-Гірей з татарами відходить до Криму.

А тим часом у заверпіальний етап вступили переговори між гетьманським урядом і Річчю Посполитою. 6 (16) вересня 1658 р. недалеко від Гадяча зібралася рада, щоб підписати угоду. Польську сторону на переговорах очолював волинський каштелян С- К. Беневський і смоленський каштелян К. Євлапівський; українську — полковники Юрій Немирич і Павло Тетеря (від кожного козацького полку були присутніми представники).

Трактат, підписаний у Гадячі, проголошував:

1. Україна в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств стає Великим Князівством Руським і входить до складу Речі Посполитої на тих правах, що й Польща і Литва.
2. Король Речі Посполитої обирається спільно представниками Польщі, Великого Князівства Литовського і Великого Князівства Руського.
3. На чолі Великого Князівства Руського повинен стояти гетьман, який обирається довічно і якого затверджує король.
4. Козача старіпина одержує права піляхти, рядові козаки — ні (щороку 100 козаків від кожного полку можуть отримати права шляхтича від короля).
5. Православна церква прирівнюється в правах з католицькою, уніатська церква ліквідується.
6. Усі посади в Великому Князівстві Руському можуть займати тільки православні.
7. Збройні сили складатимуть 60 тис. козаків і 10 тис. найманців.

У царині соціально-економічних відносин поновлювалися феодальне землеволодіння, кріпацтво, всі повинності й податки селян і міщан, які існували до 1648 року.

Серед історичних документів існує кілька автентичних варіантів трактату, підписаних тільки гетьманом, і які в більшій чи меншій мірі відрізняються один від одного. Наведений вище варіант — один з найбільш розповсюджених.

Олександр Уривалюв. Тасмниці розвідок

Варшавський Сейм 22 травня 1659 року затвердив Гадяцький трактат з великими змінами, не вигідними для України (унія зберігалася; козачий реєстр установлювався в 30 тис, вибір гетьмана мав здійснюватися шляхом подання на затвердження королю чотирьох кандидатур, ліквідовувалась полково-сотенна адміністративна структура, шляхетське звання могли отримати тільки 30 козаків в рік, православні могли займати посади тільки в Київському воєводстві, а в Брацлавському і Чернігівському поперемінно з католиками; гетьману заборонялась зовнішньополітична діяльність з іноземними державами, крім Кримського ханства; польські поміщики повертались в Україну в свої маєтки). Варто додати, що згідно з одним із пунктів Гадяцького трактату гетьман І. Виговський отримав у власність міста Ли-сянку, Любомль, Смілу. Брати гетьмана: Данило — В'язівка, Федір — Стеблів, Г. Лісницький — Вільшану, а О. Федькович — Шендерівку. Сейм нобілізував (дав шляхетство) генеральну старшину, а також групу полкової старшини.

Затверджуючи трактат, на Сеймі присягнули король Ян Ка-зимір, арцибіскуп Гнєзненський (як глава (примас) католицького духовенства), коронний гетьман, гетьман литовський, канцлер, маршалки, митрополит Київський і всі козацькі послы (по два сотники від полку і знакові козаки — всього 200 чоловік. Очолював делегацію Юрій Немирич).

Сучасні дослідники дають різну оцінку Гадяцькому договору: В. Шевчук вважає, що він «став вищою політичною ідеєю українців, котрі змагалися за свою державність і хотіли відстояти політичну суверенність України»; В. Смолій і В. Степанков, що договір «зводив нанівець державний суверенітет козацької України... унеможлилював досягнення незалежності й соборності, ліквідував соціально-економічні завоювання селян, міщан і нерєєстрових козаків»; П. Сас, що «порівняно з Березневими статтями 1654 р. для України це був крок назад»; Н. Яковенко що «за умов реалізації... він гарантував би захист уже досягнутого — визнання за людиною права на особисту, майнову і політичну свободу».

У відповідь на підписання Гадяцької угоди російський уряд оголосив І. Виговського зрадником і закликав український народ не виконувати його розпоряджень. Суперники Виговського при підтримці царя сформували в Белгороді 30-тисячний український козачий полк. Він став основою збройних сил чергового претендента на булаву — наказного гетьмана І. Безпалого.

У жовтні 1658 року цар посилає князя Г. Ромодановського на Україну, «щоб він присмирив прихильників Виговського». Г. Ромодановський, поповнивши своє військо козаками Безпалого, які залишалися вірними царю, перейшов ріку Псьол і взяв Миргород. Звідси пішов на Лубни. Лубенський полковник Павло Швець (союзник Виговського), козаки і городяни, взявши з собою все, що мог-Герб гетьмана Івана Виговського д^а, покинули місто. Нікого не заставши в Лубнах, князь спалив їх. 30 жовтня І. Виговський разом з татарами (близько 56 тис.) вирішив взяти Київ, але отримав поразку, яка зруйнувала всі плани гетьмана. Замість спільного походу проти Ромодановського, за наказом гетьмана, рушили зі своїми полками тільки наказний гетьман ніжинський полковник Григорій Гуляницький, прилуцький Петро Дорошенко і чернігівський Оникій Силич. Кілька разів під Пирятином сходилися в бою козаки і князь, але завдати рішучого удару не змогли ні ті, ні інші.

Ромодановський взяв Пирятин, а Гуляницький відійшов до Нарви.

Перед Михайлом зимовим Гуляницький був оточений у Варві військами Ромодановського і наказного гетьмана Івана Беспалого (вірного царю).

Наприкінці листопада гетьман посилає під Варву на допомогу Гуляницькому наказного гетьмана І.

Скоробагатька та переяславського полковника Т.

Цецюру з волохами, сербами і татарами. Спочатку вони намагаються силою примусити росіян відступити, але пересвідчившись, що сил розбити

Ромодановського недостатньо, змінюють тактику.

Гуляницький посилає листа наказному полковнику ніжинському Г. Кобилецькому, в якому наказує

підготувати Ніжинську фортецю до оборони проти російських військ, а сам прагне почати переговори з

князем. Гуляницький і старшина оголошують

Ромодановському про своє бажання перейти на бік царя і навіть присягають на вірність йому. «Літопис

Величка» так описує ці події: «Бачачи велику російську армію, Гуляницький разом з Цецюрою та

Скоробагатьком, що підійшли до Варви, попросили миру, запрягли на російське підданство.

Ромодановський 2 грудня 1658 р. відступив від Варви*.

Олександр Уривалган. Таємниці розвідок

Докладніше про ці події 8 грудня 1658 р. писав Севському воєводі сам Г. Ромодановський.

«Як він (Ромодановський) з ратними людьми і з Черкаськими полковниками і з черкасами стояв під Барвою, до Варви підійшов на виручки Сіверського гетьмана Григорія Гуляницького, полковників та черкас, які сиділи у Варві, від гетьмана Івана Виговсько-го наказний гетьман Іван Скоробагатко та Переяславський полковник Тимофій Цицюра з волохами та сербами. І у ратних людей і у черкас були з ними бої великі беззупинно. І в тих боях... черкас, татар, волохів, сербів багато побили і ув'язнили. І після всіх тих боїв 29 листопаду приїхав до нього окольного (Ромодановсь-кого) переяславський полковник Тимофій Цицюра і бив чолом ... і говорив... що вони государю раді, як і раніше, бути у вічному підданстві і., згодні всі в тому присягнути і з ратними людьми битися не стануть, а підуть всі по будинках, а татар від себе всіх відпустять... а як надалі у них у війську Запорізькому бути, в тому у всьому покладаються на волю великого государя, щоб великий государ бажав прислати до них бояр і учинив з ними раду. Про всі справи та їх неправди окольного, воєвода князь Григорій Григорович Ромодановський все сказав та велів присягнути... і послав привести їх до віри дяка Мікифора Великосельського*.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Немирич Юрій (1612 — 1659) — виходець з української шляхти, належав до найбагатших аристократів Речі Посполитої, протестантського віросповідання. Учився в соцініанській академії в Ракові, в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда, Кембріджа і Парижа. Там написав кілька робіт з філософії та історії.

Власник великих маєтностей на Правобережній і Лівобережній Україні. Йому належало 4907 селянських господарств у 15 містечках та 98 селах. Утримував надвірне військо, на чолі якого брав участь у польсько-російській війні 1632 — 1634рр. і війні зі Швецією. Був київським підкоморієм (1641). У часи Хмельницького воював на боці Речі Посполитої. У 1652 та 1654 рр. у ролі комісара брав участь у переговорах з Б. Хмельницьким. У 1655 р. перейшов на бік шведського короля Карла X Густава. Був призначений генералом кавалерії, брав участь у боях у Трансільванії і Польщі. У липні 1657 р. перейшов на бік козаків, прийняв православ'я і одержав звання полковника. Після смерті Б. Хмельницького підтримував гетьмана І. Вигоєського. Автор проекту Гадяцького договору (1658). У 1658 р. очолив гетьманське військо (найманців) на Чернігівщині. На початку серпня 1659 р. вбитий під час повстання козаками ніжинського полку під Кобижчами.

Іван Виговський. Історичний шанс

Аналогічну інформацію одержав від своїх розвідників Путивльський воєвода князь Г. Долгорукий. Вони повідомили, що після угоди під Варвою між українськими і російськими військами 30 листопада «вийжджали з міста в полк полковники Ніжинський, Прилуцький і Чернігівський з сотниками і іншими Черкасами, а великому государю... били чолом, місто здали і хрест великому государю цілували». Штаб-квартиру Г. Ромодановський влаштував у Лохвиці, гетьман Іван Беспалий в Ромнах, а Г. Гуляницький зі своїми козаками спішно відійшов до Ніжина, звідки надіслав листа І. Виговському із запевненнями в своїй вірності.

Ситуація на театрі воєнних дій взимку 1658-1659 рр. перебувала у стані хиткої рівноваги. Але прибуття у грудні 1658 року на допомогу гетьману 45 рот польського кавалерійського війська під проводом коронного обозного А. Потоцького та очікуваний прихід кримських татар Мехмед-Гірея та Карач-бея, на думку гетьманського уряду, повинні були схилити чапю терезів на бік козаків.

Навесні 1659 р. гетьман І. Виговський посилав універсал Г. Гуляницькому, щоб той став з полком біля Конотопа (у той час Конотоп лежав майже на кордоні) і закрити дорогу російському війську князя Олексія Трубецького (боярина й намісника казанського), яке рухалося від Путивля на Лохвицю до Ромодановського.

16 квітня О. Трубецький підійшов до Конотопа. 21-го сюди підійшли війська князів С. Пожарського, С. Львова і Ф. Куракіна.

Всі три загони — князів, а також Трубецького та Ромодановського — не стали об'єднуватися, а діяли розрізно, що ніяк не сприяло успіху воєнної кампанії і дозволило наказному гетьману Г.

Гуляницькому з 5 тисячами козаків Ніжинського і Чернігівського полків скувати на 3 місяці основні сили російської армії під Конотопом (саме оборона Конотопа була піком військової кар'єри ніжинського полковника Г. Гуляницького).

20 квітня кн. Трубецький послав листа Гуляницькому, нагадавши про присягу царю, і запропонував залишити І. Виговського, але одержавши відмову, почав облогу, яка продовжувалася з 21 квітня по 29 червня 1659 р.

Д. Н. Бантіпін-Каменський так описує ці події: «Козаки зробили вилазку на російські укріплення, але були відбиті. Полонені показали, що Гуляницький мав у Конотопі не більше чотирьох тисяч чоловік. Князь Трубецький наважився взяти приступом місто, наказав 28 квітня відспівати молебень і оголосив війську, щоб воно було в готовності.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

О п'ятій ГОДИНІ на півночі війська оточили з усіх сторін Конотоп, кидаючи з укріплень багато ядер і гранат. Почалася упорна битва; воїни Трубецького увірвалися у фортецю з барабанным боем з розпущеними прапорами, запалили башту, але були відбиті, і відступили в безпорядку*.

Сучасник подій секретар датського посольства Андрій Роде пише що «4 травня великий князь (цар Олексій Михайлович) отримав звістку про те, що під Клюквою, яка знаходиться у 6 верстах від Путивля, його війська були розбиті козаками... Трубець-кой, взявши фортецю (Конотоп) в облогу, почав приступ, але козаки підірвали міни, а потім зробили вилазку і знищили тих, хто не встиг втекти, в тому числі хоробрих німецьких офіцерів полковника Брінга, майора Балка та інших».

5 червня, за порадою перебіжчика, князь Трубецькой наказав встановити 30 гармат за р. Єзуч на височині навпроти Конотопу і почати обстріл міста. 9 червня вал, який будували для штурму міста, вже був «у довжину... як з лука стріляти доброму стрільцю... вверх сажень з 3, а від міста з 25 сажень*. Хоча оточені, як пипіє Самовидець, й завдавали російським військам на приступах відчутних втрат та на вилазках, носили землю з їх приступ-ної валу в Конотоп «із того собі вал прибільшували», проте становище їх було критичним. Серед міщан попірювалися настрої скласти зброю, «Конотопські сидільці» при розмові з Гуляниць-ким погодились утримувати місто лише до Петрова дня, а потім, якщо не буде допомоги, здати місто росіянам.

У той же час на початку травня (2, 12) війська Г. Ромодановсь-кого і стольника П. Скуратова двічі штурмували Борзну і розбили загін ніжинських козаків на чолі з В. Золотаренком. Козаки відступили до Ніжина. Приблизно 18 травня, щоб відлякати Трубецького від походу на Ніжин, гетьман посилав туди наказного гетьмана І. Скоробагатька з татарсько-козацьким загоном. У самому Ніжині тоді стояли козаки Переяславського, Черкаського, Корсунського полків. 27 травня під Ніжином у полі козаки і татарська орда Мансир-мурзи дали бій війську Ромодановського, але знову потерпіли поразку. Козаки відійшли в місто і зачинилися у фортеці; татари відійшли на південь.

Літопис Самовидця доніс до нас ці події так: «... Того ж часу князь Ромодановський мав бій з полками козацькими під Борзною, де козаки не додержавшись, утекли до Ніжина, а князь з військом Борзни дістав, одних порубали, а інших в полон узяли і місто спалили...

Іван Виговський. Історичний шанс

...того ж часу, 8 травня, князь Ромодановський з військами великими під Ніжин приходив, в якому військо наказне, маючи з собою татар тисяч дванадцять при зятю ханском Мамсир-мурзе, дали бій в полі, але не додержавшись козаки відступили у місто за наказним гетьманом. А орда в полі до Лосинівки відступила, князь за нею пішов, але нічого не зробивши, назад вернувся».

У звіті князя Трубецького царю події описані трохи інакше і дата битви стоїть інша — 27 травня. (В літописах Самовидця, Ве-личка, Рігельмана — 8 травня, але зустрічається в документах ще одна дата — 27 червня):

«... Прийшли вони (воєводи) з государевими ратними людьми під Ніжин 27 травня, і того ж числа з міста з Ніжина черкаси учинили вилазку, і у государевих ратних людей з тими черкасами був бій великий, і... на вилазці зрадників черкас багатьох побили і у місто відігнали, і «язиків» зловили, а по іншу сторону міста Ніжина за річкою Остром стояли ляхи, серби, волохи, черкаси і багато татар, і як ратні государеві люди за річку Остер перебравися, то а ними почався великий бій, і ляхів, і сербів, і волохів, і зрадників черкас, і татар побили і знову «язиків» зловили, і гнали побиваючи їх на десять верст».

Те, що російські війська діяли розрізнено, а основні їхні сили були сковані під Конотопом, дало можливість І. Виговському зібрати козацькі полки (близько 16 тис), найманців — сербів, ва-лахів, німців на чолі а Ю. Немиричем і поляків (останніх прибуло 2 тис. під командуванням А. Потоцького і С.

Яблоновського), татарську орду кримського хана Мехмет-Гірея (від 30 до 40 тис. веріпників) і рушити до Конотопа. На зустріч їм були відправлені з 15-20 тис. вояків, князі С. Пожарський і С. Львов.

Вони мали відсікти татар від Виговського і розбити їх по одинці. Але здійснити задумане не вдалося. За 12 км на південний захід від Конотопа, на переправі через р. Куколка біля села Соснівка 28-29 червня (8-9 липня) 1659 р. російська кіннота натрапила на засідку. Козаки розібрали міст і завалили річку, затопивши долину, вони відрізали Пожарському можливість відступити. Війська гетьмана Виговського і хана Мехмед-Гірея повністю розгромили оточену російську кінноту. Обидва князі потрапили в полон. Хан наказав стратити князя Семена По-жарського і більшість полонених.

«Цвіт московської кінноти згинув в один день; полонених дісталось переможцям тисяч п'ять; нещасних вивели на відкрите місце і різали, як баранів: так домовилися між собою союзники хан кримський і гетьман війська Запорозького», — писав літописець.

Олександр Уривалюк. Та

ємниця розвідок

29 червня І. Виговський і Мехмед-Гірей вирушили з військом до Конотопа. О. Тру-бецької і Г.

Ромодановський, відбиваючись від хана і гетьмана, відступили до Путивля.

Полки Г. Гуляницького *Підпис І. Виговського*. —

Факсиміле рушили до російського кордону «для здобичі і спустошення сіл». А польські загони були розміщені в Ніжині, Чернігові і прилуках. І.

Виговський пішов на Ромни і Гадяч, а хан — на південь. За деякими даними татари спалили до 10 тис.

дворів і захопили або вбили 27 тис. чоловік. За наказом гетьмана були спалені всі населені пункти між Гадячем і Лохвицею, а жителів переселили на

Правобережну Україну.

В Гадячі сидів полковник Павло Апостол, супротивник І. Виговського, і взяти місто гетьман не зміг. 30 серпня 1659 р. війська брата гетьмана Данила

Виговського і польські частини коронного обозного Анджея Потоцького вирушили на Київ. Тут зна-

дився великий загін російських військ під командуванням воєводи Василя Шереметьєва. Для Д.

Виговського похід був невдалим. Козаків розбили, і вони, покидавши гармати й обоз, відійшли.

Хоча під Конотопом загинула краща частина російської кінноти — «цвіт московського боярства» — і шлях на Москву було відкрито, скористатися

перемогою І. Виговський не зміг. Після того як 22 травня 1659 р. вихолощений текст Гадяцького догово-

ру був ратифікований Сеймом Речі Посполитої, політичне становище гетьмана різко погіршилося.

По-перше, згідно угоді шляхетство і маєтки могла отримати тільки невелика група старшин, інші

втрачали і владу і землі (полково-сотенний адміністративний устрій ліквідувався, польська

шляхта поверталась на Лівобережну Україну і вимагала повернення захоплених за часи Визвольної війни

маєтків), тому гетьман втратив підтримку з боку переважної більшості козацької старшини.

По-друге, проти повернення на Україну польських порядків, що були до 1648 р., виступили міщани й селяни (більшість населення Гетьманщини).

По-третє, репресії щодо населення, котре добровільно чи з примусу підтримувало опозицію, посилювали ненависть до гетьмана серед різних прошарків населення України.

190

Іван Виговський. Історичний шанс

По-четверте, ускладнив становище гетьмана і союз з кримським ханом (татари грабували українські землі й забирали яsir).

На Лівобережжі почалися повстання. Проти союзника гетьмана — кримського хана виступив кошовий Запорозької Січі Іван Сірко. Несприятливо для гетьмана складалася ситуація на Правобережжі, де опозиція з липня стала об'єднуватись навколо Юрія Хмельницького. Іван Богун разом з Іваном Сірком і Ос-тафієм Гоголем почали організовувати повстання проти Виговського. «Постановили всіх фаворитів королівських, почавши від самого пана гетьмана, порубати їх в пень з дружинами і дочками, на що присягли страшною клятвою у великій таємниці». Заворушилася опозиція і на Лівобережжі, на чолі з ніжинським протопопом Максимом Филімоновичем і протопопом ічнянським Симеоном АдамоБичем. Літопис Рігельмана так висвітлює той час:

«... У цей найсмутніший час полковник переяславський Тимофій Цецюра, шукаючи собі на цій стороні Дніпра гетьманства, по раді ніжинських протопопа Максима Филімоновича і іменитого козака Василя Золотаренка, який був потім полковником ніжинським, поклялися клятвою йому допомагати, чому і почалася нова справа. Цецюра, як полковник переяславський, наказав зібрати до себе в будинок всіх знатних козаків, прихильників Виговського, і, перев'язавши їх поодиноці, побити велів. Після цього пославши до Києва до боярина і воєводи Шереметьєва, об'явив йому про свій намір зрадників покарати, а поляків вигнати, для чого просив прислати до нього російські війська, які і були відправлені. До їх прибуття стало відомо, що ніжинський полковник Гуляницький відбув в Корсунь, і що без нього все в місті хибно, і караулу польського по воротах немає. Полковник Цецюра з козаками 1 вересня, тобто в Новий Рік (у Росії Новий Рік починався 1 вересня — авт.) до міста Ніжина увійшов, і звернулись козаки до жителів ніжинських, щоб били до смерті всіх поляків, що і було зроблено. Всі обивателі і посольство, будучи засмучені від поляків, кинувшись на них, всіх, не щадивши нікого, і майже в одну годину п'ять хоругвів або полків побили. Так рівно потім і в інших містах — в Чернігові, Борзні, Мені і де були жовніри, те ж з ними учинили. А їх регементарія, пана Немирича, що біг від цього, за Кобищею, під селом Свідовцем нагнавши, вбили».

Проти Виговського виступили полки:

Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, частина Корсунського. Під час Повстання переяславці на чолі з полковником Цецюрою «кілька

Олександр Уривалкін. Таємний розвідок

сот піхоти пана Виговського, котра там знаходилась, перебили та усіх тих, хто належав до партії його королівської величності».

Повстали козаки Ніжинського полку на чолі з В. Золотаренком і протопопом Максимом Филимоновичем, разом із загоном переяславських козаків сотника М. Царенка знищили польський гарнізон, що знаходився в Ніжині. Під час переслідування був вбитий Ю. Немирич, котрий займав посаду в уряді гетьмана Виговського, рівну канцлеру в Речі Посполитій.

Про повстання в Ніжині детально описує в літописі Самовидець. Воно почалося «... за відсутності полковника Гуляницько-го, котрий той час від'їхав до Корсуня», і що в Ніжині тоді «у брамах сторожі жовнірської не було», що в Ніжині «за годину всіх жовнірів вбили*». Загибло близько 3 тис. польських солдатів і найманців. Цю цифру підтверджує у своїх хроніках і І. Єрлич.

Далі Самовидець пише, що Ю. Немирича вбили «за Кобижчою під селом Свидовцем». У рапорті Шереметьєва царю сказано, що Немирича забили мужики під Биковом, але оскільки обидва села розташовані поруч, можна допустити, що в обох випадках відзначено приблизне місце.

Самовидець згадує і дату початку повстання в Ніжині: «вересня 1 дня». Ця дата стоїть і в літопису О. Рігельмана і в працях М. Костомарова, В. Вовка-Карачевського, О. Лазаревського. Тим часом архівні документи говорять про те, що повстання в Ніжині виникло раніше, в серпні.

Звіти Трубецького дають таку хронологію тих подій. 19 серпня в Путивль до Трубецького прибув з Недригайлова «козак чер-кашенін (Іван Ячник) з листом із Ніжина серпня в 18 день; а писав ті листи до боярина і воєводам до князя Алексія Никитича з Ніжина протопоп Максим та полковник Василь Золотаренко-Потім серпня ж в 24 день приїхали до боярина і воєвод, до князя Алексія Никитича Трубецького з листом Ніжинського полковника Василя Золотаренка та протопопа Максима козаки Матюшка Семенов та Данило Єлфимов, та з ними ж прислав з Ніжина полковник севського драгуна Петрупіку Кузнецова. 27 і 28 серпня прибули до Трубецького нові посланці з Ніжина, а 31 серпня з Путивля Трубецької послав до Ніжина товариша свого окольничого і воєводи Андрія Васильовича Бутурліна з государевими ратними з кінними і з пішими людьми. А наперед до Ніжина був посланий Іван Васильєв, син Жідовінов».

Київський воєвода В. Шереметьєв, котрий посилав для прийняття присяги у ніжинців свого представника І. Зубова, в своєму

Іван Виговський. Історичний шанс

донесенні царю писав, що «Ніжинський полковник присягає тобі Великому Государю вересня в 1 день*». Виходячи з вищеперерахованих документів, можна зробити однозначний висновок, що повстання в Ніжині виникло в середині серпня 1659 р. числа 15-17. Після того, як в Ніжині було перебито польський гарнізон, полкова старшинська рада обрала ніжинським полковником Василя Золотаренка і відправила в Путивль у ставку князя О. Трубецького і царського посланця А. Матвєєва делегацію у складі Мефодія Филімоновича, Петра Забіли, Григорія Кобилецького і представників міщан. Вони приїхали в Путивль 1 вересня і просили царського воєводу «... простити їх вину і знову прийняти під царську руку і як можна скоріше до нас з військом своїм в Ніжин поспішати*». Максим Филімонович особисто просив Трубецького за Василя Золотаренка. Він писав, що «Золотаренка насильно у військо погнали* і що він «плачучи, йшов на ту війну». Та мало ймовірно, що це правда, бо в травні 1659 р. під Борзною він стійко бився з російськими військами Г. Ромодановського і П. Скуратова і не видно було, що він це робив з-під палки. А в червні за військові заслуги йому було даровано польським королем звання шляхтича. «Уважаючи справи рицарські Василя Золотаренка, лицаря з війська Запорізького, та ходотайство вельможного гетьмана Війська Запорозького, даруємо йому клейноди шляхетства (герб і нове ім'я) польського і вже від цієї години буде зватись Золотаревським», ^ сказано в шляхетській грамоті. Та Василь Золота-ревський знехтував шляхетством, коли підняв повстання проти Виговського. У цій людині, як у всьому нашому житті, дивовижно переплелися суперечливі риси характеру — скупість, схильність до накопичення і безрозсудна роздача майна на сотні рублів, піалена відваж-

Група шляхти з Ю. Нємиричем

193

Олександр Уріяліан. Таємниці розвідок

НІСТЬ і боягузтво, холодний розрахунок і вчинки, продиктовані емоціями.

у складі ніжинської делегації прибув у Путивль і Юрій Крижаний, котрий після аудієнції в Трубецького одержав дозвіл їхати в Москву.

Ю. Крижанич, хорват із Загреба, виріпив переселитись в Росію. В 1659 р. разом з російським посольством виїхав з Відня, у квітні прибув до Ніжина і проживав у будинку В. Золотаренка до вересня. У Ніжині Крижанич написав праці «Бесіди з Черкасами?» і «Розсуди про царську величність», в яких рішуче виступав проти дій шляхетської Польщі і Виговського. Підтримував ідею об'єднання слов'ян під егідою Росії. Залишив кілька цікавих заміток стосовно мешканців України.

6 вересня 1659 р. князь О. Трубецької прибув у Ніжин. Познайомився з ситуацією на місці і пам'ятаючи про заслугу ніжинців та В. Золотаренка в Білоруській кампанії 1654-1655 рр. і, мабуть, свою недавню поразку під Конотопом, князь підтримав прохання про затвердження останнього ніжинським полковником. А в жовтні в Москву було направлено посольство в складі представників О.

Трубецького і В. Золотаренка. Князівські посланці везли звіт про події, що проходили в Україні, «полковий суддя Роман Рокущин (Р. Ракушка-Романовський — авт.) з то-варипіями звернулися до государя з чолобитною і повідомленням про бунти, які в них були через зрадників і всеподданніше просили Його Царську Величність від усього товариства свого про все-милостивіпій розгляд з благоволенієм о винності їх невольної».

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Крижанич Юрій Гаспарович (1617-1687), хорват, католик, релігійний і політичний діяч, письменник, ідеолог єднання слов'ян, історик і філолог,

У 1659 р. прибув до Росії і поступив на службу в надії стати двірським історіографом. З неясних причин у 1661 р. був висланий в Тобольськ (можливо, за підозрою в пособництві Затикану). Тут написав свою головну працю «Політика». У 1671 р. повернувся в Москву і в 1677р. його відпустили за кордон. Загинув у 1687р. під Віднем у битві з турками, перебуваючи в війську польського короля Яна Собеського. Залишив велику наукову і публіцистичну спадщину. Існує два твори Крижанича, які стосуються України— «Путно описание» (описана подорож від Львова до Москви) і «Бесіди з Черкасами» (від імені українця закликав жителів України бути вірними царю і не вводити в союз з поляками).

Іван Виговський. Історичний шанс

7 ЖОВТНЯ 1659 р, Олексій Михайлович прийняв посольство і, розглянувши чолобитну, 31 жовтня поясував всьому полку і місту Ніжину з усім його повітом і «іншими містами свою семи-доставішу грамоту з прощенням усіх їх і прийомі їх, як і раніше, в свою високу милість, і відпустив посланців, а з ними цю грамоту прислав в той полк Ніжинський до полковника Золотаренка для оголошення того всьому полку, місту і повіту».

Ситуація для Виговського стала критичною, коли в серпні проти нього піднялася і Правобережна Україна (полковники І. Богун та І. Іскра). І, як образно висловився історик В. Герасимчук, І. Виговський «за собою не мав нікого, а проти себе всю Україну».

Під час повстання сам Виговський врятувався випадково. Один із змовників розповів про підготовку виступу проти нього на сповіді. Священик відмовився відпустити йому гріхи, і тоді змовник розповів про наміри опозиції Виговському і той встиг втекти. Гетьман тоді віддав наказ про страту Богуна, Іскри і Сірка, але останні випередили його і встигли перебити кілька десятків визначних прихильників Виговського. Генеральний писар Іван Групіа, якого гетьман направив до короля, розповідав про те, що лише «з його полку змовники повністю винищили дванадцять хоругв вояків разом з їх дружинами та дітьми».

За короткий час Виговський опинився в надзвичайно важкому стані. Його військо тануло на очах, тому він вирішив використати останній шанс: апелювати до козацької ради. Але на вересневій раді 1659 р. під м. Германівкою козаки не стали слухати ніяких його виправдань і пояснень. Зарубали послів на польський Сейм, Івана Сулиму і Прокопа Верещаку, які не відстояли інтересів козацтва при затвердженні Гадяцького договору. Колишні прибічники відвернулися від Виговського і він, склавши повноваження гетьмана, під особистою охороною вимушений був відійти до Бару під захист польських військових, де отримав від короля універсал на Барське староство та Київське воєводство. Останній титул давав звання сенатора Речі Посполитої. А незабаром в околицях Білої Церкви на Чорній раді І. Виговський був офіційно усунутий від влади. Гетьманську булаву вручили Юрію Хмельницькому (1659-1663).

Свою діяльність як гетьмана України І. Виговський у своєму листі до короля підсумував так: «... козаки, по волі Божій і по моїх відважних стараннях для короля і вітчизни, значно ослаблені в силах, і палають ненавистю, живленою більшістю десяти

Олександр Урішійлкін. Таємниці розвідок

років до шляхти, рівно як і до мене, який знищував криваві війни між короною і ними ... я не зношуся з цими мужиками, і до себе не приймаю їх, зненавидівши їх за таку подяку і за мої старання про їх благо*.

(Сучасники Івана Виговського літописці С. Величко і Самовидець, а також автор «Історії Русів» оцінювали його негативно. Так само оцінювали його історики М. Костомаров і В. Вовк-Кара-чевський, Д. Доропієнко вважав його патріотом України. Серед сучасних істориків також немає єдиної думки щодо особи Івана Виговського).

196

ТАСМНИЦЯ ВИБОРІВ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ГЕТЬМАНА, «ЧОРНА РАДА» 1663 РОКУ

Події, що передували виборам гетьмана Лівобережної України

Гетьманом Правобережної України у січні 1663 р. став Павло Тетеря (зять Б. Хмельницького був одружений на його дочці Олені (за іншими даними Катерині) — вдові Данила Виговського). Оскільки гетьманство Тетері розповсюджувалося липіе на Правобережся, постало питання про обрання гетьмана Лівобережної України. На той час тут влада знаходилася в руках старшинської верхівки, очолюваної наказним гетьманом Якимом Сомком (шурин Б. Хмельницького, брат його першої дружини Ганни) і ніжинським полковником Василем Золотаренком (шурин Б. Хмельницького, брат його третьої дружини Ганни, в чернецтві Анастасії).

Події на Лівобережжі розвивілися у двох напрямках.

1. Полки, які підтримували Росію, при допомозі останньої боролися з полками, які підтримували Польщу; у 1 гетьмана Тетерю, і прагнули розповсюдити свою владу на Правобережжі.
2. Точилася боротьба між козацькими угрупованнями за гетьманську булаву між двома економічними центрами Лівобережної України — Ніжином і Переяславом. Кожний з них ставив за мету зробити гетьманом свого кандидата: Ніжин — Василя Золотаренка, Переяслав — Якіма Сомка.

Перемога того чи іншого приводила до того, що одне із міст ставало політичним центром України, а, отже, і півдше розвивалося економічно. До речі, цим пояснюється те, що в боротьбі за булаву активну участь взяли міщани і виразник їхніх інтересів Ніжинський протопоп (у майбутньому — єпископ) Максим Филімонович. Слід відзначити, що у цей час Филімонович відігравав значну роль в політичних комбінаціях російської розвідки. Саме через нього здійснювалося фінансування нроросійськи налапгованих сил в Ук-

Олександр Уриєалкін. Та

ємний,! розвідок

раїні. Зокрема, на його ім'я надсилалися кошти для роздачі прибуваючим до Мефодія посланцям з різних міст Лівобережжя. А його розвідувальна інформація мала стратегічне значення.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Тетеря (Моржковський, Мошковський) Павло (Пантелеймон) Іванович — (близько 1620-1671), походив з шляхетської родини. Гетьман Правобережної України (1663 — 1665): орієнтувався на Річ Посполиту. За часи Б. Хмельницького був писарем, потім полковником Переяславського полку (1653 — 1663). Очолював посольство в Москву при підписанні «Березневих статей». Двічі одружений: спочатку з сестрою І. Виговського, потім з донькою Б. Хмельницького.

Підтримував гетьманів І. Виговського і Ю. Хмельницького; брав участь у підписанні Гадяцької угоди (1658) і Слободищенського трактату (1660). У 1659-1661 рр. мешкав переважно у Варшаві. Недовгий час у 1660р. займав посаду генерального писаря при гетьмані Ю. Хмельницькому. Королівський секретар, мельницький підचाший, полоцький стольник, посол короля і сенату до козаків. У січні 1663р. обраний гетьманом Правобережної України. За його ж доносами був страчений поляками І. Виговський, посаджені в фортецю Мальборк Ю. Хмельницький і митрополит Йосип Тукальський. Спільно з поляками і татарами здійснив кілька походів на Лівобережну Україну. Був активним виразником інтересів козацької шляхти. Після козацького повстання на Правобережжі в 1665 р. зрікся гетьманства і перебрався в Польщу. У 1666-1667рр. він перебуває переважно у Варшаві, де судиться з козаками та магнатами. Перші вимагають повернення захопленого у Каневі церковного майна, гетьманських клейнодів і «скарбів» Богдана Хмельницького. Другі вимагають компенсації за пограбовані козаками свої маєтки в Україні. У вересні 1668р. король Ян II Казимір, головний захисник Тетері, відрікся від престолу. Новий король Михайло Корибут-Вишневецький підтримав намагання гетьмана П. Дорошенка притягти Тетерю до суду і конфіскувати маєтки. Під загрозою баніції (позбавлення честі разом з довічним вигнанням за межі Речі Посполитої) в 1670р. він втік у Туреччину. У Едірне (Адріанополі) Тетеря зустрівся з султаном Мехмедом IV та великим візиром Мухамедом Кеprюлю і переконав їх розпочати війну проти Речі Посполитої. Султан надав Тетері гроші та санджак — прапор (формально це було затвердження гетьманом під протекторатом султана). Стурбовані поляки почали з опальним гетьманом переговори про повернення. У квітні 1671 р. Тетеря був отруєний агентом короля. Де його поховали — невідомо.

Я. Сомко і В. Золотаренко очолювали козацькі полки, які разом з російськими військами відбивали наступ на Лівобережжя польсько-шляхетських військ і татар. Обидва зробили ставку на Москву, діями своїми довівши вірність царю. Вони розраховували на підтримку царського уряду і збереження ним привілеїв і влади для себе і козацької старшини. У той же час старшина Запорожжя висунула на гетьманство копіювого гетьмана Івана Брюховецького. Між цими трьома фігурами і розгорнулася боротьба за гетьманську булаву. Але інтрига з виборами почалася набагато раніше. У травні 1661 р. Сомко і Золотаренко зійштовхнулися в боротьбі за булаву. XIX
ст.

У документах Посольського приказу збереглася інформація, що «... в 1661 р. травня місяця в полі в Бикові, за милю від Ніжина, проходила рада козача, на якій був присутнім князь Григорій Григорович Ромодановський зі своїми ратними людьми, стольник Семен Змеєв, наказний Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко, полковники прилуцький, лубенський, миргородський, сотник полтавського полку і все військо тих полків, які при Якому Сомку. Всі вибирали в гетьмани Якіма Сомка, одні ніжинці хотіли вибрати свого полковника В. Золотаренка...» Так гетьмана і не обрали. 26 червня 1661 р. в Україну з похвальними грамотами і дарунками від царя був направлений Федір Протасєв. 11 липня в Переяславі він зустрівся з ніжинським протопопом Максимом Фи-лимоновичем, який на той час вже був висвячений у сан єпископа Мстиславського і Оршанського під іменем Мефодія. Мову вели про обрання нового гетьмана. В донесенні Ф. Протасєв дослівно наводив сказане Мефодієм: «... Слух у нас є, що Сомко і Золотаренко домагаються скликання ради для гетьманського обрання. Великий государ не велів би надавати гетьманства ні Сомку, ні Золотаренку. Тому якщо буде Сомко гетьманом, то Золотаренко не слухатиме його, а буде гетьманом Золотаренко, то Сомко стане під нього підкопуватися».

Олександр Уривалкія. *Тасмниці розвідок*

Як бачимо, єпископ Мефодій не підтримував жодного, але таку позицію він зберігатиме недовго. І саме Максим Филімонович (єпископ Мефодій) зіграє ключову роль у обранні гетьмана і у тих подіях, які в подальшому розгоратимуться в Україні.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Преосвященний Мефодій (Методій) Максим Филімонович (Фи-ли-монов) — (? — 1689) народився недалеко від Києва, з міщан, український церковний і політичний діяч XVII ст.

У часи Хмельницького протопоп у Ніжині, учасник Білоруської воєнної кампанії 1654 — 1656 рр. Дотримувався проросійської орієнтації. В 1661 р. висвячений в сан єпископа Мстиславського і Оришанського, намісник Київської митрополії. Резидент російської стратегічної розвідки на Лівобережній Україні. Під час боротьби за гетьманську булаву на Лівобережжі в 1662 — 1663 рр. вист.упав противником Я. Сомка і підтримував кандидатуру В. Золотаренка. а потім І. Врюховецького. Але після обрання останнього гетьманом різко критикував його. У 1666-1667 рр. брав участь у Московському церковному соборі у справі патріарха Никона (був одним із обвинувачувачів). Претендував на Київську митрополію. У 1667 р. одержав сан єпископа Ніжинського-Ук-раїнського. (Про це згадує тільки Д. Бантиш-Каменський).

Наприкінці гетьманства Врюховецького помирився з ним і підтримував його орієнтацію на Туреччину, оскільки був незадоволений планами царського уряду прислати на митрополичий престол представника Московського патріархату.

У 1668 р. за наказом Київського (Правобережного) митрополита Йосипа Тукальського засланий в Чигиринський, а потім в Уманський монастир, звідки, підкупивши охорону, втік. Звинувачений в змові проти царя, відправлений в заслання. Помер у Московському Новоспаському монастирі в 1689 р.

Політична Руїна на Україні була пов'язана з церковною. В Україні одночасно було по два гетьмани і по два митрополити. На Правобережжі митрополит, а на Лівобережжі — намісник. Намісник митрополичого престолу був призначений, коли митрополит Київський Діонісій Балабан перейшов на бік Івгіна Виговського. Російський уряд не визнавав за Балабаном зв'язу митрополита, називаючи його зрадником. Але й проводити нові вибори Київського митрополита не наважувався. Треба було вирішувати питання, якому

*Таємниця виборів лівобережного гетьмана, «Чорна Рада»
1663 року*

патріарху повинен підпорядковуватися митрополит — Константинопольському, як раніше, чи Московському. Питання було складне. У 1659 р. князь О. Трубецької (командувач російськими військами в Україні) призначив намісником єпископа Чернігівського Лазаря Барановича. Це призначення підтвердив і гетьман. У 1660 р. українське духовенство відправляє посольство в Москву до патріарха з проханням дати дозвіл на обрання митрополита і вказати, від кого він повинен бути висвячений в сан від Московського патріарха чи Царградського (Константинопольського)? На Україну розповсюджувалися канонічні права Царградського патріарха (він повинен був призначати митрополита і єпископів та контролювати діяльність церкви), тому Московський патріарх не поспішав їх порушувати.

З тієї причини, що Лазар Баранович не зумів викликати до себе довіру царського уряду, вирішено було передати намісництво людині, давно відомій царю своєю «щиросердечною службою», — ніжинському протопопу, агенту російської розвідки Максиму Філімоновичу (Філімонову). Він був викликаний в Москву і 4 травня 1661 року, прийнявши чернецтво, висвячений в сан єпископа Мстиславського і Оршанського під іменем Мефодія і відправлений в Україну в якості «охоронця митрополії Київської» та резидента таємної служби. Максим Філімонович — єпископ Мефодій — став першим серед священників в Україні. Вище його міг бути тільки Київський митрополит. Пізніше він захоче стати ним. А зараз повернемося до виборів гетьмана Лівобережної України. У 1661 р. в Москву йшли взаємні доноси Я. Сомка і В. Золота-ренка, а тут ще з'явився і третій охочий на гетьманство І. Брюховецький. Ще в листопаді 1660 р. він, перебуваючи в Москві, умудрився, не звинувачуючи прямо ні Сомка, ні Золотаренка, кинути тінь на обох. (Пізніше в дописах він уже прямо звинувачував їх).

201

Гетьман І. Брюховецький

Олександр Уривалкін. Тасмниці розвідок

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Сомко Яким Семенович (? 1630-1663), виходець з міщан міста Переяслава, брат першої дружини Б. Хмельницького Ганни (дядько Юрія Хмельницького). У роки Національно-визвольної революції: дипломат, переяславський сотник, полковник, наказний гетьман (1660-1663). Намагався розширити привілеї козацької старшини, що призвело до зростання незадоволення козацької бідноти. Прибічник союзу з Росією, але наполягав у відносинах між країнами повернутися до «березневих статей» 1654 р. Очолював козацьке військо в боротьбі проти поляків, татар і прихильників І. Виговського. Один з претендентів на гетьманську булаву на Лівобережній Україні, На Переяславській і Козелецькій радах обирався гетьманом, але не був зат-вер-джений царем через інтриги. Запідозрений в сепаратизмі, втратив підтримку царського уряду, позбавлений гетьманства на Чорній раді 1663 р. в Ніжині; пізніше, звинувачений у тасмних зносінах з П. Тетерею, Річчю Посполитою та Кримським ханством, страчений в Борзні за наказом І. Брюховецького.

' В умовах загострення протиріч між претендентами і, не ризикуючи скликати козачу раду при участі лівобережного рядового козацтва та запорозької бідноти, Сомко збирає своїх прибічників — полковників, старшин і небагато козаків на раду в Козельці, де 15 (за іншими даними — 23) квітня 1662 р. його проголосили гетьманом. Але Золотаренко відразу ж написав скаргу єпископу Ме-фодію, що «... Сомко прийняв гетьманство самовільно і я ніжинський полковник ніяких наказів його виконувати не буду». Сомко повсякчас спростовував наклепи суперників і підкреслював, що «напівляху» Брюховецькому вірити не можна. Крім того, він звинувачував Золотаренка в порушенні присяги царю і в зв'язках з поляками, нагадавши, що польський король зробив Золотаренка піляхтичем. В листі до Москви він пише, що «потрібно на цьому боці (Дніпра) учинити між козаками раду, тому що одні полки цілі, а інші вибиті, а по приходу неприятеля ніхто нікого не слухає і один одному не допомагають, а як зібрати раду і обрати між собою старшину, то між ними буде злагода». Брюховецький доносив на обох. «... Сомко та Золотаренко... за час перебування у Варшаві присягали королю польському, щоб яким-небудь засобом Україну до ляхів приєднати, і всіляко піу-кають, щоб чорній раді не бути, а бути йому, Сомку, самовладним

*Таємниця виборів лівобережного гетьмана. 'Чорна Рада'
1663 року*

гетьманом*. В листі до Мефодія Брюховецький писав:
«... Васю-та (Золотаренко) тільки про багатство
турбується, ... боюсь, що він не задумав чого-небудь
недоброго. Бідна наша отчизна гине, тому що не
хочемо обороняти її від неприятеля, а тільки за геть-
манством женемося... Сомко більпіе цигана всіх
людей морочить, а він-то і є головний зрадник, нам не
про гетьманство треба турбуватися, а за князя
малоросійського від його царської величності; на це
князівство бажаю Федора Михайловича (Ртищева)
мати, щоб порядок ліпший був і береження...»*

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

*Ртищев Федір Михайлович (1626-1673). почав службу
в 1645 р. стряпчим при царському дворі. З 1650-го
постільничий, з 1656-го — царський дворецький.
Керував державною майстернею, приказом Великого
Палацу, приказом Таємних справ. Наближений радник
царя. Створив школу при Андріївському монастирі,
запросив викладачів — українських учених. Прибічник
союзу з Україною. Здійснював зв'язок між царем і
українською старшиною.*

*Козаки просили царя, щоб т.ой призначив Ртищева
своїм представником при гетьмані: «... тому що
Ртищев до них ласкавий, про їх про-ценія всяку річ
доносить царю і що не скаже, те все правдиво».*

Сомко добре знав, що на нього з усіх боків шлють у
Москву доноси, що його виставляють зрадником. 30
травня 1662 р. він написав «жалобну» грамоту царю,
де просив призначити нову раду, на якій би обрали
гетьмана. Але «жалобну» грамоту він підписав
«гетьман Сомко» — звання, одержане ним у Козельці.
Царський уряд Козелецької ради не визнавав, бо вона
проходила без представників царя, то на підпис
образився.

Восени 1662 р. Сомко знову пише царю, що *...
ніжинський полковник його слухатися не хоче...
Ромодановський слухає тільки Мефодія і Золотаренка,
а на «Преображенъев день» під самими Лубнами
татари, напавши на табір ніжинський, багатьох по-
били, ...єпископ (Мефодій) і Васюта (Золотаренко)
були винуватцями втрати слави і людей».

Шановний читачу, тут треба відійти від прагнення
неуперед-женого викладу і підтримати наказного
гетьмана.

Події, про які пише Сомко, відбувалися так. У травні
1662 р. К)рій Хмельницький і татари підійпили до
Переяслава і взяли в

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Сомко Яким Семенович (? 1630-1663), виходець з міщан міста Переяслава, брат першої дружини Б. Хмельницького Ганни (дядько Юрія Хмельницького). У роки Національно-визвольної революції: дипломат, переяславський сотник, полковник, наказний гетьман (1660-1663). Намагався розширити привілеї козацької старшини, що призвело до зростання незадоволення козацької бідноти. Прибічник союзу з Росією, але наполягав у відносинах між країнами повернутися до «березневих статей» 1654 р. Очоловав козацьке військо в боротьбі проти поляків, татар і прихильників І. Виговського. Один з претендентів на гетьманську булаву на Лівобережній Україні. На Переяславській і Козелецькій радах обирався гетьманом, але не був затверджений царем через інтриги. Запідозрений в сепаратизмі, втратив підтримку царського уряду, позбавлений гетьманства на Чорній раді 1663р. в Ніжині; пізніше, звинувачений у таємних зносинах з П. Тетерею, Річчю Посполитою та Кримським ханством, страчений в

Ворзні за наказом І. Брюховецького.

!

*

В умовах загострення протиріч між претендентами і не ризикуючи скликати козацьку раду при участі лівобережного рядового козацтва та запорозької бідноти, Сомко збирає своїх прибічників — полковників, старшин і небагато козаків на раду в Козельці, де 15 (за іншими даними — 23) квітня 1662 р. його проголосили гетьманом. Але Золотаренко відразу ж написав скаргу єпископу Мефодію, що «... Сомко прийняв гетьманство самовільно і я ніжинський полковник ніяких наказів його виконувати не буду».

Сомко повсякчас спростовував наклепи суперників і підкреслював, що «напівляху» Брюховецькому вірити не можна. Крім того, він звинувачував Золотаренка в порушенні присяги царю і в зв'язках з поляками, нагадавши, що польський король зробив Золотаренка шляхтичем. В листі до Москви він пише, що «потрібно на цьому боці (Дніпра) учинити між козаками раду, тому що одні полки цілі, а інші вибиті, а по приходу неприятеля ніхто нікого не слухає і один одному не допомагають, а як зібрати раду і обрати між собою старшину, то між ними буде злагода».

Брюховецький доносив на обох. «... Сомко та Золотаренко... за час перебування у Варшаві присягали королю польському, щоб яким-небудь засобом Україну до ляхів приєднати, і всіляко шукають, щоб чорній раді не бути, а бути йому, Сомку, самовладним

Таємниці виборів лівобережного гетьмана, «Чорна Рада» 1663 року гетьманом». В листі до Мефодія Брюховецький писав: «... Васюта (Золотаренко) тільки про багатство турбується, ... боюсь, що він не задумав чогонебудь недоброго. Бідна наша отчизна гине, тому що не хочемо обороняти її від неприятеля, а тільки за гетьманство мженемося... Сомко більше цигана всіх людей морочить, а вінто і є головний зрадник

*Таємний виборів лівобережного гетьмана, «Чорна Рада»
1663 року*

гетьманом». В листі до Мефодія Брюховецький писав: «... Васю-та (Золотаренко) тільки про багатство турбується, ... боюсь, що він не задумав чого-небудь недоброго. Бідна наша отчизна гине, тому що не хочемо обороняти її від неприятеля, а тільки за гетьманством женемося... Сомко більше цигана всіх людей морочить, а він-то і є головний зрадник, нам не про гетьманство треба турбуватися, а за князя малоросійського від його царської величності; на це князівство бажаю Федора Михайловича (Ртищева) мати, щоб порядок ліпший буї і береження...»*

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Ртищев Федір Михайлович (1626-1673), почав службу в 1645 р. стряпчим при царському дворі. З 1650-го постільничий, з 1656-го — царський дворецький. Керував державною майстернею, приказом Великого Палацу, приказом Таємних справ. Наближений радник царя. Створив школу при Андріївському монастирі, запросив викладачів — українських учених. Прибічник союзу з Україною. Здійснював зв'язок між царем і українською старшиною.

Козаки просили царя, щоб той призначив Ртищева своїм представником при гетьмані: «... тому що Ртищев до них ласкавий, про їх про-ценія всяку річ доносить царю і що не скаже, те все правдиво».

Сомко добре знав, що :я нього з усіх боків шлють у Москву доноси, що його виставляють зрадником. 30 травня 1662 р. він написав «жалобну» грамоту царю, де просив призначити нову раду, на якій би обрали гетьмана. Але «жалобну» грамоту він підписав «гетьман Сомко» — звання, одержане ним у Козельці. Царський уряд Козелецької ради не визнавав, бо вона проходила без представників царя, то на підпис образився.

Восени 1662 р. Сомко знову пише царю, що «... ніжинський полковник його слухатися не хоче... Ромодановський слухає тільки Мефодія і Золотаренка, а на «Преображенъев день» під самими Лубнами татари, напавши на табір ніжинський, багатьох побили, ...єпископ (Мефодій) і Васюта (Золотаренко) були винуватцями втрати слави і людей».

Шановний читачу, ту¹:? треба відійти від прагнення неуперед-женого викладу і підтримати наказного гетьмана.

Події, про які пише Сомко, відбувалися так. У травні 1662 р. Юрій Хмельницький і татари підійшли до Переяслава і взяли в

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Таємний виборів лівобережного гетьмана, «Чорна Рада» 1663 року

відступає до Зенькова, а В. Золотаренко, залишивши полк, йде в Ніжин. Татари Магмет-Гірея, грабуючи Лівобережжя, дійшли до Чернігова і, взявши великий ясир, відійшли в Крим.

Така реальність. З історії фактів не викинеш. Що є, те є. Інша справа, що про них можна не говорити.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Золотаренко Василь Никифорович (Нечипоренко, Васюта Ніжинський) (? — 1663), виходець з міщан м. Корсуня; брат, дружини Богдана Хмельницького Ганни й Івана Золотаренка. Брав участь у походах козацького війська 1654-1655 рр. у Білорусію. Осаул, наказний полковник. Відзначився при облозі Смоленська. Після смерті брата у 1655 р. недовго був ніжинським полковником, у 1656 р. знятий з посади Б. Хмельницьким. У 1657-1658 рр. підтримував гетьмана І. Виговського. У числі інших старшин за участь у боях проти російських військ польський король підніс його до шляхетства та надав герб і прізвище Золотаревський. У серпні 1659р. виступив проти Виговсько-по. В Ніжині прийняв присягу на вірність царю (1659 р.),

У 1660-1662 рр. разом з Я. Сомком очолював козачі полки, які в складі російських військ відбивали напади польсько-шляхетських частин, козаків гетьмана Ю.Хмельницького і татар на Лівобережну Україну. Протягом 1661-1663 рр. був одним з претендентів на гетьманську булаву.

Після ніжинської «Чорної ради» (1663) арештований, а в вересні 1663-го разом з Я. Сомком і частиною старшини був страчений в Борзні за наказом гетьмана І.

Брюховецького.

Восени 1662 р. політичні симпатії єпископа Мефодія змінюються. Замість В. Золотаренка його фаворитом стає І. Брюхо-вєцький.

У Літописі Самовидця можна прочитати, що Филімоновича Брюховецький на свій бік перетягнув «подарунками і обітницями різними». Вважаємо, що Самовидець злукавив. Якби єпископ Мефодій підтримував Брюховецького і його прихильників тільки з корисних мотивів, то такі багатії як Я. Сомко і В. Золотаренко дали б, безумовно, більше, ніж Брюховецький.

Причина в іншому. На цей час всі угруповання знатної старшини, відчуваючи загрозу з боку низового козацтва, помирилися і погодилися з кандидатурою Сомка на посаду гетьмана та висту-

Олександр Уривалкін. Таємний), розвідок
пили єдиним фронтом. Політичні переваги одержував, таким чином, Переяслав з усіма витікаючими звідси економічними вигодами. Тому єпископ Мефодій, як виразник інтересів ніжинських міщан, підтримав кандидатуру Брюховецького.

Єпископ листувався з кошовим гетьманом з квітня 1662 року. У вересні Брюховецький зустрівся з Ромодановським і Мефодієм «... і ввійшов із ними у велику конфіденцію та приязнь». Князь навіть направив загін своїх людей для охорони Брюховецького й Мефодія.

Тієї ж осені з'явилися проблеми і в самого єпископа. На нього митрополит Київський (Правобережний) Діонісій Балабан послав Царградському патріарху скаргу, в якій писав, що Мефодій «вигнав його і силою забрав митрополичий престол шляхом мирської влади». На прохання Діонісія Балабана і Юрія Хмельницького патріарх прокляв Мефодія.

Єпископу довелося просити царя посприяти тому, аби Царградський патріарх зняв прокляття. Про це Мефодій просить і Московського патріарха.

19 грудня з Москви в Україну приїхав стольник Федір Лади-женський з оголошенням «волі государя, що весною повинна бути неодмінно рада, на яку зобов'язані всі з'явитися і обрати гетьмана». У січні 1663 р. в Гадячі він зустрівся з єпископом Мефодієм і писав у Малоросійський приказ, що Мефодій говорив йому «... що Сомко государю не зладить, хоче зрадити, а мене, велить погубити».

Доказів зради Сомка московському посланцю не надали, але повідомили, що Юрій Хмельницький — племінник Сомка, а сестра колипінного гетьмана замужем за Павлом Тетерею, і як тільки Сомко стане гетьманом, то неодмінно зрадить. Крім того, Лади-женському повідомили, що Золотаренко зблизився з Сомком і погодився на обрання його гетьманом. Підтвердив це і сам Сомко. У Переяславі він заявив стольнику «що в Ніжині була рада, полковники і чернь вибрали його у справжні гетьмани і листа йому надіслали, скріпивши руками своїми і печатами; а на весну по траві бути раді тільки тому, щоб князь Ромодановському віддати при полковниках і при всій черні пункти і привілеї».

Але коли Ладиженський був у Ніжині і спитав про це В. Золо-таренка, той відповів: «В Ніжині у нас рада була нині про те, щоб государ велів до весни повну раду відстрочити, а до повної ради бути гетьманом Сомку, але вірити йому не можна».

З цього видно, що Золотаренко на той час не підтримував Сомка. А те, що імена Сомка і Золотаренка називалися разом, швид-

206 Таємниця виборів лівобережного гетьмана, «Чорна Рада» 1663 року

Стрілець. В якості опори для мушкета використовується бердиш

іпе всього, постарався єпископ. Вказуючи на зраду одного з них, він тим самим бив і по другому. Таким чином Мефодій прокладав шлях До гетьманської булави своєму новому ставленику І. Брю-ховецькому, а крім того, захищав і сам себе, бо Сомко збирався

усунути його з місця намісника.

Після смерті митрополита Діонісія Балабана, за настійним проханням київського духовенства на чолі з Інокентієм Гізелем, наказаний гетьман пише єпископу Чернігівському Лазарю Барановичу листа з запрошенням на раду, на якій був обраний і намісник митрополитого престолу, яким, на думку Сомка, міг стати тільки превелений Лазар. Але Баранович не такий простий

, щоб безоглядно кинутися у вир політичної боротьби, не прорахувавши її наслідків набагато кроків уперед. Сильне дипломатичне чуття і здоровий практичний розрахунок допомогли далекоглядному архієрею вийти сухим з води. Відмовившись особисто взяти участь у раді, Лазар Баранович досилає туди своїх уповноважених ігуменів Максаковського — Єремію Ширкевича і Мако-шинського — Віктора Бубліцевича, які згідно з інструкціями свого патрона повинні були «дзвонити в дзвони», тобто свідчити проти Мефодія. А це в свою чергу свідчить про справжню зацікавленість Барановича.

Доноси на Сомка надходили і від Брюховецького. 11 квітня 1663 р. він писав до князя Ромодановського, що Сомко й Тетеря таємно змовляються розпочати війну проти Москви і що Тетеря «... татар закликає, а Сомко царських людей грабує о. Подібні свідчення дав і схоплений у квітні 1663 р. в Гадячі розвідник гетьмана Тетері Парфентій Прописко, який підтвердив, що 12 квітня Сомко направив до правобережного гетьмана листа, в якому було написано, щоб той «... військо своє зібрав та до ляхів відписав, щоб до нього, Тетері, прислав хан з Криму багатьох людей татар,... а як Тетеря військо своє збере та з Кри-

*Таємниця виборів лівобережною гетьмана, « Чорна Рала»
1663 року*

Одержуючи доноси претендентів на гетьманську булаву один на одного, царський уряд не визначився з кандидатурою. Тому у березні 1663 р. в Україну був відправлений окольничий князь Данило Великогагін. Посилаючи Великогагіна в Україну, російський уряд наділив його великими повноваженнями. Саме князь, вивчивши ситуацію на місці, повинен був проінформувати царя для остаточного рішення — кому бути гетьманом. Посольство Великогагіна зовсім було не схоже на сучасні делегації. Воно складалося з 8-тисячного військового загону, готового до будь-яких несподіванок і орієнтованого на організацію козачої ради.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Бруховецький (Бруховецький) Іван Мартинович (? — 08.06.1668),

родом з Полтавщини (походження не з'ясоване). За даними В. Греко-ва, він не був природним козаком, а неначе «був ляхом, що хрестився». Вперше згадується в реєстрі Чигиринської сотні. З 1648 р. був слугою Богдана Хмельницького; займався вихованням Юрія, виконував дипломатичні доручення. У 1659 р., під час виборів гетьмана, був направлений на Запорозжжя, забезпечувати підтримку Юрію Хмельницькому, там і залишився. На Січі був обраний кошовим гетьманом (1659, 1661, 1662-1663). Виступав за зменшення податків і обмеження старшинських землеволодінь. Вмілий оратор.

Обраний гетьманом на Чорній раді (1663) під Ніжином при підтримці рядового козацтва, однак політику проводив в інтересах старшини і шляхти, використовуючи гетьманську булаву для особистої наживи і ліквідації частини козацької старшини, в яких бачив можливих суперників.

У вересні 1665р. першим з українських гетьманів здійснив візит до Москви, де одержав чин боярина і підписав Московські статті, за котрими посилювалася позиція самодержавства в Україні. Під час поїздки до Москви одружується на Дар'ї Ісканській (відомо, що гетьман І. Самойлович одружив свого сина з його донькою). У січні 1668 р. виступив проти царя і почав переговори з турецьким султаном про перехід України під протекторат Туреччини. Під час козацького повстання 1668р. забитий на смерть козаками, прихильниками гетьмана Петра Дорошенка.

В архівах Малоросійського приказу зберігся звіт князя про посольство в Ніжин.

«... Для государевих справ йому (Великогагіну) були дані: перекладачі, чотири піддячих, 20 стопок паперу, два відра чорни-

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

ла, свічки лосєві і воскові. Крім того, йому були вручені 4000 рублів срібних для сплати боргу урядом Якиму Сомку (гроші Сомко так і не одержав — авт.), 300 рублів срібних — єпископу Мефодію, по бідності; подарунки гетьману, якого виберуть, і козацькій старшині, гроші на витрати на поїздку в Ніжині і царський наказ.

У наказі перераховані *особи*, призначені для пошту Д. Велико-гагіна: Кирило Осипович Хлопов, дяк Іван Фомін, дванадцять чоловік дворян і начальні особи з ратними людьми: рейтарського строю полковник Іван Шепельов, солдатського строю полковник Юрій Ігліс та полуполковник Борис Вороній, московських стрільців голови Володимир Скрябін і Матвій Шишкін та драгуни під начальством полковника Страсбурга, всього ратних людей з ними було від 7 до 8 тисяч чоловік...

...Рух окольничого князя Великого-Гагіна в Ніжин по Малоросії був дуже урочистим; у всіх містах і селах мешканці зустрічали його з хресним ходом, з дзвонами і з хлібом-сіллю. Не доїжджаючи 20 верст до Ніжина, його зустріли різних полків сотники і козаки чоловік з чотириста, в числі їх прислані ніжинським полковником Золотаренком. За сім верст до Ніжина виїхав на зустріч сам Золотаренко з 2000 козаків. Після привітання Гагін запросив Золотаренка в свою карету і їхали вони разом до колодязя... де Гагін став табором (за даними ніжинських краєзнавців, скоріше всього в районі пологового будинку по вул. Семашка, але це не точно, бо немає археологічних досліджень)*.

Прибувши в Ніжин, князь Д. Великогагін став збирати інформацію про те, кого з конкурентів на гетьманство підтримує місцеве населення і козаки.

Стародубець Терентій Протопопов, присланий від князя в Москву 27 травня 1663 р., повідомив, що козаки, які виїхали зустрічати посольство з Ніжина, казали, що багато хто хоче бачити гетьманом Якіма Сомка, а Брюховецького їм не треба. 5 червня 1663 р. капітан Михайло Мостиков, який приїхав з Ніжина, повідомив у Малоросійський приказ, що полковники, які виїхали з Ніжина з Золотаренком назустріч князю, скаржилися йому на Брюховецького, і що ці полковники бажають вибрати в гетьмани Сомка, «а чернь у розмовах говорить, що їм годен бути гетьманом Брюховецький, тому що він людина смирна и не горда, а Сомко и полковники горді і їм чинять податки, а самі збагачуються»*.

Тамниця виборів лівобережного гетьмана, «Чорна Рада» 1663 року

Сам Великогагін у листі в Малоросійський приказ писав, що міста, які лежать ближче до Переяслава, хочуть обрати Якіма Сомка, а ті, які ближче до Гадяча — Івана Брюховецького.

Як ми бачимо, єдиної думки не було, і все мало вирішитися в останні хвилини на раді. Тому напередодні її боротьба між старшинськими угрупованнями загострилася. Компрокат, погрози і підкупи стали звичайними і необхідними у досягненні гетьманської булави.

Претенденти, інформація для роздумів

Ніжинський полковник **Василь** Никифорович Золотаренко

(Нечипоренко, Васюга Ніжинський) (? — 1663), виходець з міщан м. Корсуня; брат дружини Богдана Хмельницького Ганни і Івана Золотаренка. Брав участь у походах козацького війська 1654-1655 рр. у Білорусію. Відзначився при облозі Смоленська. Після смерті брата недовго був ніжинським полковником 1655—1656 рр. Знятий з посади Б. Хмельницьким. У 1657-1658 рр. підтримував гетьмана І. Виговського. Багатий, але нерозбірливий у справах («грамоти нерозумів»), боровся за гетьманство, маючи надію на своє багатство і підтримку козаків Ніжинського полку (найбільшого на Україні). На полі бою неодноразово доводив свою сміливість і рішучість. У питаннях честі дотримувався своєрідних принципів. Шукаючи особистої вигоди, переходив з одного політичного табору в інший. Влітку 1659 р. польський король Ян II Казимір за вірну службу звів його в польське шляхетство (він одержав прізвисько Золотаревський). А вже восени Золотаренко присягає на вірність царю, і ставши на чолі Ніжинського полку, вірою і правдою служить Олексію Михайловичу. Д. Яворницький в «Історії Запорозьких козаків*» так пише про нього: «... Василь Золотаренко, шукаючи справді гетьманства, став підлещуватися до запорожців. Він став щедро роздавати подарунки (навіть відправив на Січ з Ніжина дві гармати і бочку пороху — авт.), запорожці брали їх, обнадіюючи його на одержання гетьманства, але насправді обдурювали його для отримання від нього собі користі». Наказний гетьман Яким Семенович Сомко (? — 1663), виходець з міщан міста Переяслава, брат першої дружини Богдана Хмельницького Ганни. Переяславський полковник у роки Національно-визвольної революції; наказний гетьман 1660-1663 рр., виразник

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

інтересів козацької старшини. Практичний і грамотний, безперечно володів військовим талантом. Прибічник союзу з Росією. Саме його війська впродовж трьох років стримували польсько-шляхетські і татарські наступи на Лівобережну Україну. Користувався авторитетом у старшини і заможних козаків. Вірно і чесно служив царю, не зраджуючи присяги. Але ображений за несправедливе ставлення до себе царського уряду, висловлював погляди про самостійність України в... з холопства звільнитись і жити по своїм правам».

Сучасники називали його «мужнім полковником*». Висував програму об'єднання козацької України. Для цього, на думку наказного гетьмана, необхідно було послати близько 20 тисяч війська в головні міста Правобережної України: Чигирин, Корсунь, Умань, Канів, Білу Церкву та Брацлав, що мало б змусити польський уряд піти на укладання миру. Проти Криму він пропонував побудувати на Запорозжі ряд фортець, поставити там гармати і розташувати 10-тисячне російське військо. Крім оборони від татар, це, без сумніву, мало б призвести і до послаблення опозиційно налаштованого до наказного гетьмана Запорозжя та поставити його під контроль центральної влади.

Не сподіваючись на підтримку черні і рядових козаків, розраховував на раді скористатися перевагою своїх добре озброєних полків: Переяславського, Лубенського, Чернігівського, Київського, Прилуцького і силою зброї одержати гетьманську булаву.

Кошовий гетьман Іван Мартинович Брюховецький — (? — 08.06.1668), родом з Полтавщини, вперше згадується в реєстрі Чигиринської сотні. За даними В. Греко-ва, він не був природним козаком, а неначе «був ляхом, що хрестився*». Вперше згадується в реєстрі Чигиринської сотні. З 1648 р. був слугою Богдана Хмельницького; займався вихованням Юрія, виконував дипломатичні доручення. У 1659 р., під час виборів гетьмана, був направлений на Запорозжя, забезпечувати підтримку Юрію Хмельницькому, там і залишився. На Січі був обраний кошовим гетьманом (1659, 1661, 1662-1663 рр.). Виступав ^рб,яким користувався за зменшення податків і обмеження гетьман Іван Брюховецький старшинських землеволодінь.

іья рр.)

Тємниця виборів лівобережного іетьмана, «Чорна Рада» 1663 року

Досвідчений політик, використав анти старшинські настрої рядового козацтва в своїх інтересах. Виставляючи себе рішучим борцем за козацькі права і вольності, він закликав відібрати всі старшинські маєтки. Прагнув налагодити зв'язки з представниками російської держави (воєводами) і царем. Навіть висловлював ідею ліквідувати гетьманство і створити українське князівство, обмеження влади козацької старшини, спрямування податків з українського населення до царської скарбниці тощо. Використовував образ людини, що має підтримку російського царя, для того, щоб остаточно схилити на свій бік рядове козацтво, православне духовенство та міщанство, що не волило підпорядковуватися владі козацької старшини та гетьмана. Його підтримував єпископ Мефодій, і до гетьманства вони йшли двома шляхами: гудили Сомка і Золотаренка в очах народу й уряду і шукали прихильників. Брюховецький опирався на запорозьких козаків, призначивши полковників (без полків), звелів їм збирати в полки всіх, хто віддасть за нього свої голоси.

8 червня 1663 р., прибувши в Нтин, Іван Брюховецький пише донос царю:

«... За наказом вашої пресвітлої царської величності, добродійника нашого милостивого, прийшов я з військом на раду під Ніжин і стою в Нових Млинах... А Васюта Золотарбяко просив у окольничого князя Великого-Гагіна, щоб дозволили йому з нами битися, тому що не любить правди, котру йому чернь хоче в очі говорити і оголосити про його зраду, що він з Сомком радився обложитись від вашої царської величності, для чого і міста всі укріпили та дзвони на гармати переплавили...

Ваш Вірний холоп и найнижчий підножек пресвітлого престолу Івашка Брюховецький».

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Чорна рада — ця назва не пов'язана з символами трауру, а відбиває лише факт, участі в раді, крім козацької старшини, «усього пос-польства» (незаможних козаків) та заіорожців тобто «черні». Щоправда на Ніжинській раді у 1663 р. чорний колір був присутній — це був «царський шатер» князя Д. Великогагіна, але прикрашений- «кумачем і киндяком з золотою маківкою».

Олександр Уривалкін. *Тамниці розвідок*

Саме до цього «підножка престолу» і схилились симпатії царських посланців. Князь Д. Великогагін і К. Хлопов у рапорті государю повідомляли: «Іван Мартинович (Брюховецький) є чесна людина і годиться бути гетьманом, хоча неписьменний, але розумний і страх як красти справний. Посадивши його на кордонах, можна спати в Москві не поспішаючи». Отож кандидатура в гетьмани була визначена, залишалось провести вибори.

«Чорна рада» 1663 року

Конкуренти на посаду гетьмана Лівобережної України зі своїми прихильниками, а це кілька тисяч, розташувалася в таборах на околицях міста Ніжина. Я. Сомко наполягав, щоб рада проходила за київськими воротами, куди він міг швидко перекинути свої полки. В. Золотаренко пропонував провести її за мостом через річку Остер на торговій площі поруч з московським шляхом. Цю територію міста можна було контролювати тільки з допомогою артилерії (а вона була тільки в ніжинського полковника), але й вогнем з рушниць з міських валів. І. Брюшецький не виставляв ніяких умов, розраховуючи на підтримку князя. Князь Великогагін не став ризикувати і для ради відвіє місце за містом на деякій відстані від московських воріт, але недалеко від табору, де розташувалися російські війська.

«Чорна рада» розпочалася 17 червня 1663 року.

Робота її детально висвітлена в звіті князя:

«... Першим прибув на раду Мефодій, єпископ Мстиславський і Оршанський... козакам, черні і міщанам наказали на раді бути без зброї, для того, щоб між ними не виникло сварки і вбивства, однак і гетьмани і все військо прийшло зі зброєю. Тоді ищ наказали їм зброю з себе зняти і покласти; ...а потім згідно наказу ми стали читати промову, з Іванового боку Брюховецького козаки, і чернь обирали в гетьмани його Івана, а з боку Сомка полковники ж і все військо в гетьмани обирали його Якіма Сомка...», обидві сторони між собою бій вчинили і багатьох людей козаків перера-нили, а інших і до смерті побили, і раду розірвали, і розійшлися в свої обози. А на завтра того числа (18 червня) посилали ми рейтарського строю полку Шепельова майора Василя Непейціна до наказного І кошового гетьманам говорити, щоб вони гетьмани на раду були, а у військах своїх наказали накріпко, щоб на раду були без зброї і між ними сварки, бійки і вбивства не було б, і після того

*Таємниці виборів лівобережного гетьмана, «Чорна Рада»
1663 року*

скоро з майором В. Непейціним до нас прибіг зі свого обозу наказний гетьман Яким Сомко з полковники: ніжинським Вас. Золота-ренком, чернігівським Онккієм Силіним (Скличем), переяславським Афанасієм Щуровським, прилуцьким Дм. Чернявським, київським Сем. Третьяковим і сказали, що їх полків сотники, отамани і осавули, козаки і чернь, котрі були при них, відійшли в обоз до кошового гетьмана до Івана Брюховецького, а їх хотіли побити до смерті і щоб їх, Якіма Сомка з товаришами черні вбити не дати, ми відіслали їх в місто до воєводи Михайла Дмитрієва.

«Чорнарада» в Ніжині 17-18 червня 1666 р

...Непейцін був посланий... в обоз Брюховецького, котрий не забарився явитися зі своїми прибічниками, зібравшимися в числі до сорока тисяч... Тихо і спокійно всіма вольними голосами в справжні гетьмани був обраний Брюховецький».

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Трохи інакше розповідає про ці події Ніжинський протопоп Симеон Адамович, посланий єпископом Мефодієм 11 липня 1663 р. до царя з повідомленням про вибори гетьмана: «Як на раді від наказного гетьмана Якіма Сомка начальні люди, старшина і чернь відступили, і він Яким прибіг до шатра окольничого князь Данила Степановича Великого-Гагіна з товаришами, а з ним прибігли полковники: переяславський, київський, чернігівський, прилуцький, лубенський і всі полковники, котрі були в війську при Якимі Сомку, окрім полковників полтавського та зінківського, тому що ті були при Брюховецькому, а Васюта Золотаренків і тесть його Іван Попович у цей час були в окольничого в шатрі, а не з Якимом Сомком, а начальні люди Василя Золотаренка і черні і гармата була в обозі, а не з ним були. З ним же Якимом Сомком прибігли до окольничого до шатра начальних людей, черні і челяді чоловік з сорок, і окольничий велів Сомка і полковників, начальних людей і чернь, котрі з ним приїхали, відвести в город пішого строю начальної людини, а іншу чернь і челядь у верхнє і нижнє місто пускати не велів, щоб не виникла в місті яка сварка. То що ж трапилося насправді на Чорній раді? Після того, як 17 червня на раді почалася сутичка між прибічниками Брюховецького і Сомка, князь переніс вибори на наступний день. Але за ніч ситуація різко змінилася. Проти добре озброєних, дисциплінованих і загартованих у боях полків наказного гетьмана діють не силою, а хитрістю. Брюховецький посилав своїх людей в обози конкурентів і ті пропагують серед рядових козаків проти старшини. У хід пішли також обіцянки всіх збагатити і покарати «золотожупанників».

Єпископ Мефодій і Ніжинський протопоп Симеон Адамович участі в цьому не брали. Перед ними стояла інша задача: ізолювати В. Золотаренка. Його полк стояв в основному місті, до речі, добре укріпленому. Під керівництвом полковника була навіть артилерія, чого не було не тільки в інших претендентів,

Запорожець.

айв російських військах князя Д. Ве-Малюнок І.

Репіна XIX ст. ликогагіна. І якби В. Золотаренко засів

*Таємниці виборів лівобережного гетьмана, «Чорна Рада»
1663 року*

у місті, то взяти його з рушницями, шаблями і списами було б проблематично.

С. Адамович проговорився в Москві, що В. Золотаренко не був разом з Сомком, а знаходився в наметі князя. Як він туди потрапив? Чи був запрошений князем, чи направлений єпископом, чи сам прийшов — цього ми вже не знатимемо. Але важливий сам факт. А його люди, за свідченням Адамовича, не прибігли до Брюховецького, а стояли на своїх місцях з артилерією і потрібен був тільки наказ для дії. Але його так і не дочекались. Всі, хто знаходився у наметі, за наказом князя, були заарештовані і під посиленою охороною вояків ніжинського воєводи Михайла Дмитрієва відправлені до Ніжинського замку.

Документи Малоросійського приказу зберегли список арештованих: «Наказний гетьман Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко, переяславський — Афанасій Щуровський, чернігівський — Оникій Силич, київський — Семен Третьяков, ірклівський — Іван Папкевич, лохвицький — Степан Шамрицький, прилуцький — Дм. Чернявський, писар Савицький, писар Вуяхевич, писар Хома Тризнич, Іван Воробей, Семен і Прокіп Кулшенські, Анапка осавул, Павло Кільдей, Левко Буг, секретар Самків і Іван Попович».

Повсталі козаки приєдналися до прихильників кошового гетьмана. Отримавши дозвіл з'явитися на раду без зброї, Брюховецький вивів їх (спочатку кінноту й старшину з корогами, а згодом піхоту) в поле. За розпорядженням Д. Великогагіна із бунчуком попереду Брюховецький обійшов полки, козаки яких схиляли перед ним корогви, підкидали вгору шапки й вигукували його ім'я як гетьмана. За словами князя, тепер вибори пройшли «тихо і погідно*». По тому новообраний гетьман і старшини були приведені єпископом Мефодієм у Ніжинському Миколаївському соборі до присяги. Булаву і знамено новий гетьман отримав із Москви на початку серпня.

Добившись звання гетьмана при підтримці запорожців і черні (звідси і «Чорна рада»), І. Брюховецький вирішив віддячити своїх соратників, «... по даному їм на три дні дозволу, — пише Рігельман, — розкриваючи собі всі шинки, пили і п'янствували всі три дні і робили в той час по буянству своєму всякі пустощі, так що й убивали багатьох, не виключаючи старшин і знатних козаків*». Самовидець також пише, що після обрання гетьманом Брюховецького «... багато козаків значних чернь позабивала, котрі вбивства гри дні тривали...»*

Олександр Уривалган. *Таємниці розвідок*

Місто і його околиці на три дні були віддані на пограбування. Так І. Брюховецький розрахувався за підтримку. Четвертого дня грабунки припинили; старшину, яка раніше виступала проти нового гетьмана, перебили або змістили. На місце її назначили вірних особисто Брюховецькому людей, в основному з запорожців. Арештованих судили. Суди переможців, зрозуміло, присудили переможених до смертної кари.

18 вересня 1663 р. в Борзні на ринковій площі були страчені (їм відрубали голови): Яким Сомко, Василь Золотаренко, чернігівський полковник Іоаникій Силич, лубенський — Стефан Шамрицький, переяславський — Опанас Щуровський, ніжинський осавул — Павло Килдїй, секретар Сомка — Кирило Ширай і А. Семенов; полковники; київський — ■■■ Семен Третяк (повернувся у 1670 р.), ірклівський — Матяпі Папкевич, прилуцький — Дмитро Чернявський; генеральний писар — Михайло Вуяхевич; писарі: Самійло Радич (Савицькі), Хома Тризна (Тризнич), Х. Шикич; сотник Іван Воробей (Горобець); брати Переяславці і брати Семен і Прокоп Кульженки; осавул Леонтій Буг та ігумен Мгарського монастиря В. Загоровський — були вислані до Сибіру. В Москву за дорученням Брюховецького і Мефодія їздив Ніжинський протопоп «чорний диякон» Симеон Адамович і просив віддати під суд Сомка і його прибічників, звинувативши їх в зраді. Крім того, єпископ Мефодій у своєму листі до царя ще раз запевнював в цілковитій вірності новообраного гетьмана, а також переповідав про його наміри негайно привести до покори російському монарху козаків і посольство Правобережної України. Сам І. Брюховецький відразу після Ніжинської ради запропонував, щоб з Москви були надіслані в Україну воеводи з залогами. Гетьман обіцяв їм харчування, а для стрілецьких старшин — землі й *сіножаті*. Після виборів у Ніжин з Москви прибув стольник князь Н. Гагарін «З милостивим словом до князя Велико-Гагіна (він одержав титул боярина і став Псковським воеводою — авт.) і бувшим при ньому ратним людям, а також до єпископа Мефодія і гетьмана Брюховецького з милостивими грамотами; крім того, Гагін привіз з собою два сорока соболів і 300 срібних рублів для єпископа, а гетьману прапор та булаву і також два сорока соболів».

«Чорна рада» не стала кінцем Руїни. Навпаки, ця драматична подія стала прологом для тривалого періоду кровопролитної братовбивчої війни українців з українцями, з наслідків якої скористалися сусідні держави.

Таємниця виборів лівобережного гетьмана, «Чорна Рада» 1663 року

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Ніжин — місто, тепер районний центр Чернігівської області. Розташований на аб'х берегах річки Остер (притока Десни). Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1147р. як Уненеж. УХІІ ст. був фортецею Чернігівського князівства. З середини ХІV ст. у складі Великого князівства Литовського. З 1500 по 1618 рр. у складі Росії. З 1514 р. відомий як Ніжин. За Деулінським перемир'ям 1618р. відійшов до Речі Посполитої і став центром Ніжинського староства Київського воєводства. Тут на лівому березі Остра почали зводити замок на основі фортифікаційних укріплень часів Київської Русі, в якому дислокувався польський гарнізон. 1625р. місто одержало Магдебурзьке право. До 1648р. Ніжин і вся Шжинщина належали польському магнатові, князю М. По-тоцькому. Жителі Ніжина брали участь у селянсько-козацьких повстаннях 30-х рр. ХVІІ ст. У червні 1648 р. містом оволоділи повстанці. Воно стало центром Ніжинського полку, а Ніжинський замок — його цитаделлю. У липні 1650 р. — Ніжин один з центрів повстання проти польської шляхти, яка підверталася після підписання Зборівського договору. Тоді багато жителів Ніжина перекинулося на Слобожанщину. Козаки Ніжинського полку брали участь у визволенні Білорусі. 1663р. в Ніжині відбулася «Чорна рада».

За часи Національно-визвольної революції Ніжинський полк був найбільшим на- Україні.

В цей час ніжинські полковники були діячами всеукраїнського масштабу. Це: Прокіп Шумейко; брати Іван та Василь Золотаренко (родичі гетьмана В. Хмельницького, перший зіграв керівну роль у подіях 1652-1655 рр., другий у 1659-1663рр.); Григорій Гуляницький, один з лідерів старшинської антиросійської партії на Україні; Матвій Гвинтівка, який грав одну з керівних ролей у подіях, пов'язаних з гетьманом І. Брюховецьким. З Ніжинщиною пов'язана діяльність одного з головних представників політичної еліти того часу на Україні — резидента російської політичної розвідки, єпископа Мстиславського та Оршанського, намісника Київської митрополії Мефодія (Максима Филімоновича); в цей же час починає свою діяльність на Ніжинщині і його наступник на паві розвідки протопоп Сішеон Адамович. Великий вплив, ще недостатньо вивчений, на події того часу мав представник ніжинської старшини Роман Ракушка-Романовський (автор літопису Самовидця). Ніжинські греки єдині на Україні мали право самоврядування та власний магістрат (права греків були підтверджені як гетьманами України, так і російськими царями та імператорами).

**УКРАЇНСЬКИЙ КРОСВОРД 1663-1677 РР.
Епопея єпископа Мефодія і гетьмана Івана
Брюховецького. «Хто зрадив раз, зрадить
неодноразово»**

Обстановка в Україні після обрання гетьманом І. Брюховецького залишалася напруженою. Він сам говорив, що ніжинська рада викликала «заколоти, нелюбов і збудження в низових і тутешніх містах*». Користуючись ситуацією, король Ян II Казимір вирішив піти на Лівобережжя. Іван Брюхо-вецький розумів це і знав, що в Україні може виникнути будь-що непередбачене, і тому наперед шукав «козла відпущення». Написавши листа, гетьман переправляє його спочатку воєводі К. Хло-пову, а вже той —■ в Москву.

«Треба думати, — повідомляв Брюховецький, — що у єпископа є велика невпевненість та невірність у раденні Великому государю; про це я заключаю з того, що київські ченці взяли себе на поруки ніжинського отамана Шлютовича, який втік, відпустили його ченці навмисне та веліли йому, зібравши козаків і татар, приходити на государеві українські міста... Боюсь, щоб єпископ злим своїм умислом не здав Києва королю. Якщо король через Дніпро переправиться, то боюсь, щоб всі малоросійські міста разом йому не здались; при мені війська у зборі немає, і радий би я зібратись, але козаки мене не слухають, не збираються ніде, і тому буду сидіти в містах в осаді до приходу государевих великих полків».

2 листопада 1663 р. король Ян II Казимір почав похід в Україну. Польська армія (90 тис. чоловік) була розділена на три колони: першу очолював король, другу — коронний гетьман С. Чарнецький і полковник І. Богун, третю, в якій були і татари, гетьман П. Тетеря і Ян Собеський, їх супроводжував колишній ніжинський полковник Г. Гуляницький. Ян Казимір, обійшовши укріплений і захищений сильним гарнізоном Переяслав, пішов на Остер, який здався без бою. Без особливих зусиль були взяті Вороньків, Бориспіль, Гоголів, Бра-шиловка.

Український кросворд 1663—1677 рр.

Колона Чарнецького і Богуна, Тетері і Гуляницького майже без всякого опору зайняла ряд слабо укріплених міст і містечок (частина козаків приєдналася до Богуна, бо в народі його пам'ятали як хороброго полковника і соратника Б. Хмельницького). Тетеря і Собеський просувалися південніше, блокуючи Запорожжя.

17 листопада 1663 р. в Україну для переговорів з гетьманом Брюховецьким приїжджає государевих таємних справ думний дяк Дементій! Башмаков. Єпископ Мефодій дав йому знати з Києва, щоб їхав обережно: «малоросійські жителі хиткі і непостійні, вірили їм нічого; під час неприязельського приходу можна чекати від них всякого дурна»■.

Не вірив єпископ своїм прихожанам, а даремно. Не всі здавалися полякам. Містечко Монастирище за стійкий опір за наказом Тетері було розорене, а його мешканців віддали в полон татарам.

Взявши Прилуки, Ічню полковник Гуляницький послав розвідників у Ніжин, розраховуючи легко взяти і його. Але ті повернулися з інформацією, що ніжинські козаки і міщани зміцнюють місто і готуються дати відсіч, а в замку — сильний російський гарнізон і прибічників Гуляницького в місті небагато. Крім того, тут стоять ще й два козацькі полки — Ніжинський і Зіньківський.

І справді, відчувши різку відсіч, Тетеря не наважився ризикувати і, обійшовши місто, рушив до Остра, де з'єднався з королем. Тут вирішили трьома колонами йти на Глухів.

Навіть з 90-тисячною армією король побоявся вступати в бій з пшинця!мі[. Обминувши місто, він підійшов до Салтикової Дівиці. Зустрівши тут сильний опір козаків Ніжинського полку, Ян II Казимір наказав ущент розгромити містечко, а мешканців віддати татарам. Звідси він спрямував один з підрозділів до Березин, але штурмувати її не наважився, бо дізнався, що тут знаходиться великий загін козаків під орудою Якова Скидана.

Повернувши на північ, король без опору взяв Мену, Сосницю, Нові Млини; Борзна здалася Богуну; Короп і Кролевець — Чарнець-гсому. Батурич, який захищав Брюховецький, поляки обійшли.

Велике значення для успіхів союзних військ мав той факт, що разом з Яном II Казиміром здійснювали наступ полки під керівництвом знаменитого й шанованого в козацьких колах Івана Богуна, який «зі своїми козаками й татарами, де яке місто отримав, то всі що підкорилися, і до нього пристали і тим збільшували сили і підкоряли інших». Навіть польські воєначальники у своїх листах визнавали цей факт і вказували, що лише завдяки

Олександр Уривалкхн. Таємниці розвідок

Богуна в перші місяці військових дій капітулювали козацькі залоги у Воронкові, Баришполі, Гоголеві, Заволоччі, Острі, Ромнах.

Значний вплив на хід подій, як і розраховувало польське командування, мала гостра неприязнь міських жителів і козаків до московських військ. Ще під час перебування підрозділів Яна Ка-зиміра на Правобережжі, російські воеводи повідомляли царя про те, що «... почали козаки цієї сторони... зраджувати і за Дніпро йти». А Брюховецький говорив стольнику Хлопову: «... люди міські жителі, прочувши про королівський прихід, думками хитаються й хочуть... міста польському королю здати». Сам же Хлопов повідомляв до Москви, що Брюховецький не може своє військо зібрати, бо його козаки не слухають.

Залишаючи в тилу укріплені міста і містечка, король поспішав до російського кордону, розраховуючи там підписати мирну угоду з царем.

Логіка Яна II Казиміра була «залізною». Ненависть народу до Брюховецького, авторитет Богуна і козацькі полки Тетері служили основою його плану. Здавалося, ще трохи і все Лівобережжя знову лежатиме під владою Польщі.

Та це лише здавалося.

Підійшовши до Глухова, король взяв його в облогу. П'ять тижнів армія безуспішно штурмувала місто, яке захищав гарнізон під командуванням генерального судді Животовського.

У той час як польська армія зав'язнула під Глуховим, князь Ромодановський, об'єднавшись з козацькими полками, став «відбирати від поляків і татар різні міста і містечка ними до того зайняті».

Таким чином, були звільнені Кролевець, Короп, Нові Млини, Борзна і «весь Прилуцький полк у короткий час очищений від неприятеля».

Якщо раніше значна частина українських міст сама відкривала брами перед польськими військами, то з цього часу все частіше міські жителі чинили їм запеклий опір. Поляки мусили брати штурмом або за допомогою тривалої облоги десятки укріплених містечок. Головною причиною зміни ставлення українців до польських військ стали безчинства останніх. На цей час поляки виявили свої справжні наміри щодо України. Тим, хто раніше мав надію на їхню допомогу у справі визволення України з-під московської влади, стало ясно, що польські війська, як й інші чужинці, є звичайними загарбниками, яким байдужі інтереси українського народу. Тепер польські підрозділи зазнавали відчутних втрат, знекровлювалися через постійні напади невеликих загонів.

Український кросворд 1663—1677 рр.

Несподівану допомогу захисники Лівобережжя одержали від спадкоємця Діонісія Балабана митрополита Київського Йосипа Нелюбовича-Тукальського, котрий відкрито виступив проти гетьмана П. Тетері і підтримував Ідею вигнання поляків з Правобережжя та об'єднання України під «царською рукою».

Тукальський пішов на цей крок тому, що його митрополичий сан ні Тетеря, ні поляки не визнавали, а підтримували проголошеного Київським митрополитом (при їхній допомозі) єпископа Перемишльського Антонія Вінницького.

В січні 1664 р. кошовий Іван Сірко з запорожцями пішов на буджацьких татар. Татари, кинувши Яна II Казимира, пішли на південь, а король, оточений з усіх боків російським військом і козаками, відає наказ відступати, Ян II Казимір йшов на Могилев і Мінськ разом з литовськими і часткою польського війська. Біля Новгород-Сіверського був розстріляний Іван Богун (27 (17) лютого?), якого звинуватили у зв'язках з росіянами.

Програвши осінню і зимову воєнні кампанії 1663 — 1664 років, король почав шукати винуватців своїх невдач. За доносом Павла Тетері полковник Себастьян Маховський стратив київського воєводу і державного сенатора колишнього гетьмана України Івана Виговського (як польський сенатор він підлягав суду тільки короля або Сейму).

За доносом того ж Тетері арештували і заточили в фортецю Мальборк архімандрита Гедеона (Юрія Хмельницького), Київського митрополита Йосипа Тукальського і колишнього ніжинського полковника Григорія Гудяницького. (У 1667 р. всі троє були звільнені і втекли в Україну під захист гетьмана П. Дорошенка).

Так завершилася остання спроба Польщі спільно з частиною козацької старшини оволодіти Лівобережною Україною.

1664 рік був відзначений ще однією подією, яка зіграла свою роль у подальшій долі України, — боротьбою, що розгорнулася між єпископом Мефодієм і гетьманом І. Брюховецьким.

Мефодій писав Олексію Михайловичу: «Щоб великий государ не в усьому на гетьмана надіявся, ні в чому мене гетьман не слухає; перш за все треба зміцнювати міста государевими ратними людьми; тоді гетьман поневолі буде государя боятися і служить йому вірно». Єпископ навіть пропонував замінити Брюховецько-го і обрати гетьмана «обома сторонами Дніпра». (На цю посаду він пропонував Павла Тетерю, якщо государ «простив його»).

Конфлікт між єпископом і гетьманом розгорявся не тільки через особисту ворожнечу. Все було складніше. Він зачіпав багать-

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

ох в Україні і стосувався принципів питань устрою Гетьманщини. Це було протистояння між містами і гетьманською адміністрацією. Єпископ Мефодій послідовно відстоював інтереси міщан. Саме за їх рахунок гетьман І. Брюховецький вирішує поліпшити свої фінансові справи.

У 1664 р. він почав добиватися підпорядкування своїй юрисдикції міського населення, тобто забажав, аби міщани підлягали під гетьманське управління на рівні з козаками. Зокрема прагнув, щоб податки, які платило міське населення, йшли в гетьманський скарб. У лютому Брюховецький через свого посла С. Шубу ставить перед Москвою питання про ліквідацію Магдебурзького права для міст, бо «з тих (привілеїв) двоєдушність в міщан з'являється...» Наполегливість Брюховецького в боротьбі з містами спочатку дала деякі результати. У цьому ж місяці через думського дворянина Якова Хит-рово, призначеного воєводою в Україні, гетьман одержав царський указ, за яким Брюховецькому наказувалося відібрати в міст «всі привілеї на Магдебурзьке право» і відіслати їх у Москву.

Поки гетьман збирав грамоти, які давали дозвіл на привілеї, Москва переглянула своє рішення, а сприяв цьому єпископ Мефодій, який навесні 1665 року приїхав до Москви.

Ведучи переговори в Посольському приказі, місцелюститель запропонував цілу низку реформ соціально-політичного змісту, реалізація яких знаменувала б суттєве обмеження гетьманської влади, зокрема, та претензій козацтва на політичне лідерство на Лівобережжі загалом. Так, Мефодій пропонував з метою обмеження фінансових зловживань гетьманської адміністрації залучити всі податні кошти, що збираються з українського населення, до царської скарбниці, щоб вони звідти витрачалися на виплати козакам за несення ними військової служби та йшли на утримання російських ратних людей в лівобережних містах. Єпископ вважав за необхідне негайно вивести з підпорядкування гетьману та козацькій старшині всіх міщан, збори та орендна плата з яких повинні були також надходити не гетьману, а московському монарху. У конфліктах, що раз у раз виникали між гетьманським урядом і міським самоврядуванням, Мефодій радив російській владі невідступно підтримувати представників останнього, з приводу чого накази відповідного спрямування варто було надіслати царським воєводам, що несли службу в Україні. Крім того, на думку єпископа, потрібно було істотно збільшити військову присутність Москви на Лівобережжі, для чого пропонувалося ввести додаткові військові контингенти до Києва, Переяслава, Чернігова та Остра.

Український кросворд 1663—1677рр.

Реалізацію запропонованих ним нововведень Мефодій радив розпочати негайно, для чого просив виділити йому московських ратних людей «... біля півтори тисячі чоловік...» на чолі з «... инатною людиною і з дяком...», аби йому було «... надійно приїхати і розмовляти з гетьманом».

На початку червня 1665 р. пропозиції місцеблюстителя Київської митрополії розглядалися на засіданні Боярської думи, на якому був присутній і цар. За його результатами 1 червня 1665 р. було ухвалено рішення відкликати відправлений в Україну за подачею І. Брюховецького в лютому 1665 р. царський указ про відібрання в київських міщан і відправку до Москви королівських привілеїв.

Ці ідеї Мефодія знаходили підтримку в тих старшин, які негативно ставилися до зусиль І. Брюховецького зміцнити гетьманську владу. Так, київський полковник Василь Дворецький у листі (кінець серпня 1665 р.) до Малоросійського приказу запевняв, що більшість полковників не заперечуватиме проти надходження податків царю, й радив, щоб воєводи в Україні володіли «всіма маєтностями». На його думку, збір податків повинні здійснювати не представники української адміністрації, а московські воєводи. Більше того, в листі до воєводи П. Шереметьєва він висловлював таке побажання: Цар мусить узяти під свою владу всі міста, щоб гетьмани ними не володіли, бо «від того псується вельми; великих скарбів набувши, хочуть бути великими монархами».

Пропозиції Дворецького підтримував і генеральний писар Степан Гречаний.

Але І. Брюховецький і надалі відстоював податкову самостійність гетьманства й узяв під захист козаків церковні маєтки. Він відхилив пропозицію Якова Хитрого та дяка Свстратія Фролова про те, щоб збирати для російських солдатів хоча б «о овчині з диму».

У вересні 1665 р. український гетьман на чолі великої місії уперше прибув до російської столиці для укладення нового договору. З гетьманом прибули не тільки козаки, але й представники верхівки українського міщанства — депутати від Києва, Чернігова, Ніжина, Стародуба, Почепа, Погара, Остра і Козельця. З 193 членів посольства 39 було від міщан. Ні переговорах російський уряд підтримав українські міста, пропозиції від яких, сформульовані єпископом Мефодієм, і лягли в основу Московських статей. Збір податків переходив повністю в руки царської адміністрації. Гетьманський уряд усувався від фінансових справ. Гетьман «відав» тільки козаками і своїми найманими полками. «Гетьманський скарб» управляв

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

тільки гетьманськими мастками і одержував з них доходи. Міста переходили під безпосереднє керівництво російського уряду. У короткому викладі Московські статті мали такий вигляд:

1. Усі жителі України, крім козаків, платять податки в царську казну.
2. Вибори гетьмана проходять у присутності царських представників.
3. У дипломатичні відносини з іншими державами гетьман уступає тільки з дозволу царя.
4. Гетьман позбавляється права надавати містам самоуправління. Магдебурзьке право надається тільки царською грамотою.
5. Податки з жителів збирають представники російського уряду.
6. В українських містах додатково розміщуються російські гарнізони (в Києві — 5 тис; Переяславі — 2 тис; Чернігові і Ніжині — по 1000 чол. піхоти і 200 кінних; Полтаві — 1,5 тис; Новгород-Сіверському, Кременчугу, Кодаку, Острі — по 300 чоловік; військові розташовувалися і в ін. містах).
7. Московський патріарх призначає в Київ митрополита. {Цар обіцяв вирішити питання про перепідпорядкування Київської Єпархії}.
8. В Україні пройде перепис населення для встановлення нових податків.

За підсумками візиту, І. Брюховецькому пожалували титул боярина, а старшині, яка була з ним, а саме: генеральному судді Забілі, генеральному писарю Шийкевичу, полковникам: київському — Дворецькому, ніжинському — Гвинтівці, лубенському — Га-малії, переяславському — Єрмолаєнку, а також тим, хто залишився в Україні — чернігівському — Многогрішному, прилуцькому — Горленку, полтавському — Витязенку, миргородському — Апостолу, стародубському — Острянину і генеральному писарю Гречаному — дворян. Коли нового боярина, за звичаєм, запрошували до царського столу, то він одержував третє місце після бояр князя М. Одоєвського і П. Салтикова. Писався з цих пір Брюховецький «боярин і гетьман». (В останній чверті XVII ст. в Росії було 44 боярина). У Москві гетьман і одружився. Правда, точно невідомо на кому. Існує три різні версії. В одних документах говориться, що його дружиною була дочка окольничого князя Дмитра Олександровича Долгорукого (так вважали С. Соловйов, М. Костомаров, Г. Карпов, В. Ейнгорн, ряд ін. істориків). Д. Бантиш-Каменський, посилаючись на діла Колезького Архіву, вважав, що одру-

Український кросворд 1663—1677 рр.

жений гетьман був на дочці боярина Федора Петровича Шере-метєва. В. Модзалевський в своїй роботі «Шлюб гетьмана Брю-ховецького» уточнює, що дружиною була не дочка, а пасербиця князя Долгорукого — Дар'я Олфірівна Исканська.

і
і

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Придворні і військові чини Російської держави XVII ст.

1. Бояри. Займали найвищі державні посади, придворні, громадські. Це звання відповідало військовому нарівні фельдмаршала. Були членами Боярської Думи.
 2. Окольнічі. Склали другий ступінь після бояр. Займали також вищі посади в державі. Були послами, воєводами. На військовому рівні це відповідало званню генерал-лейтенант. Були членами Боярської Думи.
 3. Думні дворяни. Члени Боярської Думи, призначалися «особливим царським повелінням». Відповідало військовому званню генерал-майора.
 4. Думні дяки. Завідували канцелярією Державної (Боярської) Думи.
 5. Стольники. Старовинний придворний чин: початкове призначення служити за столом государя під час урочистих трапез; пізніше придворна посада, яку жалували дворянам і стрілецьким полковникам, котрі зберігали за собою і свою військову посаду.
 6. Дяки. Секретарі різних приказів.
 7. Стряпчі. Громадська і військова посада, відповідала званню підполковника.
 8. Дворяни. Громадська і військова посада, відповідала капітану (ротмістру).
 9. Жильці. Молоді люди. Діти бояр, дворян, ст-ольникєв. Склали московське охоронне військо. Відповідало військовому званню поручика.
 10. Діти боярські. Склали кінне земське військо; для його утримання від казни надавались помістя. Відповідало підпоручику.
- Воєводи призначалися царем, а інші призначення на військові посади здійснював Розрядний приказ, який розглядав усі питання служби дворян. Рішення про призначення приймалося колегіально дяками цього приказу. Військова служба нараховувала 8 ступенів: 1. 2. 3. 5. 7. 8. 9. 10 (думні дяки та дяки на військову службу не призивались). Носії перших трьох категорій вважались вищими чинами (генералами). Решту складало російське дворянство, як стан.

28 грудня 1681 р. цар Федір Олексійович підписав указ, за яким бояри зобов'язані були їздити в каретах і санях, запряжених 4 конями; окольнічі, думні дворяни — 2; столльники, дворяни, жильці і діти боярські — одним конем.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Для самого гетьмана поїздка в Москву була успішною. Але на Лівобережну Україну ні вона, ні прийняті Московські статті не принесли спокою. Навпаки — викликали сильне невдоволення, особливо серед старшини і вищого духовенства.

Козацька старшина прагнула того, щоб вся влада знаходилася в її руках і якнайменше контролювалася з боку держави. Тому бажання бачити царських воєвод у містах ніхто не мав. Крім того, старшина обурювалася введеною Брюховецьким системою відправляти небажаних йому людей в заслання до Москви.

Архієреї (вище духовенство) підтримували козацьку старшину. Для них було важливим, щоб держава утримувала якнайбільше самостійності в відношенні до Росії, бо ця самостійність утверджувала їх власне незалежне становище. Залишатися в номінальній залежності від Константинопольського патріарха, а не підпорядковуватися Московському — ось що було головним бажанням українських архієреїв. Тому вони рішуче виступили проти згоди Брюховецького на перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріарху.

Питання це було дуже складне, та й виникло воно не в 1665 р. У 1663 р. в Чигирині помер Київський митрополит Діонісій Балабан (не визнаний російським урядом). На його місце було обрано два митрополити — Йосип Нелюбович-Тукальський і Антоній Вінницький. (Одного підтримувало рядове козацтво Правобережжя, а другого — Тетеря і поляки). Російський уряд і Московський патріархат не визнавали обох, продовжуючи називати намісником Київської митрополії єпископа Мефодія і бажали піднести його до сану митрополита. Але Константинопольський патріарх згоди на це не давав. Мефодій вірно служив царю і розраховував при його допомозі стати Київським митрополитом.

Підтримували єпископа і міста, бо він послідовно відстоював інтереси міщан. Це призвело єпископа до зіткнення з гетьманом і старшиною.

Розраховуючи усунути Мефодія з політичної арени і одержати підтримку царя, І. Брюховецький ще в травні 1665 р. посилав в Москву прилуцького полковника Лазаря Горленка, в наказі котрому було сказано: «... Прохати про присилку на митрополію Київську руського архієрея з Москви, щоб чия духовний київський до лядських митрополитів не шатався, щоб Русь Мала, почувши про присилку на митрополію руського будівника, утвердилась і під високою царської величності рукою укріплялась, духовний би чин оставив двоєдушність, і від неслухняності світлішим патріархам московським не віддалялись».

Український кросворд 1663—1677 рр.

Рішення (записане в Московських статтях 1665 р.) прислати в Київ «митрополита з Москви» призвело до першої сутички царського уряду і єпископа Мефодія. В подальшому Мефодій, об'єднавшись з Брюховецьким, підтримує ідею про перехід України під протекторат Туреччини. Але це буде пізніше. А 22 лютого 1666 р. намісник Мефодій, Києво-Печерський архімандрит Інокенгій Гізель і ігумени київських монастирів писали воєводі П-Шеремегьєву: «Якщо приїде до нас в Київ Московський митрополит, то ми замкнемося в монастирях і хіба нас з монастирів за шию и за ноги поволочуть, тоді тільки Московський митрополит в Києві буде... Якщо навіть великий государ дозволить бути нашому митрополиту під благословенням Московського патріарха, го відписав би про це до Царградського патріарха, а митрополита Київського нам обирати, щоб наші стародавні права і вольності порушені не були».

У березні 1666 р. послом (від Мефодія і всього духовенства) приїхав у Москву ігумен київського Кирилівського монастиря Мелетій Дзик. «Бив чолом про дозвіл обрати митрополита по-старому і щоб на виборах був гетьман і київський воєвода Щереметьєв». Цар відповів, що «послано про це до Константинопольського патріарха і щоб Мефодій їхав у Москву для виконання всяких духовних справ». Якщо лист царю був написаний дипломатично, з осторогою, і сповнений надії на примирення, то, виступаючи з проповіддю в Києво-Печерській лаврі, ображений єпископ не стримував себе. Він вважав Брюховецького головним винуватцем у тій ситуації, що склалася на той час.

«Малоросіяни, — говорив Мефодій, — доколе будете підкорятись тирану, що посягає на найдорогоціннішу вашу спадщину, на права ваші, кров'ю предків придбані? Доколе будете терпіти від нього (Брюховецького) безупинні образи і наруги? Відповідайте мені: хто дарував йому владу призначати начальників ваших і лишати вас права обирати їх вільними голосами? Навіщо довільно карає він старшин, саджає їх в колодки, відсилає до Москви? Чому, без військового вироку, піддав цій долі генерального суддю Незамая, полковників Гамалію, Височана та багатьох інших? Малоросіяни! Ви бачите ці неправди та перебуваєте в бездіяльності. Вже час скинути тяжкі окови, ношені вами. Так впаде ворог спокою вашого. Слухайте голос нещасних земляків, волаючих до нас з віддалених країн льодистого Сибіру. Вони вимагають помсти. Однакова доля чекає вас. Спасаячи себе, рятуйте Батьківщину».

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Після такої проповіді становище єпископа Мефодія в Україні стало незавидним і він, схаменувшись, поспішив до царя зі своїми вибаченнями.

Що відбулося між царем і єпископом у Москві, точно невідомо. Але знаємо точно, що Мефодія не тільки прощають, але й підвищують у посаді. Йому надають новий сан єпископа Ніжинського-Українського. (Про це пише тільки Д. Бантиш-Каменський — більше ніде про цей сан не згадується. Можливо, цю церковну посаду створили тимчасово, як компроміс тільки для Мефодія. Після того, як він потрапив у немилість, вона зникла. Прав- *Гетьман П. Дорошенко* да, частина дослідників вважають таке повідомлення помилковим).

Цар наказує помиритися з Брюховецьким. Але це станеться через рік — у кінці 1667-го, а поки єпископ Мефодій знаходиться в Москві і все ще сподівається на пост митрополита і вірно служить царю.

На церковному Соборі 1666-го року у зв'язку з справою патріарха Никона (добивався незалежності церковної влади від мирської і вступив у конфлікт з царем Олексієм Михайловичем), Мефодій лаяв його «капосними* словами. (Никона позбавили сану і відправили в монастир).

Україна в цей час перебуває в дуже складному становищі. На Правобережжі після перемоги повстання 1664 — 1665 рр. П. Тетеря втік до Польщі, а гетьманом було обрано генерального осавула Петра Дорошенка (1665 — 1676). Він усе життя безуспішно шукав надійного союзника, щоб об'єднати всю Україну. Ці пошуки змушували його переходити з одного табору в інший. Спочатку він визнав свою залежність від Польщі.. Це дало можливість йому розправитися з претендентом на гетьманську булаву брацлавським полковником Василем Дрозденком. (Дрозденко керував повстанням правобережних козаків проти Тетері і в квітні 1665 р. розбив його військо під Брацлавом, після чого гетьман утік у Польщу). Потому установив союз з кримським ханом, а навесні 1669-го — з турецьким султаном.

Розраховуючи на них, Дорошенко планував звільнити Лівобережжя. (Брюховецький на цей час повністю скомпрометував себе).

Український кросворд 1663—1677 рр.

Після повернення гетьмана з Москви в усіх великих містах були розташовані гарнізони в!а чолі з російськими воєводами. А весною прибули стольники і приступили до перепису жителів і їх доходів для введення нового податку. (Збирати його повинні були цілувальники, призначені воєводами).

Перепис (саме по собі не образливе явище) завжди хвилював людей і викликав підозрілість і незадоволення. А в нинішній ситуації олії в: огонь підлив сам Брюховецький, який постарався до введення нового московського податку зібрати з населення якнайбільше в; свою казну. ¥ багатьох містах міщани скаржилися на великі побори, нахабство і грабунки, на «кривдження жінок і дівчат». А після гетьмана прийшли цілувальники.

«Записали кожного від художника до найбіднішого, записали скільки у кого синів, хто чим займається, чим промишляє, де торгує, яку землю, заводи та угіддя має. Переписали млини, ставки, винниці, броварні, солодовні, пасіки, хутори і на все те подать наклали... з кожного плуга брали по вісім осьмачок жита та по п'ять золотих грошей (2,5 копійки), з кожного брали півкопи грошей та осьмачку жкта», — писав в своєму літопису гадяць-кий полковник Григорій Граб'янка.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Дорошенко Петро Дорофійович (1627-1698), гетьман Правобереж-ної України & 1665-1676рр.; прилуцький полковник (1657). Підтримуючи І. Виговського, брав участь у придушенні повстання М. Пушкаря; потім служив у Ю. Хмельницького. У 1663 р. — генеральний осавул у гетьмана П. Тетері. Незадоволені умовами Андрусівського перемир'я (1667), прагнув, опираючись на Туреччину і Крим об'єднати Україну. У 1668 р. був проголошений гетьманом України. У 1669 р. підписав угоду про перехід України під протекторат Туреччини; в результаті чого потрапив у залежність від неї і сприяє захопленню турецьким султаном Поділля. Капітулював перед російськими військами в 1676р. і присягнув на вірність Росії. Був воєводою в В'ятці (1679-1682). Останні чотири роки життя провів у подарованому царем селі (1000 дворів) Ярополчі під Москвою, де і був похований.

З сім'ї Дорошенка відомі його жати, яка стала черницею під іменем Митродори і два брати — Григорій — брацлавський полковник і Андрій — наволоцький полковник. Правнучка П.Дорошенка Наталія Гончарова була дружиною О. Пушкіна.

Олександр Уривалкін. Таємний розвідок

Улітку 1666 р. проти цілувальників і воєвод піднялися козаки Переяславського полку. «Козаки грабували і били збирачів; але в той же час і між малоросами була метушня: міщани і селяни билися з козаками, які за наказами гетьмана і полковників збирали для останніх побори. Всі сходилися на тому, що не терпіли гетьмана*, — писав у Малоросійський приказ очевидець подій Протасов.

На придушення повстання гетьманська адміністрація направила козаків Чернігівського, Ніжинського, Лубенського, Прилуцького і Полтавського полків. На *допомогу* гетьману царський уряд вислав 2-тисячний загін кінноти і піхоти, а також кілька сот калмиків. Великі бої між повсталими і урядовими військами пройшли в районі Гельм'язева і Пісаного.

Частина козаків Ніжинського і Полтавського полків відкрито співчувала повсталим і відмовилася воювати проти них. Ураховуючи те, а також опір повсталих, полкам було наказано відійти до Переяслава. (Повстання придушили у серпні 1666 р.).

Користуючись ситуацією, П. Дорошенко направляє на Лівобережжя своє військо разом з татарською ордою.

У Криму навесні 1666 р. сталася зміна влади. На ханський трон, змінивши Магмет-Гірея, сів Аділь-Гірей. Влітку він одержав султанський фірман з наказом йти в Україну на допомогу Дорошенку.

У вересні загопи татар під командуванням нуреддина Девлет-Гірея вдерлися в Україну. Татарський царевич зупинився під Криловим і звідси, як повідомляє літописець, і розіслав загопи «за Дніпро, під Переяслав і Ніжин і вивів полонених тисяч п'ять».

Схопивши таку здобич зі «східного царського берега», ну-реддин відійшов під Умань, «два місяці годував тут коней, а потім, з'єднавшись з козаками, рушив на короля».

У листі ніжинського воєводи І. Ржевського в Малоросійський приказ пишеться: «... прийшли кримські люди в Дивицю Володькову, це в 10 верстах від Ніжина, багатьох людей побили і в полон забрали, в Липів Рогу стали татари і зрадники черкаси в 5—6 верстах від міста*».

Вороги спустошували села в районі Ніжина і Прилук, потім Переяслава, Пирятина і Полтави. Але в кінці листопада, відчувши опір, пішли на Правобережжя. 19 грудня об'єднані сили кримських татар і Дорошенка розбили на Брацлавщині польське військо полковника Себастьяна Маховського.

У січні 1667 р. канівський полковник Яків Лизогуб і канцелярист Карпо Мокрієвич привезли царю листа (своєрідний звіт про

Український кросворд 1663—1677 рр.

події в Україні) від боярина і гетьмана І. Брюховецького. У листі гетьман торкався і організаційних питань.

«... Посланці оголосили про вину полковника Матвія Гвинтівки». Брюховецький усунув його від командування і заарештував, звинувативши в «нещирій службі», оскільки той висловлювався на підтримку Правобережного гетьмана П. Дорошенка. (У подальшому цей арешт йому дуже допоміг. Після вбивства Брюховецького Гвинтівка повернув собі не тільки посаду полковника, але як постраждалий від зрадника був зведений в генеральні осавули). Але оскільки гетьман, згідно з Московською угодою, не мав права зміщувати старшину без згоди царя, то він просив у Олексія Михайловича підтвердити це рішення.

З оголошенням про укладення Андрусівського перемир'я і про згоду призначити нового ніжинського полковника цар відправив в Україну стольника Івана Телепнева.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Андрусівське перемир'я — угода на 13 з половиною років між Росією

і Річчю Посполитою. Вона закінчила російсько-польську війну за Україну і Білорусь (1654-1667).

Підписана 20 січня 1667р. в селі Андрусо-во (Смоленськ) і боку Росії А. Л. Ординим-Нащокіним, з боку Польщі — Ю. Глебови чсм. Росії поверталися Смоленськ і Чернігівське воєводство, Сіверська земля, Стародубський повіт; визнавалося приєднання Лівобережної України з Росією. Правобережна і Білорусія залишалися за Річчю Посполитою; Запорозька Січ — під спільним керуванням. Київ з округою залишався на 2 роки за Росією, але був утриманий довічно за умовою «вічного миру» (1686 р.).

Перемир'я відкривало шлях до союзу Росії і Польщі проти Туреччини, що викликало з її боку ворожу реакцію. Туреччину підтримали Франція, Англія, Голландія і Австрія.

Андрусівська угода відображала вимушений компроміс, який свідчив про рівновагу сил, що склалася між Росією і Польщею в Східній Європі. Аналіз Андрусівської угоди свідчить, що компроміс Росії і Речі Посполитої, в основному, було досягнуто за рахунок розподілу між ними українських земель. У значній мірі цьому сприяла позиція на переговорах керівника російської делегації А. Л. Ордина-Нащокіна. Продовжуючи вважати Швецію своїм головним воро-

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

гом і перебільшуючи потенціальні сили Польщі і її можливе зближення з Кримським ханством, він, добиваючись миру з Польщею, проявив готовність повернути їй українські землі.

Уступивши Речі Посполитій Правобережну Україну і визнавши її право на спільне з Росією управління Запорожжям, російський уряд порушив рішення Переяславської ради 1654 р. про входження України до складу Росії. Тепер фактично Україна виявилася розділеною на чотири частини: Лівобережжя; Запорожжя; західноукраїнські землі і північні райони Правобережжя (під польсько-шляхетським гнітом); південна частина Правобережжя (П. Дорошенко). Україна захвилювалася. На Запорожжі убили царського посла стольника Федора Ладиженського і посла кримського хана Мемет-агу.

Становище було таким складним, що Брюховецький радив царю «... простити запорожців за це подвійне вбивство і грабіж казни: інакше копіове військо, відірвавшись від государевої руки, з'єднається з кримським ханом і з задніпровським гетьманом Дорошенком».

Щоб якось утримати Україну від союзу з татарами і турками і відвернути повстання на Лівобережжі, робиться спроба зблизитися з гетьманом П. Дорошенком.

Кієво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель, зустрівшись з гетьманом, прагне вмовити його укласти союз з російським царем.

Улітку 1667 р. російський уряд випустив з полону Григорія Дорошенка — брацлавського полковника, брата гетьмана. За це Петро Дорошенко в листопаді 1667 р. надіслав царю «благодар-ственну грамоту», в якій «... обіцяв всяке піклування, обіцяв не допускати ніякого озлоблення государевим людям».

Цього ж літа і київський воєвода П. Шереметьєв установив з гетьманом тісні контакти. Обидва шлють один одному своїх посланців. Один з них у звіті писав, що бачився з митрополитом І. Тукальським і з монахом Гедеоном, говорив їм, щоб вони «відводили Дорошенка від татар. Обидва обіцяли». П.

Дорошенко, його брат Григорій, Тукальський і Хмельницький обіцяли посланцю, що даватимуть інформацію «Шереметьєву о всяких тайних вістях». Почалася велика гра, метою якої було схилити П. Дорошенка на службу царю. Все йшло ніби успішно. Восени 1667 р. П. Дорошенко писав: «Я під рукою великого государя бути давно бажав, тільки мене раніше не признавали; а ось татар мені скоро відлучитися не можна, бо перш ніж прийдуть государеві полки на захист, татари нас розорять. Татари мені безперестанно говорили,

Український кросворд 1663—1677 рр.

щоб Іти розорити государеві малоросійські села, але я їх утримав, боярину Шереметьєву про обережність проти татар писав і вперед писати буду; бути під рукою великого государя бажаю, боярства і нічого від нього не хочу, хочу тільки государеві милості, щоб козаки залишалися при своїх правах і вольностях». Проблемою, пов'язаною з П. Дорошенком, займався не тільки київський воєвода. Боярин А. Л. Ордин-Нащокін, глава Посольського приказу, направляє в Україну досвідченого розвідника Василя Михайловича Тяпкіна (стряпчий Посольського приказу, підполковник, пізніше резидент Росії в Речі Посполитій). Зустрівшись з оточенням гетьмана П. Дорошенка, Тяпкін повідомляє Нащокіну, що «... митрополит Йосип Тукальський умовляє Дорошенка піддатись московському государю, думаючи через це добитись митрополії Київської, а єпископ Мефодій радий би і не слухати про Тукальського, не тільки бачити його, точно так як Брюховецький не хоче слухати про Дорошенка, боячись лишиться чести своєї. Міщани і козаки, особливо чернь по обом сторонам Дніпра, дуже люблять і почитають Тукальського і Дорошенка... Да буде відомо, що печерський архіандрит з Ту-кальським велику любов між собою і в народі силу мають. Добре було б обрадувати архімандрита милостивою государевою грамотою і твоїм боярським писанням, якого він безмірно бажає, також би відписати і до інших ігуменів і братії київських монастирів, тому що через них може всяка справа відбутися, і добра і погана». Побувавши в ставці Брюховецького, Тяпкін нічого конкретного не пише, скаржиться, що «... в Переяславі немає вірної і доброї людини ні з яких чинів, всі бунтівники і лазутчики. Ні у одному слові вірити нікому не можна. Один засіб повернути їх на істинний шлях — послати тисячі три ратних людей: тоді злякаються і будуть вірні... найгірше для мене те, що не можу вірну людину придбати з тутешніх, останнє б віддав, так дуже брешуть, божаться, присягають, а брешуть».

1 січня 1668 р. П. Дорошенко пише В. Тяпкіну листа, в якому різко повідомляє, що на союз з царем не піде. А через деякий час з Тяпкіним зустрічається брат Григорій. Ось що пише Тяпкін у донесенні про таємну зустріч: «... Григорій (Дорошенко) оголосив: під високдержавною рукою царської величності бути хочемо, аби у нас в містах і містечках воєвод, ратних людей і всяких начальників московських не було, вольності наші козацькі і права були б не порушені і гетьманом би на обох сторонах Дніпра бути Петру Дорошенку, побори і всякі податі з міщан і зі всяких

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

тяглих людей ніяких не брати; а гетьману Брюховецькому по милості великого государя можна прожити і без гетьманства, тому що надана йому найвища честь і багато милостей».

Але щоб стати гетьманом усієї України, Дорошенку треба було змістити Брюховецького. І тут йому, вільно чи невільно, допоміг єпископ Мефодій.

Перебуваючи в Москві (серпень 1666 — серпень 1667 рр.) у справі патріарха Никона, він зрозумів, що ситуація в Україні змінилася. Відчув до себе й інше ставлення з боку російського уряду і визнав: якщо не вжити екстрених заходів, — митрополитом йому ніколи не бути.

Тому повернувшись в Україну в вересні в сані єпископа Ніжинського-Українського, він розгортає бурхливу діяльність. З Ніжина (свої нової резиденції) єпископ їде в Гадяч і мириться зі своїм «кровним ворогом» гетьманом Брюховецьким, становище котрого на цей час дуже похитнулося і, щоб утримати гетьманство, він шукав союзника. На знак нової дружби дочка єпископа була засватана за племінника Брюховецького.

Поріднившись, вони стали готувати підґрунтя для загального виступу.

Єпископ Мефодій, як повідомляв царя Тяпкін, запевняв у Ніжині, що «... боярин Ордин-Нащокін їде з Москви з багатьма ратними людьми в Київ і у всі малоруські міста, щоб всі їх висікти, спалити і розорити без остатку». Відписавши «о непристойних словах* Мефодія в Москву, Тяпкін залишився в Ніжині, напевно стежити за єпископом.

А Брюховецькому Мефодій писав: «Ради бога, не помилися. Як бачу, що мова їде не про ремінець, а про всю нашу шкіру... при великій обережності живи, а запорожців всіляко пестити, скільки їх вийшло, ними зміцнюйся, та й міста прикордонними людьми своїми зміцни, щоб Москва більше не засіла... Треба тобі дуже обережному бути... не дай бог, як візьмуть нас за шию і віддадуть ляхам чи в Москву поведуть». Мефодій, підштовхуючи Брюховецького до виступу, зіграв на руку П. Дорошенку і Тукальському. Останній також пише листа Брюховецькому, в якому повідомляє про готовність Дорошенка поступатися йому своєю булавою і визнати гетьманом усієї України, але спершу він має «вигнати московських воевод, відступитися від царя і віддатися під покровительство султана».

Сам П. Дорошенко також, включившись у гру, надіслав листа Брюховецькому. Він писав, що цар прислав до нього Тяпкіна з пропозицією стати гетьманом Лівобережної України.

Митрополит И. Нелюбович-Тукальський

Одне слово, усі: і Мефодій, і Ту-кальський, і Дорошенко підштовхували Брюховецького до виступу проти Москви. У його супротивників був чіткий план. Виконуючи вказівки російського уряду, гетьман підбурював проти себе козаків, а збираючи великі побори, — міщан. Виступивши ж проти Москви, він утрачав останніх союзників і всіляку підтримку. Зробивши ставку на Брюхо-вецького, „врешті-решт програв і єпископ Мефодій.

Уже в кінці 1667 р. серед козаків промайнула чутка, що цар незадово-лений боярином і гетьманом І. Брюховецьким. Почалося «бродіння» в суспільстві. Воно ще не виливалося в збройні сутички, але ситуація нагадувала тління торф'яної маси на болоті — вогню не видно, але жарко. Незадоволення були спрямовані проти свавілля старшини, перешісчиків, збирачів податків, воевод і стрільців. І причиною цього незадоволення багато в чому були вони самі, бо порушували часто угоди, жалувані грамоти і права козаків.

А зараз на прикладі Ніжина (місто на Лівобережній Україні, сучасна Чернігівська область) прослідкуємо, що робили на території України російські воеводи і якою була політика царського уряду по відношенню до місцевих жителів.

Воеводою в Ніжині у 1666-1672 рр. був думний дворянин Іван Ржевський. Його головними завданнями були охорона міста, збір розвідувальної інформації та контроль за діяльністю місцевих жителів. В інструкції, яку він одержав від царя, говорилося: «У місті і у фортепі по стінам і у государеві казни-де краще служивих людей тримати і рухомі сторожи організувати». (В передмістях та заставах, що оточували місто, з ніжинського гарнізону несло службу 175 стр Ільців). Якщо воевода отримував дані про появу ворожих військ, він був повинен зразу доповісти київському воеводі, гетьману та ніжинському полковнику, а при безпосередній загрозі зробити все, щоб населення околиць могло сховатися за стінами міста.

Охорона кордонів також була у віданні ніжинського воеводи. Він був повинен слідкувати, щоб на лівий берег Дніпра не проникали «ворожі лазутчики».

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Ржевський використовував для збору інформації те, що в Ніжин на торгові ярмарки з'їжджались купці не тільки з усієї України, а також з-за кордону. Всі ці люди багато знали, потрібно було тільки вміти взяти в них потрібну інформацію та грамотно її проаналізувати. Допитуючи приїжджих, воєвода отримував інформацію з перших рук, крім того під прикриттям цих купецьких караванів вирушали на завдання як козацькі розвідники, так і російські. Десятки, а може, й сотні невідомих нам розвідників вели копітку повсякденну роботу, допомагаючи гетьману і царю у визначенні зовнішньополітичного курсу, розкриваючи відповідні дії мирних та немирних сусідів, забезпечуючи безпеку країни. Під керівництвом Ржевського діяли не тільки польові розвідники, але й розвідники стратегічного значення. Дані, які вони доставляли, йшли безпосередньо до царя та гетьмана і впливали на велику політику. Одним з таких розвідників був грек Ян Томара, він був членом Ніжинського грецького братства, але жив і діяв як купець у Переяславі. Томара доповідав не тільки про те, що відбувалося у місті та околицях, а й про те, що робилося при дворі кримського хана у ставках гетьманів М. Ханенка та П. Дорошенка (з джерел близьких до польського короля та турецького султана).

Усічні 1672р. Ржевський повідомляв у Москву: «Посилав'язя Дніпро у Канів і в інші міста для розвідки стрільця Васильєва. Повернувшись, він доповів, що зустрічався в Переяславі з гречаником Яном Томарою і той йому розповів, що татари стоять у Корсуні, а крім того, по інших містах та селам... а у середині січня всі вийшли з Корсуня і пішли воювати польські міста і турки з султаном разом з ними близько 25 тисяч.

Ханенко з козаками стоїть в Ладжині. Поляки просять Дорошенка про мир... у Волоську землю прибули турецькі кораблі з солдатами, а кримські татари на допомогу Дорошенку не йдуть... хан підтримувати Дорошенка не буде».

Заслуги Томари високо цінували як цар, так і гетьман. Сам Ян Томара став українським шляхтичем, а цар дарував йому російське дворянство. А його син та онук призначались переяславськими полковниками. Контррозвідувальна діяльність Ржевського в основному зводилась до того, щоб всі хто приходив чи приїжджав у Ніжин «по торговим або іншим справам обов'язково повинні були записатись у спеціальну книгу у приказній хаті». Без реєстрації ніхто з

Український кросворд 1663—1677 рр.

тих хто прибув (не важливо з Росії ти прибув, чи з Польщі, чи з якого-небудь українського міста) не мав права перебувати у місті, а жителі Ніжина давати йому притулок. Займатись контррозвідкою воєводі допомагало місцеве населення, з яким він намагався підтримувати гарні відносини. Після перевodu Ржевського у 1672 р. Ніжинський протопоп Симеон Адамович писав у Москву: «Присилайте воєводою у Ніжин добру людину... такого як Іван Ржевський: останній з ним радий був би померти».

Якщо ніжинські міщани були задоволені воєводою, то по відношенню до стрільців такого сказати не можна. Частими були випадки бійок, нанесення тілесних ушкоджень, крадіжок, насильства тощо. На що неодноразово скаржились ніжинці.

Ніжинські міщани скаржилися і на київського воєводу П. Шереметьєва, який порушував Магдебурзьке право, підтвержене місту царською грамотою.

Чолобитники навели конкретний приклад: «в гостях у Троїцького попа Іллі ніжинський міщанин Петрушка Сасимов учинив шкоду райце Гаврилі Тімофєєву; райца почав йому говорити: «Зневажив ти дружину мою, а зараз і мене зневажаєш, буду на тебе права просити!» А Петрушка, показавши йому дулю, сказав:

«Ось вам на ваше право!» Тут був бурмістр Яків Жданов, образився він такою наругою права і пішов донести про це воєводі. Воєвода віддав Петрушку на суд в ратуші; але Петрушка відправив дружину до Києва до боярина Шереметьєва з чолобитною. І той велів узяти до Києва бурмістра і райцу; сиділи вони в приказі в оковах більше двох тижнів, так за порукою сиділи в Києві 12 тижнів, суд і очної ставки ні з ким не било, а узяти з них 220 рублів невідомо за що».

Чолобитну задовольнили. З Москви в Київ прибув посланець царя з наказом Шереметьєву «не порушувати жалувальної грамоти і прав міста Ніжина, а гроші повернути* (повернули тільки 170 рублів). Але таких випадків по всій Україні було багато. І обурення народу було справедливим. Ним і вирішив скористатися гетьман.

Брюховецький пішов «ва-банк». Він розраховував: якщо йому пощастить, то він збереже і свою гетьманську булаву, і своє становище.

У кінці січня 1668 р. розвідники повідомили Шереметьєву в Київ, що в Чигирині відбулася рада, на якій були присутні гетьман Правобережжя П. Дорошенко, митрополит Й. Тукальський, Гедеон-Хмельницький, полковники, старшина, представники

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок
кримського хана, монах, присланий єпископом
Мефодієм і посол від Брюховецького.
На раді вирішили «... по обидва боки Дніпра жителям
бути у з'єднанні, жити особо і давати дань турецькому
султану і кримському хану... турки і татари
захищатимуть козаків і разом з ними ходитимуть на
московські України; в малоросійських містах
царських воевод і ратних людей побити».
Подібну раду зібрав зі своїми старшинами і
Брюховецький. Літопис Самовидця так її описує «...
на початку року того (1668), о Богоявленні з'їхались
усі полковники в Гадяч, і гетьман Брюховецький
скликав раду з полковниками, судьями і усією
старшиною, і поприсягали вони відступити від
царської величності і разом з кримською ордою
воювати Москву воевод з міст відіслати, а якщо не
підуть, то битися з ними*».
8 лютого 1668 р. боярин і гетьман І. Брюховецький,
перебивши російський гарнізон в Гадячі, розіслав по
всіх інших містах листи, в яких пояснював свої дії і
пропонував наслідувати його приклад.
«Не з нашої одної, але із загальної всієї старшини
ради вчинилося, що ми від руки і приятні московської
відлучилися з важливих причин. Посли московські з
польськими комісарами присягаю утвердилися з обох
боків розорити Україну, отчизну напіу милую, знищив
у ній усіх жителів великих і малих, для цього Москва
дала ляхам на наймання чужоземного війська
чотирнадцять мільйонів грошей. Про такий злий
намір неприятельський і ляцкий дізнались ми через
дух святий. Рятуючись від погібелі, ми відновили
союз з своєю братією. Ми не хотіли виганяти шаблею
Москву з міст українських, хотіли в цілості провести
до рубежу, але москалі самі закрити в собі злість
оголосили, не пішли мирно дозволеною їм дорогою,
але почали було війну; тоді народ встав і зробив над
ними те, що вони готовили нам, мало їх втекло живих і
Прошу вас іменем цілого війська Запорозького,
побажайте и ви цілості отчизні своїй Україні,
промишляти над своїми домашніми неприятелями,
тобто москалями, очищайте від них свої міста; не
бійтеся нічого, бо з братами нашими з того боку
бажана нам учинилася згода, і якщо треба буде, не
забаряться вам допомогти, також і орда готова*».
Стиль листа свідчить, що писав його професіонал, і,
певно, без єпископа Мефодія не обійшлося.
У містах, де знаходилися російські гарнізони,
почалися бойові дії між козаками і стрільцями. Таким
чином були знищені гарнізони в Сосниці, Прилуках,
Батурині, Глухові, Стародубі, Новгороді-Сіверському.

Український кросворд 1663—1677рр.

Було захоплено в полон воєвод: глухівського М. Кологривого і соєницького В. Лихачова. У Новгороді-Сіверському захопили дружину місцевого воєводи І. Квашина Ганну з дітьми, яких пізніше використали для обміну полоненими. Полковник І. Самойлович вісім місяців тримав в облозі у Чернігові гарнізон воєводи А. Толстого.

У Ніжині події розгорталися так.

У січні 1668 року ніжинський воєвода — думний дворянин Іван Іванович Ржевський, командир російського гарнізону (понад 1000 стрільців), розташованого в ніжинській фортеці, писав у Москву, що «Ніжинського повіту в пригородах міщани і повітові люди його не слухаються і записались у козаки майже всі і записуватися ще хочуть і в казну ніяких доходів не дають і далі платити не хочуть і починають бунт».

22 січня ніжинський полковник (перед тим був полковником запорозьких кінних козаків) Артем Мартинов увів на територію міста козаків Батурицької, Конотопської, Кролевецької, Новомлинської, Веркіївської і Глухівської сотень і розташував їх на лівому і правому берегах Остра недалеко від ніжинської фортеці, перекривши виходи з міста.

З цього приводу воєвода Ржевський доповідав у Малоросійський приказ, що в Ніжині розпочалися заворушення, Мартинов «... навів козаків незліченно багато, на кожному дворі стоїть по двадцять і більше.. і чекати від них треба непостійності і всякого дурна», що козаки «чинять обивателям всякі насильства; міщани приходили до воєвод і з великим плачем просили захистити*, але тих ратних людей, які є в Ніжині, недостатньо, аби припинити безлад і випровадити козаків з міста».

Прилуцький полковник Лазар Горленко, який був тоді в Ніжині, розказав С. Адамовичу про таємну раду в Гадячі, а також передав ніжинському протопопу, що про неї і про її зраду відомо і єпископу Мефодію. Адамович повідомив про це Тяпкіну і Ржевському, який в той же час дізнався про заворушення, яке має відбутися, від однієї «стрільчихи», що мала приятелів серед козаків.

Тяпкін писав Ордину-Нащокіну що «Ніжинський протопоп прислав листа, в якому розповів про зраду та плани Івашки Брю-ховецького з полковниками». У той же час єпископ Мефодій справляв у Ніжині весілля своєї дочки і племінника гетьмана. Серед ніжинських козаків ходили чутки — якщо воєвода й інші «великоросійські начальні люди» прийдуть по запрошенню на весілля, то їх схоплять і відішлють Брюховецькому.

Олександр Уривалкін. Таємний розвідок

Про це повідомив Ржевського і Адамович.

Восени 1668 р. він так розповідав про підготовку повстання в Ніжині: «У той же час, при битності Василя Тяпкіна в Ніжині, єпископ Мефодій видавав дочку свою заміж за племінника Брюховецького; і на те весілля звали Ніжинського воєводу (І. Ржевського) і начальних людей, для того щоб їх тут узяти і відіслати до Брюховецького; воєвода, попереджений протопом, на весілля не пішов. І бачивши те, Романовський (Ракушка) та писар військовий Фесько Михайлов писав Брюховецькому, що Ніжинського воєводу і ратних людей узяти без крові не можна».

В лютому 1668 р. Адамович зі згоди Ржевського вирішив втекти в Москву, аби особисто «повідомити государя» про зраду.

Не довіряючи єпископу Мефодію, Адамович не сказав йому, що їде в Москву, а повідомив, що навідається у прилуцький монастир.

Але поїздка не вдалася. Адамовича схопили по дорозі в Москву і доставили до Брюховецького. Той відправив протопопу в Гус-тинський монастир.

Між тим у Ніжині розпочинається повстання.

Ржевський з ратними людьми заховався в фортеці, а Тяпкін уночі втік в Київ. У той же день, як козаки відкрито напали на російський гарнізон, розташований в Ніжині, Мефодій поїхав у своє село Уш-ню. Згодом він стверджував, що козаки привезли його туди під конвоем, а сам він хотів їхати до Києва і додав, що Тяпкіну вдалося втекти з Ніжина лише завдяки його, Мефодієвого, заступництва.

У березні 1668 р. в Москву надійшло повідомлення, в якому йшлося про те, що в лютому ніжинський полковник Артем Мартинов хотів взяти ніжинську фортецю, в якій засів зі своїми стрільцями Ржевський. Козаки двічі штурмували «у верхньому місті (фортеця, де знаходився гарнізон з воєводою — авт.). Покровське передмістя розрили, рів хворостом і соломою засипали, а козаки зробили підкопи під кутову башту «Веселуху». «Але взяти фортецю не змогли, а в «приступах побиті козаки з *Козаки*. півтреті тисячі». (Півтретя — 2,5;

Малюнок А. Вестперфельда півсьома — 6,5).

242

Історія не зберегла нам повідомлень, чи була в повсталих артилерія. Але взяти ніжинську фортецю з 11 баштами, на яких стояли гармати і піщали, було справою дуже важкою, зрозуміло і не спеціалісту. Без артилерії зробити це практично було неможливо. В атаках козаки втрачали людей, та взяти фортецю не змогли.

Відбили атаки і гарнізони Остра, Переяслава, Чернігова і Києва. Всі інші міста козаки здобули. Київський воєвода П. Шереметьєв писав царю, що «в Острі, Переяславі, Ніжині і Чернігові ратні люди хоробро відбиваються від козаків. Тільки в містах скудність велика хлібними запасами, біда, якщо засидяться довго! Зрадники скрізь поставили застави міцні, в Київ і з Києва міщан для покупки хлібної нікуди не пропускають...»

Шановний читачу. Висвітлюючи повстання Брюховецького, ми не торкалися ще одного її активного учасника — Романа Ракушки-Романовського. Вивчаючи документи і матеріали цього часу, вільно чи не вільно наштотуєшся на обережні згадки імені Ракушки. У відомому вже листі єпископа Мефодія гетьману Брюховецькому із закликом виступити проти російських воєвод читаємо: «Пан Романовській, розумію, тобі докладніше опише, про що ми говорили, а я свою думку тобі поясню, що мені своя батьківщина мила».

У квітні 1668 р. козаки, які потрапили в полон під Почепом, під час допиту повідомили, що в середовищі тих, хто знав про «зраду ... бил и ніжинський писар Романовський».

25 січня 1669 р. посланці Многогрішного, генеральний обозний П. Забіла і його товариші повідомили, що їм «достовірно відомо, що всі плани були у гетьмана Брюховецького з єпископом Мефодієм, да з Ніжинським протопопом та з Романовським, і достовірно про задуми гетьманські і про єпископа відає Романовський».

Пізніше, в 1670 р., Многогрішний писав царю, що «Романовський, котрий до нинішнього кровопролиття і до минулої війни був усьому початком». У 1669 р. в Москві ніжинський міщанин П. Костянтинов жалівся, що у зв'язку з його вірністю царю, під час повстання Брюховецького млин у с. Оленівці «розорив Романовський».

Звичайно, деяким з цих свідчень довіряти не можна, але брати до уваги близькість Ракушки до Брюховецького і наступну його еміграцію на Правобережжя, і те, що антиросійські настрої були в нього й раніше (згадайте 1660 р.) — треба. Є підстави стверджувати, що його роль у повстанні була значною, і ця тема потребує подальшого дослідження.

Одержавши повідомлення про зраду гетьмана Брюховецького, цар посилає в Україну дві армії. Одна під командуванням боярина князя Г. Ромодановського іде на південь.

Перед воєводою другої армії, князем Г. Куракіним, цар ставить завдання «... йти прямо до Ніжина та Чернігова і звільнити їх... а не то страждальники в Ніжині і Чернігові марно загинуть... люди (вони) божі і государеві до кінця у містах сидять» (тобто звільнити обложені у фортецях гарнізони — авт.).

Але Г. Куракін не виконає наказ царя. Він взагалі не піде ні до Ніжина, ні до Чернігова, а візьме в облогу Глухів, і втративши тут багато часу, буде відкликаний в Москву. (Гарнізони звільнить Ромодановський тільки в серпні).

А в цей час гетьман Брюховецький посилає своїх послів: Степана Гречаного в Крим із завданням «запросити хана підняти зброю проти Росії і Польщі», а Григорія Гамалія і канцеляриста Кашперовича в Туреччину з пропозицією взяти підданство.

Розраховував він і на підтримку старшини і козаків, але сподівання виявилися даремними. Всі вони зробили ставку на П. Дорошенка, який разом з митрополитом Йосипом Тукальським послав Брюховецькому листа «... щоб привіз свою булаву до нього і поклонився, а собі взяв би Гадяч з пригородами по смерть».

Одержавши листа, Брюховецький розірвав усі стосунки з Дорошенком, але це вже не допомогло. На козацькій раді 8 червня 1668 р. у присутності кошового отамана Івана Білецького гетьманом було обрано Петра Дорошенка. Козаки видали І. Брюховецького і після допиту його вбили. «... Дорошенко дав знак рукою і натовп кинувся на нещасного, почали різати на ньому одяг, бити наосліп дулами рушниць, чеканами, рогатинами і дубинами, вбили як скажену собаку і кинули голого», — як писав літописець.

Московський воєвода Є. Огарьов, який бачив труп Брюховецького, свідчив, що «він-де Євсей (Огарьов — авт.) в ту пору труп (Брюховецького — авт.) бачив і розповідав, що він весь порубаний і тайний уд відрізаний і покладений йому в рот».

Так закінчив своє життя боярин і гетьман колишній «найнижчий підножек пресвітлого престолу» Іван Мартинович Брюховецький.

А що ж трапилося з його вірним другом і родичем єпископом Ніжинським-Українським Мефодієм?

Намісник київської митрополії прорахувався, поставивши на Брюховецького, і загибель останнього вела за собою і біду Мефодію. За наказом Дорошенка його арештував генеральний оса-

Український кросворд 1663—1677 рр.

вул Многогрішний і відправив у Чернігів, де він «утримувався чотири тижні під міцним караулом». Звідси Мефодія перевели в Седнів, сотение містечко Чернігівського полку. Тут він пробув місяць. Із Седнева за наказом митрополита Тукальського його перевезли за Дніпро і посадили в Чигиринський монастир. Сам єпископ про подальші події пише так: «... в Седнев прислали по нього митрополит Тукальської і Дорошенко ігумена Чигиринського полковника Петра Новського, і узяли його і привезли до Дорошенка в табір за Пирятином; і Дорошенко йому говорив, щоб він від царської величності відстав ... потім привезли його до Чигиринського монастиря, і віддали під караул... у монастирі він сидів 4 тижні... Тукальський прислав до нього ченця і велів узяти мантию (архієрейську — авт.), і сказати йому, що він в єпископах бути негідний, тому що прийняв висвячування у Московського патріарха; а інша причина та, що служить великому государю, а гетьману Дорошенку і йому, митрополиту, добра не хоче... І з того монастиря, відіслали його в Уманський монастир; і в тому монастирі сидів він за міцним караулом. Купив коней піп Митрофан та архідиякон Лаврентій. ... взнали дорогу, куди ним можна піти, під'їхали до нього вночі, і він (Мефодій), вартових ченців напоїв, втік і поїхав з ними до Києва». У Києві при зустрічі з воєводою Шереметьєвим Мефодій звинуватив київських архимандритів і ігуменів монастирів у зв'язках з Дорошенком, Тукальським і Брюховецьким. Архимандрити в свою чергу звинуватили самого Мефодія у зв'язках з Дорошенком; їх підтримали київські міщани. Під час слідства, яке розпочав Шереметьєв, був оголошений лист Мефодія до Брюховецько-го, в якому він підбивав гетьмана виступити проти Москви. В. Ейнгорн вважав листа Мефодія до Брюховецького фальсифікацією Дорошенка і Тукальського — ворогів Мефодія. За основу Ейнгорн брав те, що Дорошенко відправив у Москву копію листа, а оригінал так і не надіслав, хоча й обіцяв. С. Соловйов, М. Костомаров, М. Грушевський і більшість сучасних дослідників вважають цей лист автентичним. А те, що Дорошенко не надіслав оригіналу, пояснюють тим, що в ньому були звинувачення і проти самого Дорошенка і він не хотів давати цей козир противнику. Становище Мефодія було незавидним, але він не здався і за старою звичкою писав доноси і Шереметьєву і на Шереметьєва. Київський воєвода вирішує «від гріха далі» відправити Мефодія в Москву. Полковник московських стрільців Іван Мещеряков

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

повіз Мефодія в Москву в об'їзд (аби чого не трапилося) через Лоев, Старий Бихів, Чауси і Смоленськ. Але і в дорозі єпископ не заспокоювався і погрожував охороні. В Чаусах він говорив полковнику: «Бог до вас добрий, що ви на Могильов не доїхали: побачили б, що б там над вами зробилося!» (Мабуть, розраховував на старі зв'язки).

У Москві на всі звинувачення єпископ відповідав одне, що «він про зраду Івана Брюховецького не знав до тих пір, поки государеві люди були побиті в Гадячі*. Його залишили в московському Новоспаському монастирі під вартою.

Але й пізніше Мефодій прагнув тримати руку на пульсі подій. Та й в Україні вважали, що його політична роль ще не закінчена. Після смерті Тукальського в 1675 р. з'явилися чутки, що Мефодій можуть повернути в Україну і поставити Київським митрополитом- Але це були лише чутки. Опальному єпископу не судилося більше побачити «милую отчизну». Його так і тримали в Новоспаському монастирі. Час від часу до нього приїжджав його молодший син, ієромонах Кирило. Мефодій розпоряджався своїм майном в Україні. Одне село він навіть подарував київському монастирю, де служив його старший син. Але вийти з Новоспасько-го монастиря йому так і не довелося. Тут він помер у 1689 р. (за іншими даними у 1690 р.).

Дорого поплатилися святи Брюховецький і Мефодій за власні помилки.

Ланцюг подій, або дещо про таємну службу та політику

Покінчивши з суперником і проголосивши себе гетьманом усієї України, Петро Дорошенко разом з татарами рушив до міст Котельва і Опопгя, які взяв в облогу князь Г. Ромода-новський. Воевода змушений був відступити на Путивль до російського кордону. Гетьман не переслідував його, а доручивши наказному гетьману (чернігівському полковнику) Дем'яну Многогрішному продовжити наступ на Переяслав, Ніжин, Чернігів (де у фортецях засіли російські гарнізони), повернувся до Чигирин.

Самовидець у своєму літопису пише, що П. Дорошенко покинув Лівобережжя і пішов у Чигирин тому, що йому зрадила дружина: «через пліт скочила з молодшим». Але була ще одна причина і невідомо, яка з них вагоміша. В серпні 1668 р. новий кошовий отаман Запорозької Січі Петро Суховій визнав протекторат

Український кросворд 1663—1677 рр.

кримського ханства над Запорозькою Січчю і разом з татарами рушив на Лівобережжя, «творячи гибель і велике руйнування», — писав Величко.

А Суховій заявив Дорошенку, що він «гетьман ханової величності і щоб Дорошенко не смів писатися запорозьким гетьманом». Дорошенко втратив підтримку татар, а це була реальна сила.

Тут же на Лівобережжі заворушилася проросійськи настроєна козацька старшина і духовенство на чолі з Чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем. На Сіверщину почали наступати російські війська князя Г. Ромодановського. Від Путивля князь йшов на Ніжин на допомогу воеводі І. Ржевському, який з лютого знаходився в облозі в замку Ніжинської фортеці.

11 серпня 1668 р. (за іншими джерелами 8 вересня) війська Ромодановського підійшли до міста. Міщани і козаки, дізнавшись про наближення російських військ, покинули місто, залишивши все добро. Про подальші події пише Самовидець «... прийшовши, князь Ромодановський став у місті і усе військо почало грабувати місто, а виходячи з Ніжина, місто спалив, нічого не застосовуючи...»

Те, що залишилося в місті після походу Г.

Ромодановського, було знищене через два місяці, коли в листопаді ніжинський полковник Артем Мартинов (Мартиненко), який виконував наказ гетьмана П. Дорошенка, намагався взяти Ніжин і знову зазнав невдачі.

Під час бою в стінах міста полковника поранило і подальша доля його точно невідома. Правда, у списках старшини Ніжинського полку, яка була присутньою на раді, коли обирали гетьманом І. Самойловича, і підписанні Конотопських статей, є носівський сотник Артем Мартинов. Але чи це колишній ніжинський полковник, чи його однофамілець, ми не знаємо.

Скласти ж уяву про масштаби руйнацій в місті можна, якщо проаналізувати документи.

По-перше, жителі спаленого Ніжина (не всі були перебиті і не всі розбіглися) звернулися в 1669 р. до царя з проханням про відновлення міста, причому просили, щоб «і ратні люди, котрі у верхньому місті знаходились, в будівництві міста допомагали; та і весь повіт всі разом те місто будували і в лісах і в пушах дерева на влаштування дворів і всяких угідь, де хто захоче рубати, не забороняли...» * На це цар відповів: «На будову (м. Ніжина — авт.) всього ніжинського полку поселянам, окрім козаків, всім без вибору ліс возити... і допомагати у всякому міському будівництві...»

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

По-друге, в 1672 р. гетьман І. Самойлович надіслав у Ніжів універсал, за яким всі жителі міста від малого до великого на один рік звільнялися від податків на користь війська». Не одержуючи допомоги від П. Дорошенка і враховуючи думку церкви, і настрої людей, більшість з яких заявляла про необхідність відновлення влади царя, як гаранта захисту від татарської навали і зловживань старшини, архієпископ Чернігівський Лазар Баранович закликав паству перейти в підданство до Росії. А Многогрішний починає шукати контакти з російським урядом.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Многогрішний Дем'ян Гнатович (? — ?), виходець з селян містечка. *Короп; осавул у 1649 р., чернігівський полковник (1663-1668). Гетьман Лівобережної України (1668-1672). Підписав з російським урядом Глухівські статті про політичне і правове становище Лівобережної України — в складі Росії (1669). За доносом козацької старшини в 1672р. засланий в Іркутськ. З 1688р. служив воєводою в Селенгінську (Забайкалля). У 1696 р. постригся у ченці одного з сибірських монастирів. Останній раз згадується в документах у 1701 р.*

Уже 25 жовтня 1668 р. в Москву прибувають Ніжинський про-топоп Симеон Адамович, брат наказного гетьмана Василь Многогрішний і колишній ніжинський полковник Матвій Гвинтівка. Всі вони запевняли представників російського уряду, що Дем'ян Многогрішний готовий перейти на бік царя і «наказував їм накріпко домагатися царської милості». Але мета у цих людей була різна. С. Адамович, як і його колишній патрон, — єпископ Мефодій, виражав інтереси міст, тобто міщан, і був переконаним прихильником союзу з Росією і зміцнення царської влади.

М. Гвинтівка і В. Многогрішний — люди в великій політиці недосвідчені, невдовзі сходять з політичної арени і грають другорядну роль. Їх місце займає архієпископ Чернігівський Лазар Баранович, також прибічник союзу з Росією (але іншого союзу).

Прагнучи стати посередником між Многогрішним і царем, кожний з них відстоював інтереси тієї групи населення, яка була йому ближчою. Один клопотався про виведення російських воєвод з міст і зміцнення влади старшини, другий, підтримуючи

Український кросворд 1663—1677 рр.

міщан, турбувався, аби воєводи залишалися і влада старшини була обмеженою. Знову ж таки, як і раніше, Ніжинський протопоп Максим Филімонович (єпископ Мефодій), Симеон Адамович прагне впливати на хід історії України. І якщо першого разу все вилилося в трагедію, то й вдруге все пішло тим же шляхом. Правда, вже в інших масштабах.

Під час смуту Адамовича заарештували і доставили в Чигирин до Дорошенка і Тукальського. Він зумів підламитися до митрополита і оголосив, що в усьому виконуватиме його волю. Тукальський наказав звільнити покірною протопопа, а той, при першій можливості, втік у Ніжин і з'явився перед воєводою Ржевським, розповівши йому про все, що бачив у ставці Дорошенка. Воєвода відправив його в Москву. Поїздка Адамовича в Москву дала йому можливість взяти самостійну участь у політичних справах (до того часу він діяв за спиною Мефодія, як його співпрацівник і послухник). Тепер перед ним відкрилося нове поле діяльності.

На початку листопада 1668 р. наказний гетьман Д. Многогрішний пише листа Л. Барановичу: «Нинішня війна з великим государем виникла по благословенню його милості, єпископа Мефодія Филімоновича, і його послухника, протопопа Ніжинського. Знаю, що протопоп цей в Москві... так туди ж, до Москви, поїхав і єпископ Мефодій! Цей, більше всього, бунтуватиме і своїми непотрібними замислами бояр і весь синкліт спонукати і наговорювати. Якщо великий государ не захоче підтвердити нам вольності, дані при Богдані Хмельницькому, тоді хочемо чи не хочемо піддамося поганцю (Кримському хану); а на кому буде гріх? На єпископі Мефодії та на протопопі ніжинському. Пішли ваша милість, до царської величності, бий чолом, що б він тим злочинцям-наклепникам не вірив».

Баранович надіслав цей лист разом з своїм у Москву, підтримавши гетьмана.

У січні 1669 р. у Москву прибуло посольство від гетьмана і архієпископа (в складі посольства був відомий нам М. Гвинтівка вже в званні генерального осавула). Обидва погоджувалися повернутися під владу царя, але з умовою — виводу воєвод, повернення до статей Б. Хмельницького.

Многогрішний ставив ультиматум: або російський уряд відновить козацькі вольності, або він (Многогрішний) піде в підданство до турецького султана. При цьому він виступав не як представник Дорошенка, а як самостійний гетьман сіверський.

Герб гетьмана Петра Дорошенка

У січні надсилає листа в Москву і Ніжинський прогошш. Як досвідчений розвідник Адамович розкриває всю закулісну гру гетьмана і архієпископа. Він писав, що тільки частина козаків і старшина бажає виводу воевод (але й серед них немає єдності), а гетьман тих людей, котрі проти, під караул направляє, «... ніжинським полковником зробив Пилипа Уманця Глуховського, а Остапа Золота-ренка (син Василя) замінив за те, що він у Ніжині вашій царській величності присягнув... А весь народ підняв руки, молити бога, щоб по-старому під вашою государською державою і владою жити...»

Далі Адамович розкриває причини незадоволення населення гетьманом і старшиною. «... Нинішній гетьман безмірно побрав на себе у всій сіверській країні дані великі медові, та з винного казана у мужиків по рублю, а з козака по полтиннику і з священників (чого і при польській владі не було) з казана по полтиннику; з козаків і з мужиків порівну, від сохи по дві гривні з коня, і з вола по дві ж гривні, з вітряка по п'ять і по шість рублів брав, а крім того, від водяного колеса по червоному золотому; а на ярмарках чого ніколи не було, з малоросіян і великоросіян брав з воза по 10 алтин і по дві гривні; якщо не вірити, велите допитати жителів Путивля та Севську».

Інформація, надана Адамовичем, була дуже цінною для царського уряду, бо ставила під сумнів ультиматум Д. Многогрішного і зривала його плани. А за це можна було поплатитися головою. Недаремно в кінці листа Ніжинський протопоп просив царя: «... не вели мого листу оголошувати: як скоро довідаються, негайно мене стратять. А ратних людей, государ, бога ради, з малоруських міст не вели виводити, а краще і додати».

Використовуючи інформацію Адамовича, царський уряд зайняв жорстку позицію на переговорах, Многогрішний поступився. На раді в Глухові 6 березня 1669 р. були прийняті статті — угода між Україною, власне, українською старшиною і російським урядом, складена в стилі міжнародного трактата (так звані

Український кросворд 1663—1677 рр.

Глухівські статті). Після цього Многогрішний був ще раз підтверджений на гетьманство.

В остаточно прийнятій редакції Глухівських статей було 27 пунктів.

Наводжу основні:

1. Підтверджувалися жалувані при Б. Хмельницькому права і вольності.
2. Російські гарнізони зберігалися тільки в Києві, Ніжині, Чернігові, Переяславі, Острі (там, де вони утрималися під час повстання) і не мали права втручатися в справи місцевого населення.
3. Заборонялися постої російських військ у козацьких дворах.
4. Збір податків здійснювала гетьманська адміністрація (на них утримувалися старшина і козаки).
5. Був заборонений перехід селян у козаки.
6. Реєстр склав 30 тис. плюс одна тисяча найманого війська.
7. Гетьману заборонялися дипломатичні зв'язки з іноземними державами, але зберігалася участь козацьких делегатів у російських дипломатичних конференціях.
8. Гетьман мав право нагороджувати старшину і козаків земельними жалуваннями (видаючи універсали на маєтність).
9. В угоді окремо були встановлені пільги київським і ніжинським міщанам (в основному це було заслугою С. Адамовича).

Перехід Д. Многогрішного на бік Росії не вирішував усіх проблем Лівобережної України.

Влітку 1669 р. сюди рушили кримські татари, запорожці Су-ховія і козаки Дороп'єнка. Проти них спільно виступили козаки Многогрішного і російські війська.

У вересні в Москву прибув Адамович посланцем від Лазаря Ба-рановича, з яким вони помирилися, і повідомив, що «гетьман в Смелой між Путивлем і Ромнами, при ньому царські війська, ніжинської піхоти 300 чоловік да козацькі полки: Ніжинський, Чернігівський, Переяславський, Прилуцький, Стародубський, при ньому Мурашашка (чауський полковник — авт.); к Смелой пішов гетьман проти Гамалії (Григорій Гамалія — наказний гетьман, лубенський полковник, прибічник Дорошенка — авт.) і орди, тому що в Малоросії містечка та села палять, людей убивають і в полон татарам віддають ... гетьман черкас і татар багатьох побив; але з іншої сторони, Дорошенко збирає багато військ, і велика татарська орда прийшла до нього, прийшли турки, волохи і молдавани...»

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Далі протопол від імені архієпископа просив царя направити додаткові війська «поспішати на допомогу Україні».

На з'єднання з гетьманом пішли полки під командуванням князя Г. Ромодановського і в жовтні спільним ударом вони відкинули противника на Правобережжя.

Тут у цей час йшла міжусобиця. З'явився новий гетьман М. Ха-ненко. Його підтримувала Польща. Суховій став допомагати Ха-ненку. До них приєднався і Ю. Хмельницький.

Ханенко пропонував Многогрішному разом ударити по Дорошенку. Але з Москви Дем'ян Гнатович одержав наказ не втручатися в цю усобицю. «Указ вашої царської величності виконувати готовий, — відповідав Многогрішний, — понеже між собою розбрат учинили, нехай самі й розберуться».

Розрахунок лівобережного гетьмана і царя зводився до того, що Суховій і Ханенко спільними силами розіб'ють або хоча знесилять Дорошенка. Але вийшло навпаки — Дорошенко розбив обох, а Ю.

Хмельницького полонив і відіслав до султана.

І поки Многогрішний в першій половині 1670 р.

з'ясував стосунки зі своїми полковниками і старшиною, хто йому вірно служить, події набули несподіваного характеру. Мефодій, патріарх Царградський (Константинопольський) прокляв Дем'яна Многогрішного.

Біда прийшла звідти, звідки її не чекали. До боротьби між право- і лівобережними гетьманами підпряглися й архієреї.

Київський митрополит Йосип Нелюбович-

Тукальський не переставав добиватися того, щоб йому підкорялося духовенство і паства не тільки на Правобережжі, але і в Києві і по всій Україні. І саме він був одним з ініціаторів церковного прокляття Многогрішного, бо скинувши його, він позбавляв влади і свого нового суперника Лазаря Барановича. А цей сам, як єдиний з архієреїв на східному березі Дніпра, заглядав на митрополичий престол. І тут йому допомагав Ніжинський протопоп Симеон Адамович (на той час він уже став довіреною особою архієпископа і зв'язковим між ним і царем Олексієм Михайловичем).

Протопоп їде в Москву, щоб вирішити проблему з церковним прокляттям Многогрішного, а крім того, везе царю листа Л. Барановича, в якому порушує питання перепідпорядкування священників Лівобережної України і пастви від митрополита Київського йому, архієпископу Чернігівському. «... Митрополит Тукальський хоче заволодіти духовенством на східному боці Дніпра, але тут духовенство і світські люди всі хо-

Український кросворд 1663—1677 рр.

чуть бути під мою паствою; я віддаю цю справу на вашої царської величності високий розгляд — чи відати мені всім духовенством на сьому боці Дніпра, як гетьман відає світського чину людьми? Тому що важко духовенству, яке перебуває на вашому царської величності боці, переїжджати до митрополита на другий, королівський, бік; у цьому розділенні може бути що-небудь і недобре вирости...»

При допомозі голови Малоросійського приказу Артемона Матвеева Адамович блискуче вирішує обидва питання. 13 липня під час зустрічі ніжинського протопопа з Олексієм Михайловичем цар обіцяє послати «надійного грека до патріарха константинопольського по справі прокляття гетьмана» (поїде перекладач Посольського приказу Магнус Христофоров — авт.). По другому питанню цар оголошує, що «Київська область і Малоросія по цей бік Дніпра віддана в паству Варановичу».

Протопоп Симеон писав гетьману з Москви: «Царська величність велику милість до вельможності твоєї проявляє, не потрібно нітрохи в милості його сумніватися».

Цар слова дотримав. Весною 1671 р. патріарх Мефодій дав прощальну грамоту гетьману Д. Многогрішному.

Найцікавіше те, що два ніжинці грали тут головні ролі — один добивався прокляття для Многогрішного, другий — його усунення.

Людиною, яка була послом Тукальського до Мефодія, патріарха Константинопольського, і прагнула прокляття гетьману, був Брацлавський протопоп Роман Ракушка-Романовський, постать в історії України досить колоритна. Військовий і дипломат, фінансист і священник — він вважається одним з можливих авторів «Літопису Самовидця». Народився в 1622 р. Місце народження невідоме. Його батько Онисько в 20-х роках XVII ст. прибув до Ніжина «на слободу» з села Романівка Брацлавського воєводства. В документах його ім'я писалося, як Роман Ракупіка, Роман Ракушенко, Рikuщенко, Ракушчина, Рокушко і т. п. У той же час виступає під прізвиськом Ракушка-Романовський.

Уперше його ім'я зустрічається в реєстрі 1649 р., де він записаний як козак першої сотні Ніжинського полку. В 1654 — 1655 р. він — «ревізор скарбу військового в полку Ніжинським».

У 1656 р. Ракушка під Ригою в царському таборі, а в травні 1657 р. як козак проживає в Ніжині. В 1658 р. в ранзі ніжинського сотника бере участь у переговорах Виговського з кримським ханом.

У 1659-му — полковий суддя. У 1660-му виконує дипломатичні доручення, у 1663-му — підтримує Я. Сомка і В. Золотарен-

Олександр Урлівалган. Таємний розвідок

ка, але на Чорній раді переходить на бік Брюховецького і стає генеральним підскарбієм. У 1665 р. деякий час виконує обов'язки наказного ніжинського полковника. У 1667-му у зв'язку зі смертю Брюховецького зупиняється і кар'єра Ракушки-Романовсько-го. В кінці 1668 р. він з'являється на Правобережжі в сані священника (Брацлавський протопоп).

У 1670 р. — посланець гетьмана Дорошенка і митрополита Ту-кальського до Царградського патріарха Мефодія, в якого добивається церковного прокляття на гетьмана Многогрішного. Після цих подій слід Ракушки на деякий час губиться. З 1676 по 1703 роки ми бачимо його в Стародубі, де він служить священником. Помер у Стародубі в 1703 р.

Подальша доля другого учасника цих подій Ніжинського протопопа Симеона Адамовича також багата злетами і падіннями. Те, що він був агентом царського уряду в Україні, подобалося, звичайно, не всім, але коли це ставало вигідним, його самого і його зв'язки використовували. А коли інформацію, якою він володів, не можна було допускати до Москви, на нього тиснули. З одного боку гетьман і його адміністрація, з другого — цар і його уряд. І настрої кожної із сторін були перехідними.

У січні 1672 р. Дем'ян Многогрішний, підозрюючи Адамовича в змові позбавити його гетьманської булави, мало не вбив протопопа в Батурині. Полковник стрільців Григорій Неєлов, який знаходився тоді при гетьману, так говорив про цю подію полковнику Танєєву, що прибув з Москви: «... Гетьман розсердився на протопопа і хотів своїми руками відсікти йому голову шаблею у себе в світлиці і лаяв його всіляко, кричав: ти у згоді з москалями мною торгуєш!»

Сам С. Адамович у листі А. Матвєєву так описує «розмову» з гетьманом: «На мене ображався, смертною стратою загрожуючи: якщо що з Москві почую непристойне, велю тебе лютою смертю уморити...»*

Через місяць все змінюється. Гетьману необхідна підтримка, і в Москву разом з осавулом П. Грибовичем їде той же С. Адамович. За їх відсутності проти гетьмана зріє змова старшини, в якій беруть участь генеральний писар К. Мокрієвич, генеральний суддя І. Самойлович, ніжинський полковник Ф. Уманець, переяславський — Д. Дмитрашко-Райч, стародубський — П. Рославець, полковники російської армії Г. Неєлов і А. Танєєв.

У ніч з 12 на 13 березня 1672 р. Многогрішного, звинуваченого в зв'язках з Дорошенком і спробі перейти в підданство до ту-

Український кросворд 1663—1677 рр.

рецького султана, таємно арештовують і вивозять з Батурина через Путивль і Севськ у Москву. Були арештовані і його прибічники, серед яких називали і протопопа С. Адамовича. Але його не затримали. Він разом із змовниками в квітні прибув до Москви, і вони всі свідчили проти Многогрішного. Цар, повіривши старшині і протопопу, заслав гетьмана в Сибір.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Самойлович Іван Самійлович (? — 1690), чернігівський полковник, генеральний суддя (1669-1672), гетьман Лівобережної України (1672-1687). Вів активну боротьбу з правобережним гетьманом П. До рошенком. Після успішного походу/ на Правобережжя в 1674 р. проголошений гетьманом усієї України. Очолював козачі походи проти татар і турок в 1677, 1678, 1687 роках. Відрізнявся користолюбством і владним характером. Був звинувачений незадоволеною старшиною в зрадницьких відносинах з Кримом. У 1687 р. заарештований і висланий в Тобольськ, де в 1690 р. помер.

А в Україні 17 червня 1672 р. між Конотопом і Путивлем біля Козачої Діброви в присутності царського посланця князя Г. Ромодановського обрали нового гетьмана І. Самойловича.

За його гетьманства були відновлені Глухівські статті 1669 р., за виключенням права участі українських дипломатів у дипломатичних конференціях. Але старшина виторгувала собі різні гарантії від гетьманського самовластя.

Протопоп Симеон Адамович знову на коні. Він не тільки присутній при обранні гетьмана, але й стає його довіреною особою.

У кінці 1672 р. Адамович писав А. Матвееву: «Бог бачить службу і раденіє моє до царської пресвітлої величності; багато гетьманів, архієреїв і полковників, багато привласнили державної казни, зраджували і кровопролиття творили; а я, убогий черв'як, як почав, так і працюю богу і великому государю. Нинішній гетьман Іван Самойлович абсолютно на мою раду поклався...»

У березні 1673 р. протопоп приїхав у Москву з двома синами гетьмана Симеоном і Григорієм. Адамович виступав перед царем і від імені Самойловича просив направити Ромодановського проти татар і Дорошенка, і допомогти козакам пушками і порохом, і прислати ще людей на зміцнення міст.

Олександр Уривалкін. Таємний розвідок

Те, що Адамович був важливою особою в той час в Україні, видно з того, що наприкінці серпня 1673 р. гетьман Самойлович з великим почтом рушив з Батурина в Ніжин тільки для того, аби привітати ніжинського протопопа з днем ангела.

Та минув рік і доля нашого героя знову стала немилостивою. У вересні 1674 р. Лазар Баранович передав донос на нього стряпчо-му Леонтію Бухвосгову. «... Від Ніжинського протопопа Симеона Адамовича приходить багато лукавств, він має таємні зв'язки з турецьким султаном і з Дорошенком, в грамотах своїх хвалить султана..., а царську величність хулить... Цим протопоп приводить малоруських жителів до всякого зла; листи його у мене в руках. Я їх ні з ким не пошлю..., а як буду в Москві, то не тільки про ці листи, і про інші справи великому государю розповім*».

Правда, в березні 1675 р. той же Баранович посилав цього «зрадника» в Москву до царя в своїх особистих справах. Питання торкалося виданої в Києві книги «Труби словесні», автором якої був сам архієпископ Чернігівський. Він хотів, щоб протопоп домовився про розповсюдження її і виплату гонорару. В квітні 1675 р. при допомозі боярина А. Матвєєва С. Адамович вирішив це питання.

Та в 1676 р. Лазар Баранович знову посварився з протопопом.

Справа почалася з того, що Адамович володів багатьма маєтностями. Архієпископ хотів забрати їх собі. «Архієпископу, — писав Баранович гетьману, — більше потрібно доходів на прикрасу церков, на монастирів і на інші споживи, ніж протопопу тільки на будинкову його будову».

Самойлович і старшина погодилися з думкою архієпископа і протопопу дали знати, що його села з млинами відписані на архієпископа. Адамович написав скаргу в Москву. Баранович, дізнавшись про неї, організував суд над Адамовичем з архімандрита і протопопів. Але Симеон на суд не з'явився і поїхав у Москву.

Превелебний Лазар відправив і чолобитну царю. Гетьман також надіслав грамоту, заступаючись за архієпископа, пояснюючи, що він, гетьман, «мав право за порадою старшини, відняти маєтність у протопопа і віддати архієрею, тому що останньому більше треба доходів».

Шановний читачу, ти тільки вдумайся в аргументи гетьмана! Ну, потрібно архієпископу більше, то давайте заберемо в інших!

У Москві в Малоросійському приказі справа завершилася так. Адамовичу порадили відмовитися від спірних маєтностей. А цар Федір Олексійович надіслав Барановичу листа, щоб той не чіпав більше протопопа і дозволив йому спокійно жити в Ніжині. Цар

Український кросворд 1663—1677 рр.

не хотів сваритися ні з гетьманом, ні з архієпископом. Але справа цим не закінчилася.

У серпні в Україну для вивчення ситуації направили стольника С. Алмазова. При зустрічі з ним Самойлович повідомив, що «колишній Дорошенків генеральний писар Восхович подав мені казку (донос — авт.) на листі за своєю рукою, що Ніжинський протопоп Симеон Адамович присилав до Дорошенка козака Дуб-ровського, переговорюючи з ним, що всі хочуть мати гетьманом Дорошенка, і не тільки старшина, але і чернь, сам государ не хоче мене, Самойловича, мати гетьманом. Чого Дорошенко хоче, те наді мною і зроблять: захочуть убити — уб'ють або в Москву відішлють, як Многогрішного. Протопоп поцілував хрест на тому, що так робиться і прислав цей самий хрест Дорошенку, а Дорошенко віддав його мені».

Після доносу Дорошенка на Адамовича Самойлович наказав арештувати останнього. Рятуючись від гетьмана, протопоп близько двох місяців ховався в лісах і монастирях, але наприкінці жовтня 1676 р. був схоплений в своєму селі Оболоні. 27 жовтня цар на прохання Самойловича дав згоду на притягнення Адамовича до військового суду. Він відбувався в Батурині в січні 1677 р.

6 лютого в Москві посланець Самойловича І. Мазепа розповідав: «Ніжинського протопопа та Рославця судили після Богоявленського свята на третій день, в понеділок (8 січня). А при тому суді були присутні від преосвященного архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича, духовні особи: Чернігівського Єлецького монастиря архімандрит Іонікій Голя-товський з товаришами, да генеральна військова старшина, обозний Петро Забіла з товаришами, полковники та полкова І міська старшина, і сотники, і знатне товариство». Не дивлячись на те, що звинувачені ні в чому не призналися, а обвинувачення зводилося лише на свідченнях Дорошенка, суд засудив обох до смертної кари і тільки російський уряд настояв на тому, щоб страту замінили постригом Адамовича і ув'язненням. Адамович спочатку погодився на постриг, але потім відмовився і його позбавили сану.

А 12 березня під час допиту «під боєм* Адамович зізнався в усіх приписаних йому злочинах: що планував убивство гетьмана (його мали застрелити з пістолета), а після цього «піддатися хану».

11 серпня 1677 р. його привезли в Москву і наступного дня було підписано указ про заслання в Сибір.

Так закінчилася епопея енергійного представника українського духовенства, Ніжинського протопопа Симеона Адамовича,

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

який впродовж 16 років надавав важливі послуги російській розвідки та уряду і протягом 6 років (1669 — 1674) був радником гетьмана.

Адамович мав зійти з суспільної сцени, бо гетьман уже не хотів ділити з ним владу. А приводом до падіння протопопа став донос Дорошенка, який руками Самойловича прибрав з політичної арени резидента російської стратегічної розвідки Адамовича — точно так, як і його попередника з політичної розвідки єпископа Мефодія.

Тривала продуктивна робота на російську розвідку не допомогла Симеону Адамовичу. Коли на кону стоять стратегічні інтереси держав, доля окремої людини нікого не цікавить. За своє, мабуть, не зовсім праведне життя, Адамович здійснював ряд як позитивних, так і негативних вчинків, багато брехав, зраджував, брав участь у сумнівних справах і писав доноси. Його було за що засудити і вислати. Але вислали його до Сибіру за те, чого він не тільки не робив, але й не збирався вчиняти. Що з ним потім стало — невідомо.

КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО ТА РОЗВІДКА ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА

Боротьба за Правобережну Україну

Після підписання Андрусівського перемир'я у між Річчю Посполитою і Російською державою в січні 1667 р. Україна потрапила в епіцентр боротьби держав-сусідів. Інтереси зіштовхнулись на Правобережній Україні, на володіння якою разом претендували: Річ Посполита, Туреччина і Росія. Скориставшись тим, що гетьман Правобережжя Петро Дорошенко в 1669 р. підписав васальну угоду з Османською імперією, турецький султан Мехмед IV заявив свої претензії на Правобережну Україну. В травні 1672 р. турецька армія під керівництвом султана почала війну з Польщею. 4 серпня до нього приєдналися зі своїми загонами гетьман Дорошенко і кримський хан.

Союзники розбили польську армію і 18 жовтня 1672 р. король Польщі Михайло Корибут Вишневецький (1669 — 1673) підписав з Портою Бучацький мир. За ним Туреччина одержала Поділля, гетьман П. Дорошенко — Брацлавське воєводство і південну частину Київського. Польща зберегла за собою північну частину Київщини, Волинь і Галичину (щоб утримати цю територію під своєю владою, ще у 1670 р. Сейм Речі Посполитої визнав гетьманом Правобережної України, обраного козаками, уманського полковника Михайла Ханенка, проголосивши Петра Дорошенка «зрадником»). Під тиском магнатсько-шляхетської опозиції, незадоволеної втратою своїх маєтностей в Україні, Сейм Речі Посполитої не ратифікував положення Бучацького миру. А обраний в 1674 р. польський король Ян III Собеський (1674 — 1696) поклявся перед шляхтою відвоювати всі землі в Україні, втрачені Польщею з 1648 р., тобто не тільки ті землі, що відійшли до Туреччини, але й Лівобережну Україну.

Олександр Урішалкін. Таємниці розвідок

У той час гетьманом Лівобережної України був Іван Самойлович, обраний на цю посаду старшинською радою 17 червня 1672 р. в Козачій Діброві, містечку, розташованому неподалік Конотопа.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Самойлович (Попович) Іван Самійлович (? — 1690), походив з родини священика, навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Представник старшинської олігархії. Почав військову службу значковим товаришем. Займав посади: сотника, наказного полковника, полкового осавула, полкового судді, компанійського полковника (полк найманої кінноти), чернігівського полковника, генерального судді, з 1672 по 1687рр. гетьман Лівобережної України. Протидіяв спробам Запорозжя здобути політичну самостійність. Прагнув прилучити під свою булаву Правобережну Україну, усунувши від влади правобережних гетьманів П. Дорошенка і М. Ханенка та об'єднати українські землі в єдину державу. Після успішного походу на Правобережжя в 1674 р. проголошений гетьманом усієї України. Очолював козачі походи проти татар і турок у 1677, 1678, 1687рр. Відрізнявся владним характером. Сучасники звинувачували його у користолюбстві й гордині. Під час кримського походу у 1687р. був звинувачений незадоволеною старшиною в зрадницьких відносинах з Кримом. За наказом царя заарештований і висланий в Тобольськ, де в 1690 р. помер.

Ситуація була дуже складною. Між гетьманами Петром Дорошенком і Михайлом Ханенком точилася збройна боротьба за владу на Правобережній Україні. Кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, маючи великий авторитет серед українського козацтва, був в опозиції до Лівобережного гетьмана. Іван Самойлович рішуче протидіяв спробам Запорозжя (кошового І. Сірка та старшини) здобути політичну самостійність і прагнув прилучити під свою булаву Правобережне гетьманство, усунувши від влади як Дорошенка так і Ханенка та об'єднати Україну. Бучацький мир, підписаний Польщею, юридично відміняв статті Андрусівського перемир'я в тому сенсі, що торкалося Правобережжя, і тим самим розв'язував руки Самойловичу. Російська влада вирішила використати цю ситуацію на свою користь і зміцнити свій вплив на Україні. У липні (за іншими даними, у серпні) 1673 р. російська розвідка за порадою архімандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля направляє

*Козацьке військо та розвідка за часів гетьмана Івана
Самойловича*

до гетьмана Петра Дорошенка ченця Серапіона Палчевського (Палчовського), з пропозицією перейти під «царську руку». У вересні 1673 р. чернець зустрівся у Чигирині як з гетьманом, так і з Київським митрополитом Йосипом Нелюбовичем-Тукальським, який підтримував Дорошенка. Повернувшись до Києва, Палчевський склав докладний звіт про переговори, який було відправлено до Малоросійського Приказу. У звіті зазначалося, що Дорошенко погодиться порвати з Туреччиною лише тоді, коли Росія укладе з ним договір (на статтях якого присягне цар), надішле сильну військову допомогу, щоб «не згубити Україну», погодиться, щоб на обох берегах Дніпра був один гетьман та щоб гетьмана обирали довічно.

За даними С. Соловйова, Серапіон Палчевський був представником не російської розвідки, а гетьмана Петра Дорошенка й митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського. Саме за їх наказом він прибув до Москви з пропозиціями, за якими Дорошенко погоджувався перейти «під високу царську руку». Але ким би не був чернець Серапіон, представником російської розвідки чи агентом пра-*Герб гетьмана* вобережного гетьмана, переговори, в *Івана Самойловича* яких були зацікавлені і Росія, і геть-

ман Дорошенко, почались. У Москві зробили аналіз інформації, яку отримували не тільки від Палчовського, і надіслали царську грамоту гетьману Петру Дорошенку з гарантіями, якщо він перейде лід «царську руку», то залишиться гетьманом на правому березі Дніпра, і що Київ та Правобережна Україна не будуть віддані Речі Посполитій. Крім того, була виявлена готовність прийняти Правобережжя «під царську руку» на правах, якими користується Лівобережне гетьманство (вимоги про створення єдиного гетьманства і складання царем присяги були відхилені). З цими пропозиціями Палчевський вдруге вирушив до Дорошенка.

Дії як російської розвідки, так і правобережного гетьмана, не влаштовували гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича, який не бажав того, щоб Дорошенко залишався гетьманом Правобережжя. Самойлович наполягав на військовому поході на правий берег Дніпра, щоб примусити і Дорошенка, і Ханенка

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

зректися гетьманства на його користь. Для виконання цього плану Самойлович задіяв резидента російської стратегічної розвідки на Україні ніжинського протопопа Симеона Адамовича, через якого постачав до Москви потрібну йому інформацію. Ще у березні 1673 р. Адамович від імені Самойловича просив царя направити воєводу князя Ромодановського проти татар і Дорошенка, допомогти козакам гарматами і порохом та прислати ще військових для зміцнення міст.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Адамович Симеон (Адамов Семен, «чорний дякон») — (? — ?), ічнянський протопоп, ніжинський дякон, ніжинський протопоп (1661-1677); був помічником резидента російської стратегічної розвідки на Україні єпископа Метиславського і Оршанського — Ме-фодія (Максима Филімоноєвича), як і він, відстоював інтереси міщан. Прихильник союзу з Росією. Довгий час був агентом царського уряду в Україні. Підтримував стосунки зі старшинською опозицією гетьману Д. Многогрішному, у якого був радником. Був радником і у гетьмана І. Самойловича, але у жовтні 1676р. за доносом генерального писаря П. Дорошенка М. Вуяховича його заарештували за змову проти гетьмана. Своєї вини не визнав. (За деякими даними, цю операцію запланував П. Дорошенко, який руками І. Самойловича прибрав з політичної арени небезпечну для нього людину). У березні 1677 р. військовим судом Адамович був засуджений до смертної кари, але рішенням царя страту замінили постригом і ув'язненням. Від пострига протопоп відмовився, тому в серпні 1677р. був позбавлений сану священика і висланий до Сибіру. Подальша доля невідома.

Сам гетьман І. Самойлович писав до Москви, що Дорошенко з митрополитом Нелюбовичем-Тукальським «про те тільки і думають, як би володарювати на обох сторонах Дніпра з допомогою турок»; що він, Самойлович, не хоче мати з ними ніяких відношень, що Дорошенко «шкодить йому самим нехристиянським чином, присилає паліїв (диверсантів) на східну сторону, і цілі міста горять». Щоб знати про те, що діється на Правобережжі, гетьман використовує козацьку військову розвідку.

20 квітня 1673 р. Самойлович надає наказ компанійському полковнику Іллі Новицькому: «... А так жадаємо вашої милості пиль-

Козацьке військо та розвідка за часів гетьмана Івана Самойловича

но: дорадившись з товариством своїм, із своєю компанією виберіть чоловік двадцять, а не більше, самих певних і свідомих добре тих країв, аж під саму Тягиню (Бендери) навідатися, щоб очима своїми побачили, якщо там є військо вороже, або ні. Для того-то кажемо малу лічбу люду послати, щоб всі таємно й швидко йшли, ніде себе не показуючи і по лісах застаючись. Пильно, пильно жадаємо вашій милості про це. Не відкладаючи постарайтеся так зробити».

Крім того, інформацію Самойловичу про дії Дорошенка, Ха-ненка, поляків та татар надавали захоплені язички, селяни, які переселялися з Правобережжя в Гетьманщину, ті, хто втік із полону, купці, перекинчики та довірені люди.

Інформація, яку надсилали до Москви І. Самойлович і С. Адамович, була спрямована проти Правобережних гетьманів і підштовхувала царя до військових дій.

Крім того, вони робили усе, щоб зірвати переговори, які вели з П. Дорошенком представники російської розвідки.

Одержуючи інформацію про дії І. Самойловича і С. Адамовича гетьман П. Дорошенко писав цареві, що «якщо царська величність покладе на мене гетьманство обох сторін (Дніпра), то прагнутиму зробити послугу. Якщо царська величність слухатиметься Самойловича, то добра не буде. Таких знайдеться немало, які, сидячи у спокої, панують, а про те щоб зробити добро християнське, не думають. Справа зрозуміла, що і Ніжинський протопоп (Адамович) на з'єднання України під моїм гетьманством не погодиться: тоді б довелось їм боятися *Гетьман Іван Самойлович* контролю з боку пастиря, що пильнує

(митрополита), а зараз що хочуть, то творять*. Крім того, знаючи про те, що воєвода князь Ромодановський підтримує Самойловича, Дорошенко встановлює контакти з боярином князем Юрієм Трубецьким, командувачем російською армією, яка прибула на Україну в лютому 1673 р. і була розташована біля Києва.

Олександр Уршалган. Тасмниці розвідок

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Дорошенко Петро Дорофійович (1627-1698), походив з козацько-старшинського роду, онук гетьмана Михайла Дорошенка. Гетьман Правобережної України у 1665-1676 рр.; прилуцький полковник (1657). Підтримує гетьмана І. Виговського, брав участь у придушенні повстання полковника М. Пушкаря; потім служив у гетьмана Ю. Хмельницького, який призначив його чигиринським полковником (1658). У 1663р. ~ генеральний осавул у гетьмана П. Тетері. Учасник походів польського короля Яна II Казимира на Лівобережну Україну. У 1665 р. очолив Черкаський полк. Того ж року проголошений гетьманом Правобережної України. Незадоволений умовами Андрусівського перемир'я (1667), прагнув, опираючись на Туреччину і Крим, об'єднати Україну. У 1668 р. був проголошений гетьманом України. У 1669 р. підписав угоду про перехід України під протекторат Туреччини, в результаті чого потрапив у залежність від неї сприяв захопленню турецьким султаном Поділля. Капітулював перед російськими військами в 1676 р. і присягнув на вірність Росії. На вимогу царського уряду переїхав до Москви. Був воєводою у В'ятці (1679-1682). Останні роки життя провів у подарованому царем селі (1000 дворів) Ярополчі під Москвою, де і був похований. Правнучка П. Дорошенка Наталія Гончарова була дружиною Олександра Пушкіна.

Дізнавшись про контакти Дорошенка з Трубецьким, протопоп Симеон Адамович пише одному з керівників російської розвідки, главі Посольського Приказу Артемону Матвееву (у 1669-1671 рр. керівник Малоросійського Приказу): «Гетьман Іван Самойлович, дізнався, що князь Трубецький обіцяє Дорошенку гетьманство на обох сторонах Дніпра та обіцяє зібрати Чорну раду для козаків обох сторін. Сам гетьман своєю рукою писав про те, до мене; як він виходив в похід, то у нас з ним такий вирок чинився: якщо йому від чого-небудь буде скорбота, то пише до мене, а я відписую про це до тебе, добродійникові моему милостивому: ми тепер у бога і при царській величності іншого, окрім милості твоєї, заступника не маємо. Не залишай нас своєю милостю, як почав добродійником нам бути, так і продовжуй». За наказом Матвеева до Києва пострібав гонець з указом Трубецькому припинити всі контакти з гетьманом Дорошенком, а якщо він пришле когонебудь або лист, «то відповідати, що ця справа покладена на Ромо-дановського і Самойловича: хай з ними і зноситься».

Козацьке військо та розвідка за часів гетьмана Івана Самойловича

Спільними зусиллями переговори були зірвані (цьому сприяли і нові пропозиції Дорошенка, які не влаштували царський уряд), а в кінці листопада 1673 р. з Москви надійшов царський указ «боярину, князю і воеводі Григорію Ромадановському і гетьману Івану Самойловичу з полками стрільців і козаків рушати в похід на Правобережну Україну*».

Про похід на Правобережну Україну, що був здійснений в січні — лютому 1674 р., найповніші свідчення збереглися в листах І. Самойловича в Малоросійській Приказ. У них йдеться про те, що 17 січня 1674 р. гетьман, об'єднавши свої сили під Гадячем, рушив на Чигирин (столицю гетьмана П. Дорошенка). Форсувавши Дніпро, вшська захопили Бужин, Крилов і стали табором біля містечка Боровиця. Звідси, послані загони з козаків і ратних людей зайняли Трипілля, Фастів, Мотовилівку, Чорногородку.

31 січня 1674 р. на Чигирин було послано окремих корпус козаків і ратних людей під керівництвом окольничого П. Скуратова і наказного гетьмана (перяславського полковника) Д. Райчи. З козацьких полків були Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Гадяцький і Переяславський.

Під Чигирином у них «... з Дорошенковими людьми був бій... і козаки багатьох... побили і язиків піймали і сікли їх, до міських стін і помешкання все навколо Чигирини випалили». Але взяти фортецю не змогли і корпус пішов на північ, захоплюючи придніпровські міста і містечка, серед них — Черкаси і Канів, жителі яких «здалися князю і гетьманові».

27 лютого під Лисянкою були розбиті загони кримських татар мурзи Джану-Тугая і козаків під керівництвом брата Петра Дорошенка Григорія. Обидва командири потрапили в полон і були відправлені до Москви.

Після цих боїв правобережні козацькі полки змушені були, як пише Самовидець, «схилитися його царській величності та гетьманові задніпровському Івану Самойловичу, крім Чигирини і Па-волочі. І, взявши листи від гетьмана Самойловича, полковники по містах роз'їхалися з військами».

Під час походу Самойлович особисто керував операцією з дезінформації противника. З цього приводу гетьман говорив присланому до нього піддядьому Малоросійського Приказу Семену Щегольову: «... після того, як в бою був узятий в полон Григорій Дорошенко (брат гетьмана), то у нього було знайдено 8 листів чистих за підписом Дорошенка і печаткою військовою: дав йому Дорошенко ці листи з наказом писати від його імені в міста

Олександр Уривалкін. Гаємниці, і розвідок

до старшини і посполству. На одному такому листі велів я написати по-польськи від Дорошенкова імені калге-солтанові кримському, що Собеський (польський король) хитрими своїми вчинками став королем польським, і щоб калга остерігався його хитрощів злодійських. В цей час був в Межібожі польський комендант; я велів полковникові Райче передати лист до коменданта, ніби перехопили його по дорозі, а комендант переслав до короля. Коли ми з боярином (Г. Ромодановським) відступили від Чигирини, а хан з Дорошенком на нас напирив, то раптом прибіг від султана гонець, щоб хан з Дорошенком залишали все й шли під Умань, тому що поляки почали договір порушувати, і, дочекавшись хана і узявши Умань, султан далі не пішов, а ханові на нашу сторону Дніпра ходити не велів. Приїжджав після того до нас полковник польський Лазицький і розповідав: що ворог-то, Дорошенко, писав до кримського калги, ніби король на польський престол сів хитрими вчинками і обманом; донині король був до Дорошенка абсолютно милостивий; а зараз, коли він так робить, то з рук наших не піде. Таким чином, минула турецька і кримська війна відвернулася моєю службою, цим листом, який я послав межібожському комендантові. Тепер Дорошенко, почувши, що король на нього сердитий, просить вибачення і обіцяється йому служити для того, щоб короля затримати і тим часом кримського хана викликати, як раніше присягався бути під рукою вашої царської величності і викликав султана з візиром і ханом &.

До середини березня 1674 р. похід закінчився, полки стрільців і лівобережних козаків повернулися на лівий берег Дніпра, до Переяслава. Туди ж на раду були запрошені представники старшини і козаків полків Правобережної України для обрання єдиного гетьмана. Ханенко дав згоду зректися гетьманства й віддати булаву, Дорошенко відмовився.

17 березня 1674 р. у Переяславі була скликана рада, «де старшина 10 правобережних полків (за даними Д. Бантиш-Каменсько-го у виборах взяли участь полковники семи правобережних полків: канівський — Іван Гурський, курсунський — Михайло Соловій, білоцерківський — Степан Бутенко, уманський — Григорій Білог-руд, торговицький — Степан Щербина, брацлавський — Павло Лисиця і паволоцький — Кость Мигалевський) усунула від влади Петра Дорошенка та проголосила гетьманом на обох боках Дніпра, єдиним гетьманом над усім Військом Запорозьким Івана Самойловича» й ухвалила умови договору, на основі яких Правобережне гетьманство «піддавалося цареві» (гетьман М. Ханенко

Козацьке військо та розвідка за часів гетьмана Івана Самойловича

склав перед радою булаву і бунчук, надані йому королем Речі Посполитої), — зазначає літопис. Турецький уряд не бажав втрачати Правобережну Україну. Розрахувавши, що суперечності між Росією та Польщею не дозволять їм об'єднати свої сили, султан Мехмед IV вирушив у похід. П. Дорошенко звернувся по допомогу. В липні 1674 р. війська сераскира Каплан-паші заволоділи Хотиним, впали Мошни, Ямпіль, Вінниця, Ладижин, Умань та інші міста, які були дощенту зруйновані, а їхні жителі забрані в неволю.

Літопис Самовидця так описує події під Уманню: «Не тільки на парканах, але вже по улицах й в дворах билися так, що кров текла річками, аж усі полягли, а інших по льохах, солону підпаливши, турки подушили, а інших не щадивши, ні малого ні великого, у Раковской брами, де були останні захисники міста, усіх вбили, і кіньми по трупах їздили, кого і мало живого зустрічали, без всякої милості мертвили...»

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Султан — *(падишах, шахиншах) правитель Великої Османської імперії, Великої Порти, монарх.*

Паша — *знатний турецький феодал, правитель провінції, генерал турецької армії.*

Сераскир — *головнокомандуючий турецькою армією.*

Солтан — *принц крові.*

Спаги (*шпаги, сипаї*) — *турецьке дворянське кінне ополчення.*

У цей час, через невідповідність до боротьби з потужним ворогом, гетьман І. Самойлович використовує методи партизанської боротьби та диверсії. Окремі козацькі сотні раптово напали на турецькі та татарські підрозділи. Під час однієї з таких операцій, на початку серпня 1674 р., мало не загинув султан Мехмед IV, котрий під охороною займався полюванням. За словами очевидця француза, відомого під псевдонімом Мадлен, «султана несподівано атакував загін козаків, які вбили б його величність, якби вони його впізнали; все, що він міг зробити, так це поміяти коня і втекти. Охорона, яка супроводжувала султана, була приведена в безлад, п'ятдесят двох драгунів козаки взяли в полон і повісили на деревах, шістдесят сім були вбиті на місці і тридцять шість поранені, ще у восьми були за наказом султана відрубані голови за те, що вони втекли з поля бою».

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Гетьман П. Дорошенко наприкінці 1674 р. зрозумівши, що політика союзу з Туреччиною дискредитувала себе, під тиском старшини почав переговори з російським урядом. Вони йшли довго і не просто. Але 19 вересня 1676 р. Дорошенко присягнув царю Федору Олексійовичу і «... повіддавав знаки військові, що належали гетьманам, тобто бунчук і булаву».

Чигиринські походи

Османська імперія не могла змиритися з втратою володінь П. Дорошенка. Тому в 1676 — 1681 рр. вона провела ряд військових операцій на Україні, більше відомих під назвою Чигиринських походів. Приводом до війни з боку Туреччини стало надання допомоги архімандриту Гедеону-Юрію Хмельницькому, взятому в полон кримськими татарами у 1673 р. і привезеному в Стамбул, «повернути землю та булаву». У березні 1677 р. турки звільнили Юрія Хмельницького з Едиккульського замку та проголосили його «князем Малоросійської України». Турецький уряд прагнув використати популярне серед народу ім'я Хмельницького, щоб схилити на свій бік Україну і нейтралізувати козацтво.

Порта завершила підготовку до війни восени 1676 р. Турецьке командування мало намір захопити Чигирин — колишню столицю гетьмана Правобережної України, «потом за єдиним заходом... граду Києву сотворити те же», а захопивши, почати наступ на всю Україну. В перспективі турки планували нанести удар по Росії і Речі Посполитій.

Головнокомандуючим турецькими військами був призначений сераскир Ібрагім-Шайтан-паша. Його армія на початку 1677 р. рушила через Дунай в Україну (нараховувала 90 тис. чоловік і приблизно мала 60 пушок (точних даних немає) плюс кримська орда на чолі з Азамет-Гіреєм солтаном (сином кримського хана Селім-Гірея).

Російський уряд і гетьман І. Самойлович також готувалися до війни. 29 березня 1677 р. комендантом Чигирини був призначений генерал-майор Афанасій Трауерніхт. Разом з ним у місто прибуло 2400 стрільців, які почали зміцнювати верхнє місто. (Чигирин, як і багато міст України, розділявся на верхнє місто (замок) і нижнє).

Зміцнення і захист Чигирини було доручено козакам. Навесні 1677 р. сюди прибули козаки Ніжинського, Стародубського,

*Козацьке військо та розвідка за часів гетьмана Івана
Самойловича*

Київського, Чернігівського полків, три сотні з Лубенського і Га-дяцького полків і сердюцькі полки Жураховського, Василенка і Ясиковського загальною кількістю 7 тис. чоловік на чолі з наказним гетьманом Григорієм Коровченком. Російських солдат у верхньому місті було близько 5 тис.

У цей час була особисто задіяна козацька військова розвідка. 12 червня 1677 р. гетьманський посланець Сава Гаврилов доповідав у Москві в Посольському Приказі, що в Україні «все смирно, про турків нічого не чуто». У травні гетьман послав на розвідку до Кам'янця та до Дунаю три ватаги по сто козаків під керівництвом полковників Щербини, Бабченка і Семена Самойловича (сина гетьмана І. Самойловича).

На початку липня І. Самойлович послав до Москви перших турецьких бранців, їх захопив 18 червня козацький роз'їзд поблизу Кам'янця. Полонені повідомили про спорудження мосту через Дністер і просування турецької армії до Чигирин та Києва. Одразу ж кошовий отаман Іван Сірко повідомив естафетою про рух татар Муравським шляхом у напрямку кордонів Росії. Ці вісті кошового підтвердила белгородська степова варта 26 червня. Сірко повідомляв Самойловича в листі від 22 червня, що татари збираються воювати і що «указ є ханові від турецького султана, щоби в той час, як побачить новий місяць, зі всією армією під Чигирином став». За даними розвідки гетьмана Самойловича, турки перейшли Дунай 29 червня і наблизилися до Бугу, де до них мав приєднатися кримський хан.

28 липня 1677 р. під Чигирином починаються сутички між козаками, стрільцями і турками.

4 серпня «військо турецьке з ордами (кримськими татарами) і Юрієм Хмельницьким Чигирин облягли і почали бомбардувати і діставати потужне*, — писали українські літописи.

Цього ж дня, 4 серпня, солдати і козаки зробили дві вилазки, але понісши втрати, відступили.

5 серпня турки надіслали ультиматум з вимогою негайно очистити і здати місто. «А якщо не послухаєте нас — говорилося в ньому, — то за божою поміччю мечем та вогнем переможені будете. А після не досадуйте, що вам не казали». Не чекаючи відповіді, турки 6 серпня почали наступ.

Захопивши старий міський вал, турки закріпилися на ньому, встановили гармати і ввечері почали обстрілювати місто з нових позицій.

Козаки з нижнього міста контратакували, робили вилазки, «через підкопи до шанців турецьких вдиралися, турків у них багато забивали, а гармати в Чигирин забирали».

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

10 серпня 1677 р. на *допомогу* туркам прибув кримський хан Селім-Гірей з двома тисячами вершників.

17-го турки підірвали підкоп і почали новий наступ. їм вдалося відкинути стрільців і козаків, захопити *частину* міського валу і ввійти в місто. Козакам удалося вибити ворога і відігнати його до траншей, а за ніч залатати пролом.

22 і 23 серпня турки відновили приступи на місто, але знову безуспішно, У цей же час козаки зробили вилазку і «в крові бусурманській з великим їх ущербом, свої списи напоїли».

Коли йшли ці кровопролитні бої, головні сили російської і української армії були ще в дорозі на Чигирин.

25 серпня частини Г. Ромодановського та І. Самойловича підійшли до Бужинської переправи. Сюди ж, призупинивши облогу Чигирин, підійшли зі своїми військами Ібрагім-Шайтан -паша і хан Селім-Гірей.

Чигиринські походи

Козацьке військо та розвідка за часів гетьмана Івана Самойловича

У ніч з 26 на 27 серпня гетьман і воєвода направили на турецький берег десант з 4 тис. чоловік — 2 тис. стрільців полковника Самуїла Верстова і підполковника Семеона Воєйкова і дві тисячі козаків Ніжинського полку під керівництвом полковника Марка Борсука.

О 3 год. ночі 27 серпня козаки і стрільці переправилися на правий берег. їх прикривали гармати, які стояли біля води на лівому березі. Нічна переправа для яничарів була несподіваною, а коли вони отямилися і відкрили вогонь з рушниць, то його придушили гармати Ромодановського. В рукопашному бою козацько-солдатський загін відкинув яничар і зайняв плацдарм. Він закріпився на правому березі і прикрив переправу через Дніпро основних сил. Першими його перейшли Ніжинський, Гадяцький і Полтавський козаці полки.

Удень 27 і 28 серпня бої біля переправи продовжувалися. Увечері 28-го супротивник залишив свій табір і став відступати до Крилева, а потім до Чигирин. «Коли надіслані через Дніпро з цього боку війська дружно чинили їм (туркам) опір, з гармат по них стріляли. Тоді, хоча уночі то було, ... знатну одержали перемогу над неп-риягелями, багатьох побили, женучи їх на 5 верст від Дніпра*».

Серед наступаючих відзначилися компанійський полковник Ілля Новицький, ніжинський — Марко Борсук, полтавський — Левенець, стрілецький — Григорій Касогов.

Про жорстокість цих боїв свідчать усі донесення, щоденники і літописи. У них відзначається, що були вбиті син Селім-Гірея, два сини Ібрагім-Шайган-паші, «багато турецьких спагів і мурз, і аг татарських*», — всього 10 тисяч.

Розгром турків у боях 27 — 28 серпня біля Бужинської переправи вирішив хід воєнної кампанії 1677 р.

Уранці 29 серпня Ібрагім-Шайтан-паша наказав турецькій армії відступати до Дунаю. Її поразка дорого обійшлася командирам. Шайтан-пагпа був заарештований і посаджений в Семибаш-товий замок в Стамбулі, хан Селім-Гірей позбувся трону і був висланий на острів Родос.

Новим головнокомандувачем турецькими військами був призначений великий візир Кара-Мустафа-паша, а кримським ханом став Мурад-Гірей. Султан Мехмед IV оголосив про підготовку до нового походу в Україну. В імперії було оголошено загальну мобілізацію. Все це стало відомим російській і українській розвідкам, і навесні 1678 р. гетьман Самойлович, князь Ромодановський,

Константинопольський патріарх писали царю, що необхідно «утримати Чигирин, укріпити його і наповнитрі військами», бо очікується наступ турецьких військ. Цар прислухався до поради.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Чигиринським воєводою призначили окольного (колишнього ніжинського воєводу) Івана Ржевського. Як було написано в царському указі, «відомий своєю розпорядливістю, такий, що умів ладнати з малоросіянами, що довів під час свого воєводства в Ніжині».

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Великий візир — вищий сановник у державах Середнього Сходу; глава уряду в Османській імперії.
Хоругва — кінний загін в 200 — 200 вершників.

Прапор.

Бердиш — зброя у вигляді великої кривої сокири на довгій рукояті.

Яничари — (існи чери), тобто нове військо; відбірні привілейовані частини турецької піхоти. Створені в XIV ст. султаном Урханом і ліквідовані в 1826р.

Махмудом II. До середини XVII ст. поповнювалися за рахунок полонених слов'янських хлопчиків.

Відрізнялися особливою жорстокістю.

У березні 1678 р. І. Ржевський та його помічник інженер-генерал Патрик Гордон прибули у Чигирин і побачили там «розбиті стіни, порожні житниці і почули про постійні набіги татар». Під їхнім командуванням було 5520 стрільців, які почали будівництво укріплень у верхньому місті. Основну ж роботу виконували козаки Гадяцького, Ніжинського і Лубенського полків (6163 чоловіка), які прибули в Чигирин за наказом гетьмана І. Самойловича (керував козаками наказний гетьман Павло Животовський).

До початку серпня в місті знаходилося приблизно 30 тис. чоловік — стрільці, козаки, сердюки і компанійці. У фортеці були 91 гармата, 2 тис. пудів пороху, 3600 ядер, 500 бомб, 1200 ручних гранат.

22 червня 1678 р. об'єднані сили візиря Кара-Мустафи-паші і хана Мурад-Гірея напали на Україну. За даними розвідки у загарбників було 30 тис. солдат, 3 тис. яничар, 15 тис. волохів і молдаван, 10 тис. албанців і сербів, 50 тис. татар і 117 різних гармат. За свідченням інженер-генерала Патрика Гордона турецько-татарська армія нараховувала 120 тиз. воїнів, 8 тис. погонщиків, 10 тис. возів з продуктами.

Поляк Самуель Проський, польський резидент (представник — авт.) при візирі не уточнює кількості турецького війська, але відзначає, що в ньому було 110 гармат (дослідники обраховують чисельність армії до 130-140 тисяч).

Козацьке військо та розвідка за часів гетьмана Івана Самойловича

Молдавський господар привів до візира 4 тис, а волохський — 8 тис. воїнів. Всі ці дані дають можливість вважати, що в армії Кара-Мустафи було приблизно 130-140 тис. чоловік разом з ханською кіннотою і 115-120 гармат. Разом з турками і татарами зі своїм невеликим загоном йшов в Україну і Юрій Хмельницький, який підписував універсали як «Гедеон-Юрій-Венжик Хмельницький, князь Сарматський і гетьман Запорозький». Загін його справді був невеликим, бо козаки за ним не пішли. С. Проський пише, що «посилав до його обозу людей, аби перевірили силу і готовність козацьку, про яку так багато наобіцяне в Стамбулі. Але не знайшлося там і сотої частини того, що писалося, бо замість двох тисяч ледве 200 чоловік можна було нарахувати при нім і то з браком. Із старшин, крім старого Астаматія (Євстафій Гиковський (Остаматенко) — виходець з Греції, виконував таємні доручення Б. Хмельницького та І. Виговського; П. Доропієнко призначає його резидентом у Стамбулі; після падіння Дорошенка перейшов на бік Ю. Хмельницького, був призначений наказним гетьманом, страчений за наказом Ю. Хмельницького у другій половині 1678 р.), Івана (Яненка) Хмельницького, Коваленка (був призначений полковником курсуньським), Яцен-ка та Апостола (не відомо, кого саме з представників цього роду), нікого не бачили*.

Чигирин за часів Б. Хмельницького. Реконструкція Г. Логвина

10 липня 1678 р. Кара-Мустафа-паша, підійшовши до міста, надіслав у Чигирин ультиматум, пропонуючи здатися, інакше всі будуть «віддані до рабства, посічені і в полон захоплені».

Не дочекавшись відповіді, візир розпочав штурм Чигирини. «Сімнадцять хоругв, у котрих могло бути понад 1000 піхотинців, зодягнених доволі легко, без лат і панцирів, лише в суконних чер-

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

воних каптанах, узявши в руки гаки для захоплення оборонців, а також яничарки і, нахиливши до землі знамена із-за сильного вогню козацьких мушкетів, пішли на штурм», — писав про перший штурм Самуель Проський. Далі він повідомляє, що проти штурмуючих «вийшли козаки із самопалами, стрільці із бердишами і хотіли відібрати в турків прапори. Проте їх відтіснила кіннота — спагі. Зупинивши козаків і стрільців, спагі відступили, надавши можливість для атаки списоносцям турецьким і 3 тис. яничар. На цей штурм кинулося стільки охочих, що він нічим не відрізнявся від генерального: здавалося, що фортеця ось-ось капітулює. Понад 2 год. тривала атака, в якій полягло 800 турецьких вояків. Серед взятих у полон був і Капіджі-паша. Він надто струнко сидів у сідлі, тому козаки піймали його на аркан і затягли до міста».

Облога Чигирин. Фрагмент

За час облоги міста турки зробили 25 підкопів, фортецю постійно обстрілювала артилерія. Турки будь-якою ціною хогіли взяти місто до підходу головних сил князя Ромодановського і гетьмана Самойловича.

31 липня 1678 р. головні сили російсько-українського війська підійшли до чигиринських висот, які прикривали місто з північного сходу. До них можна було пройти тільки через Кувачинський перевіз.

*Козацьке військо та розвідка за часів гетьмана Івана
Самойловича*

Сюди візир направив військо Каплан-паші, котрий 1 серпня зайняв Стрілецьку гору (вона знаходилася на відстані трьох км від міста) й інші висоти. Шквальний вогонь артилерії не підпускав до цих висот солдатів і козаків. У військах Каплан-паші були яничари, спагі, молдавани, серби, болгары, валахи, татари на чолі з ханом Мурад-Гіреєм. Турки «на чигиринських горах валки свої окопали й навколо гармат влаштували укріплення», — писав С. Проський. Зрозуміло, що без бою за ці висоти до Чигирини не можна було дійти. 1 і 2 серпня бої за Стрілецьку гору, крім втрат у російсько-українській армії, нічого не принесли.

3 серпня Ромодановський і Скоропадський запланували загальний штурм. На правому фланзі атакуючих стояли частини Г. Ромодановського — полки «виборного строю» генерала А. Шепелева і полковника М. Кравкова (6 тис.) і резерв (10 тис.) генерала Змєєва. У центрі було 9 стрілецьких полків (6 тис.) 115-тисячний резерв. На лівому фланзі під командуванням наказного гетьмана чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського стояли Чернігівський, Ніжинський (наказний полковник В. Ігуменський), Миргородський (П. Апостол), Лубенський (М. Ілляшенко) і Прилуцький (Ф. Мовчан) полки, а також сердюки Я. Павловського і компанії І. Но-вицького. У резерві стояли Переяславський, Полтавський, Старо-дубський полки під командуванням гетьмана І. Самойловича. Ранком 3 серпня почалася атака на висоти. Першою пішла піхота Шепелева і Кравкова. Несучи великі втрати, вона просувалася вгору. За піхотою рушив лівий фланг (козаки), а за ним і центр. «На сході сонця війська козацькі і московські гору опанували, турків одбивпи... з чигиринських гір що захопили турки та кримські татари, і з інших земель війська збили, і окопи, і містечка взяли і, вийшовши на Ті гори зі всіма ратниками ... багатьох неприятелів побили», — писав сучасник.

Бій був важким. Загибло 6 тис. російських і українських воїнів. Серед загиблих були: генерал-майор А. Шепелев, полковники — га-дяцький (Ф. Криницький), стародубський (Ф. Мовчан), сердюцькі та компанійські (І. Рубан і Я. Коробка). 3 серпня, слідкуючи з міських стін за боєм на Стрілецькій горі, потрапив під артилерійський обстріл і загинув чигиринський воєвода Іван Ржевський.

Літопис Величка гак описує ці події: «... в суботу 3 серпня, скоро сонце прогнало нічну темряву й пролило на світ своє золоте проміння, відразу добрі хлопці донці (донські козаки), сотні з три, з дозволу князя Ромодановського відважилися кінно, без нічого перейти через бусурманські війська на Кувачинський перевіз до Чигирини. Але в тому їм не пощастило, бо як скоро зійшли

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

вони на ту гору, відразу були оточені ордами (татарами та турками) і, тільки раз випаливши зі своїх пищалів, усі були вирубані впень. Князь, гетьман і все християнське військо, побачивши те зло, повболівали серцем, а козацькі та сердюцькі полки відразу ж попросили гетьманського й княжого дозволу піти на Кувачинсь-кий перевіз в очі бусурманам, щоб помститися за кривду своєї братії. (На гору пішли піші козаки на чолі з наказним гетьманом В. Борковським: Чернігівський, Лубенський, Миргородський, Прилуцький та Ніжинський полки —

■ авт.) А коли гетьман в ім'я господне дозволив їм почати той марш, то відразу й князь Ромо-дановський направив на той Кувачинський перевіз услід за сердюками стрілецькі полки Коропкова і Кошеліва, які однодушно й мужньо готові, як сердюки, вмирати один за одного, кинулися Кувачинським перевозом просто на Стрільникову гору, а за ними рушили й усі християнські обози. Оті-бо мужні войовники, братія і справжні сини православної церкви, йшли на Кувачинський перевіз і, хоч їх зупиняли превеликою гарматною й мушкетною стрільбою, хоч сіклися вони, як стебла косою, і густо простелялися на землі трупами, одначе непоборним серцем своєї мужності досягли свого наміру. Й отак незабаром зійшли вони тим Кувачинським перевозом на ту Стрільникову гору і густо випустили на всі турецькі обози, що були над тією горою, свій мушкетний град, а за ними зараз вибігли на ту гору й численні кінні московські та козацькі війська. Тоді всі бусурмани, турки й татари, відразу позбувшись своєї надії і лишивши на Стрільниковій горі обози з наметами, гарматами й іншими всілякими речами (трохи зашкодили вони ще піхотним християнським військам, що кинулися були в одному місці грабувати), з великим страхом і поразкою від християн побігли до головних своїх турецьких військ за Тясмин і обломилися з великою пагубою й ущербом ще й на своїх мостах, пороблених через Тясмин нижче Чигирина. А християнські війська, ввійшовши згаданим Кувачинським перевозом на Стрільникову гору, того-таки 3 серпня стали всіма обозами на залишених турецьких обозах».

Під час чигиринського походу всього разом, з сердюцькими та компанійськими полками (найманці), козаки втратили вбитими 4385 чоловік. Ніжинський полк втратив 429 чоловік убитими, 242 чоловіки було поранено; у Гадяцькому — 1544 убитих і 240 поранених; Лубенському — 654 і 270, Чернігівському — 287 і 110, Миргородському — 229, Стародубському — 224 і 115, Полтавському — 129 і 45, Переяславському — 81 і 50 відповідно.

Козацьке військо та розвідка за часів гетьмана Івана Самойловича

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Гордон Патрик (Петро Іванович) — (1635 — 1699). На російській службі генерал і контр-адмірал. Народився в Шотландії. У 1655-1661 рр. служив у шведській і польській арміях. З 1661 р. — в Росії. Учасник чигиринських (1676-1678) та кримських (1687-1689) походів. У 1689 р., командуючи Бутирським полком, підтримав Петра I у боротьбі з царівною Софією. Учасник Азовських походів (1695-1696). Брав участь у придушенні стрілецького повстання 1698-го р. Залишив три томи щоденників, написаних англійською.

Перемога на Стрілецькій горі, на жаль, не стала перемогою над усім турецьким військом.

Відступивши до Чигирина, Караїм устафа-паша продовжив облогу міста, куди підійшли і російсько-українські війська.

10 серпня після сильного артилерійського обстрілу турки почали загальний штурм фортеці. 11 серпня, підірвавши 4 підкопи, о сьомій годині ранку турки вдерлися в місто. Під час підриву відразу загинуло 500 козаків, які захищали вал.

Величко, свідок тих подій, писав, що «... одних на шматки порвано, а інших просто вбито, третіх аж страшно згадати, як главню опалило, ще три дня обгорівши жили в обозі*».

Бій продовжувався до вечора, але пожежа в посаді і атаки козаків змусили турок відступити. Уночі 12 серпня князь Ромода-новський і гетьман Самойлович віддали наказ залишити місто. «Чигирин залишений, але не покорений*», — записав у щоденнику П.

Гордон.

С. Проський так писав про ті події: «Спаливши місто і зруйнувавши фортецю, Ромодановський посеред дня рушив назад до Дніпра, звабивши своїм відступом і візирів війська. Три години турки йшли за його обозом, не завдаючи шкоди, бо табір був досить міцним. Вишикуваний він був так: попереду їхало 10 000 возів по сто в ряду. З них найпершими рухалися тисячі бричок з різним бутір'ям і барцанням для переправи. Возів було два кільця. З боку від возів ішли козаки із самопалами. За возами стояла кіннота, а далі ще за одним кільцем — піхота й артилерія. Кіннота спагі розпочала сутички з відступаючими, а табір потихеньку рухався, і з нього через кожні 15 хвилин виходили відбиватися від турок нові полки. Ті, що відстрілялися, ховалися

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

в таборі. Спокійний рух тривав з півгодини, а потім табір зупинився і, відправивши поперед себе авангард, почав знову відбиватися від нападників. Інфантерія (піхота — авт.) була поділена на три частини, по десять тисяч з кожного боку табору. Кожна частина поставила перед собою захисні споруди, з-за них виривалося по 100 козаків, прив'язаних один до одного поясом за галію гак широко, щоб між двома було місце і третьому. Вони зв'язувалися, щоб здорові гяг-ли пораненого і щоб не дати розірватися шерензі. У кожного козака було по два самопали, і вони, вискочивши з-за захисту, стріляли по ворогові з позиції півколіна, а тоді знову ховалися до табору. Потім виходила п'ята шеренга, теж зв'язана і, випаливши по ворогу, відходила до табору. Таким чином, знову якийсь час вони воювали, завдаючи туркам і тагарам великих втрат». Бої продовжувалися до 22 серпня, а 23 Кара-Мустафаша наказав своїм військам почати відступ до Бугу через Корсунь — Умань — Ладижин і далі на Молдавію. Ні Самойлович, ні Ромодановський його не переслідували. Залишивши Чигирин, Туреччина не відмовилася від своїх планів щодо України. Війська Кара-Мустафаша відійшли до Капустиної Долини і стали табором поблизу Звенигород-ки. Звідси загопи турок робили набіги на Черкаси, Канів, Корсунь і Лівобережну Україну. Разом з ними йшли і козаки Юрія Хмельницького. Найпагубнішими для українців був набіг у січні 1679 р. 10-го числа белгородська (буджакська) орда з двома мурзами і загоном Ю. Хмельницька *Мустафа, великий* ^{кого} *перейшли* Дніпро біля села *Стай-візир ОттоманськоїПорти*. ^{ки_} « __ Багато сіл повибивали, і там *Гравюра 1683р.* немалу шкоду людям учинили». 26 січня на підмогу орді і Ю. Хмельницькому підійшли кримські татари. Грабування Лівобережної України продовжувалося. 2 лютого сотні Полтавського, Миргородського полків і компанійці І. Новицького розбили загін кримських татар (7 тис. чоловік). Грабіжники відступили за Дніпро. 28 лютого наказний гетьман Семен Самойлович з Ніжинським, Київським, Прилуцьким і Переяславським полками, компанійця-

Козацьке військо та розвідка за часів гетьмана Івана Самойловича

ми і стрільцями Неплюєва (всього 10 тис.) виступили в похід і 1 березня, перейшовши Дніпро, звільнили Капів. У ніч з 3 на 4 березня — Корсунь. У цих боях відзначилися козаки Ніжинського і Київського полків. Розвідка гетьмана Самойловича повідомила про плани турецького командування 200-тисячною армією навесні 1679 року піти на Київ, Лівобережжя і Слобожанщину.

Російський уряд і генеральна козака старшина почали посилено готуватися до оборони Києва. Для його укріплення були направлені полки М. Черкаського, Л. Ше-

Гетьман

ремельєва, М. Долгорукова, М. Урусова *Юрій Хмельницький* (69321 чоловік).

За наказом гетьмана І. Самойловича прибули Ніжинський, Київський, Чернігівський, Прилуцький, Стародубський, Лубенський, а також компанійський полки. Після об'єднання загальні сили перевищили 100 тис. чоловік.

Зміцнювалися старі і будувалися нові укріплення (вали і рови). У місто були доставлені нові гармати. Дізнавшись від своїх розвідників про масштаби оборонних приготувань, турецький уряд відмовився в 1679 р. від походу в Україну.

Польський посол у Стамбулі, хелмінський воєвода Ян Гнінський 16 липня 1679 р. писав королю Яну III Собеському: «Порта так слаба, як ніколи не була: ні грошей, ні люду, ні ради їм не вистачає, де можуть, там правдами і неправдами збирають кошти. Війську нічим платити, воно бунтує, нобілітет зажирів і керує політикою двору султана».

Туреччині так і не вдалося взяти реванш в Україні. Всі напади на Лівобережжя в 1680 р. були відбиті. А 3 січня 1681 р. Порта підписала Бахчисарайську мирну угоду, якою і завершилися війни 70-х років XVII ст. між Росією, Туреччиною і Кримським ханством за володіння українськими землями.

За її умовами укладалося перемир'я на 20 років, під час якого кордон між Росією і Туреччиною встановлювався по Дніпру, а землі між Дніпром і Південним Бугом залишалися незаселеними. Одночасно Туреччина визнавала право Росії на Київ з прилеглою територією і володіння Запорозькою Січчю, залишаючи під своєю владою південну Київщину, Брацлавщину і Поділля. За татарами залишалося право кочувати на півдні України.

**ОРГАНІЗАЦІЯ РОЗВІДКИ ТА ВІЙСЬКОВА
ДІЯЛЬНІСТЬ
ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ
(КРИМСЬКІ ПОХОДИ)**

Перший Кримський похід (1687 р.)

У 1686 р. в Москві між Польщею і Росією було підписано мирну угоду — Вічний мир, за яким польський уряд остаточно відмовився від Києва і претензій на Запорозьку Січ.

Ставши союзником Польщі, Росія ввійшла у створений проти Туреччини союз, в якому, крім Польщі, брали участь Германська імперія (точніше — австрійські землі) і Венеція. *Свою участь* у загальній боротьбі з Туреччиною російський уряд вбачав у війні проти союзника Порту — Кримського ханства.

У травні 1687 р. 100 тис. (за іншими даними 150 тис.) армія боярина князя Василя Голіцина (князь Голіцин, фаворит царівни Софії, мав чин «воеводи Великого полку і великої печатки і державних великих справ посольських оберігача») і 50-тисячна армія гетьмана Івана Самойловича рушили на південь.

Страшенна спека, нестача фуражу, відсутність води, пожежі (татари підпалили степ і довелося йти по випаленій землі), голод і хвороби змусили війська повернути назад.

Погано підготовлений похід провалився і вину за це поклали на гетьмана Самойловича.

Армія стала табором біля ріки Коломак. Тут козацька старшина і написала донос на свого гетьмана. 7 липня його передали князю Голіцину. «Все військо Запорозьке надзвичайно сумує від невдалого походу кримського. На який весь світ християнські звернув очі; єдиним же винуватцем сьому — гетьман...»

Самойловича арештували і вислали в Тобольськ, де він у 1690 р. помер.

При підтримці Голіцина гетьманом обрали генерального осавула Івана Степановича Мазепу.

Організація розвідки та військова діяльність гетьмана Івана Мазепи

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Мазепа (Колединський) Іван Степанович — гетьман України. Дата народження, як і дата смерті, залишаються спірним питанням. Дослідники вважають, що гетьман народився в с. Мазепинці поблизу Білої Церкви у 1629; 1632; 1639; 1640 чи 1644 році, а помер у с. Варниці чи м. Галаті у серпні, вересні, жовтні 1709 чи березні 1710 року.

Його батьки: Адам (Степан) Мазепа — Колединський (Коля-динський) та Магдаліна (Марина) Мокрієвська (Мокієська). Рідна сестра — Олександра.

Освіту майбутній гетьман здобув у Києво-Могилянській колегії та у Варшавській єзуїтській колегії. Під ім'ям «Іоаннеса Колединського, нобілеса польонуса» прослухав лекції в урядових закладах Франції та Німеччини. У Голландії вивчав гарматну справу.

Добре володів латинською, польською, німецькою, італійською та російською мовами і знав французьку, татарську, голландську. Писав вірші.

З 1654-1663 рр. служив при дворі короля Польщі Яна II Казимира: у 1654-1659 роках пажем королеви Марії Людовици; з 1659-1663 рр. у чині камер-юнкера виконував дипломатичні доручення короля. 1659р. — посол при гетьмані Г. Виговському, 1660 р. — при Ю. Хмельницькому, 1663 р. — при П. Тетері.

У 1663 р. залишив службу у короля і повернувся на Україну. У 1665р., після смерті батька, отримав посаду чернігівського підчашія.

З 1669 р. ротмістр надвірної хоругви гетьмана П. Дорошенка. Згодом отримав чин генерального писаря. В 1668 чи 1669 рр. одружився з Ганною Семенівною Половец — вдовою білоцерківського полковника Самійла Фрідрікевича (Фридриковича) (донькою генерального обозного (за іншими даними — білоцерківського полковника) Семена Половця). Вона померла у 1702р. З цього подружжя була тільки одна дочка, яка теж незабаром померла. (Мазепа всиновив двох дітей дружини від попереднього шлюбу: Кишиштофа і Марію.)

У 1674 р., виконуючи дипломатичне доручення гетьмана П. Дорошенка, був захоплений запорожцями кошового отамана І. Сірка і, як полонений, переданий гетьману І. Самойловичу. Мазепа справив на гетьмана добре враження, здобувши собі його довіря. Спочатку він у званні знатного військового товариша був особистим писарем гетьмана і вихованцем його дітей, потім виконував дипломатичні доручення. У 1682р. отримав чин генерального осавула. У 1687р. взяв участь у змові старшини проти І. Самойловича. На Еоломацьки Раді 25 липня 1687 р., за підтримки князя В. Голіцина, обраний гетьманом.

Олександр Урнеалкін. Таємниці розвідок

Зіграв важливу роль у перетвореннях і реформах Петра I, особливо на Україні, до початку XVIII ст. всіляко підтримував діяльність царя. Прагнув об'єднати в єдиній державі всі Українські землі. За допомогою Росії поширити Гетьманщину на Правобережну Україну, а від Криму та Туреччини приєднати степову смугу вздовж Чорного та Азовського морів.

Провів ряд заходів з упорядкування податків, видав ряд універсалів з метою врегулювання системи грошової та натуральної ренти, відробітку панищини. Постійно піклувався про розвиток освіти, науки, культури (відкривав школи, заснував орукарні, посилав молодь навчатись за кордон). Прагнув створити в Україні нову аристократію, як у Польщі й Росії.

У внутрішній політиці орієнтувався на інтереси козацької старшини, тому довгий час між ним та запорожцями існував конфлікт.

За «воинские труды, усерднорадетельную верную службу, храбрость успехи над крышцами» 8 лютого 1700 р. другим отримав вищу нагороду Росії — орден Андрія Первозванного. У 1703 р. став кавалером польського ордену Білого Орла. У 1707 р, за проханням Петра I імператор Йосиф I надав гетьману титул князя Священної Римської імперії.

У перші роки Північної війни 1700-1721 рр., коли армія Росії та козацькі полки терпіли поразки, а Петро I намагався зміцнити абсолютну владу, Мазепа дійшов думки про необхідність відмовитися від проросійського курсу. У 1705р. він починає таємні переговори з польським королем С.

Лецинським, а пізніше — зі шведським королем. У жовтні 1708р. гетьман перейшов на бік Карла XII. Навесні 1709р. було укладено угоду, яка передбачала політичний статус України як незалежної держави під протекторатом Швеції.

Основна маса населення України не підтримала плани гетьмана. Після поразки шведів Мазепа разом з Карлом XII був змушений відступити на турецьку територію.

Помер І. Мазепа у 1709 чи 1710 році. Похований у церкві монастиря Святого Георгія у м. Галаці (Румунія).

25 липня І. Мазепа підписав Коломацькі статті, які в подальшому регулювали україно-російські відносини (22 пункти). Основні:

- 1. Гетьман не мав права зміщувати генеральну старшину без згоди царя.*
- 2. Старшина не могла переобирати гетьмана без дозволу царя.*

*Організація розвідки та військова діяльність гетьмана
Івана Мазепи*

3. Заборонялася всяка зовнішньополітична діяльність.

4. Для охорони гетьмана в його розпорядження передавався полк московських стрільців.

5. Реєстр установлювався на 30 тис. козаків при подвійній оплаті; гетьману було дозволено набирати сердюцькі та компанійські полки (найманці).

6. На півдні України для захисту від татар повинні були будуватися міста-фортеці на річках: Самара, Орель, Орчик.

За часів гетьмана І. Мазепи українська розвідка змінює свої методи діяльності. Згідно Коломацьких статей гетьману було заборонено займатися зовнішньополітичною діяльністю, але обставини, в яких знаходилась Україна і сам гетьман примушували його це робити. Як пише І. Борщак: «Ціла армія гетьманських агентів працює для нього (Мазепи) в Москві, Варшаві, Бахчисараї, Царгороді, не кажучи вже про Правобережжя. Недаремно французький посол у Відні запевняє свій уряд, що «гетьман Мазепа має скрізь своїх людей». Ніколи в українській історії ніхто не кермував так зручно фінансовою армією, як Мазепа. Ніхто не вмів завдяки грошам так добре, як він, зробити з ворога свою людину». Б. Крупницький, дослідник доби І. Мазепи, теж приділяє увагу розвідувальній діяльності гетьмана. Він пише: «Як добре поінформований дипломат Мазепа підтримував тісні зв'язки із закордоном, повсюди мав своїх агентів. Повідомлення, надіслані ним до Москви, справляли враження своєю об'єктивною цінністю й завжди підтверджувались даними, що надходили каналами російської дипломатії». Наприклад влітку 1690 р. Мазепа надіслав до Москви документи про переговори між Австрією і Туреччиною, крім того, була надана докладна інформація про зовнішньополітичну діяльність урядів Польщі, Венеції та Кримського ханства. Зрозуміло, що без серйозної агентури отримати подібну інформацію було просто неможливо.

Окремої організації, яка *займалась тільки* розвідувальною діяльністю, у гетьмана не було. Таємні доручення дипломатичного та розвідувального характеру виконували довірені люди, як правило, родичі або знайомі. (Таємні доручення І. Мазепи виконували: Іван Бистрицький, Андрій Войнаровський, Василь Ве-лецький, Федір Нахимовський, Тимофій Згура (Гречаний), Григорій Новицький, Іван Биховець, Григорій Герцик, Клим Довгополий та інші.) Контррозвідка була під особистим наглядом Мазепи, нею займалися охотницькі полковники (компанійці та сердюки — най-

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

манці, які підкорялись особисто гетьману), вони ж разом з реєстровими полковниками займались і військовою розвідкою.

Коли козацьке військо вирушало у похід, наймані полки (склад їх був невеликим від 300 до 700 вояків) несли дозорну службу, направлялись у похідну охорону. «А караули свої всюди для належної собі і нам охорони розсилати потрібно;», — писав гетьман у наказі охотницьким полковникам. Важливим завданням компанійців (кінноти) було ведення тактичної та оперативної розвідки — засилання розвід-загонів, «польових ватаг» тощо. Займались вони і збиранням необхідної інформації про розташування ворога та його задуми, диверсійною діяльністю, виявленням та знищенням турецько-татарських агентів і розвідувальних загонів.

Козацькі роз'їзди, дозори та пікети постійно контролювали нижнє Подніпров'я, попереджуючи про турецько-татарські набіги. їх систему розташування, кількість і місця дислокації розробляли полковники і обов'язково затверджував гетьман. Про це у своєму листі від 27 липня 1694 р. до компанійського полковника І. Новицького пише гетьман І. Мазепа.

Контроль за пересуванням турецько-татарських загонів на прикордонні був постійним. Наприклад осавул компанійського полку Іван Максимович на протязі 1686 — 1688 рр. у містечку Чигирин-Діброва керував загonom, що слідкував за пересуванням татар. У різний час під началом осавула було від 50 до 100 рядових. У 1688 р. він писав у своєму звіті:

«Повідомляю Вашу милість (полковника І. Новицького), що товариство, яке ходило з Паськом (компанієць) за Вашим наказом для поніуку неприятельських шляхів, дійшло до Лебедина, за Капустиную Долину і за Тікачі, аж до Мупіуровських пасік дотягнули, бавлячись неділі півтори в тій дорозі, тепер повернулися в Чигирин-Дібро-ву... і доповідають, що ніде жодних ворожих слідів не бачили». Далі він повідомляє, що інший загін розвідників, що ходив за Чорний Ліс, теж не знайшов слідів татар.

У перші роки свого гетьманства Іван Мазепа приділяв особисту увагу татарській проблемі, тут його цілі співпадали з цілями Петра І.

У відповідь на перший кримський похід кримський хан здійснив кілька набігів на українські землі. їх відбили, і в цьому була заслуга нового гетьмана. Виставлені ним по Дніпру полки взимку 1688 р. не пропустили орду на Лівобережжя. А загін під командуванням компанійського полковника Іллі Новицького розгромив авангард татар і змусив їх відступити.

Організація розвідки та військова діяльність гетьмана Івана Мазепи

Одночасно готувався другий похід на Крим. Заготовлювалися зброя, продовольство, фураж. У гирлі р. Самари була зведена Новгородська фортеця.

Другий Кримський похід (1689 р.)

24 квітня 1689 р. 112 тис. російських стрільців і 50 тис. українських козаків під командуванням Голіцина і Мазепи рушили в другий кримський похід. 15 травня об'єднані війська на Кази-керменській дорозі при переході із Зеленої Долини в Чорну (місце називалося Кара-Єлга) зіштовхнулися з татарами. Ті напали на полки воеводи О. Шеїна, які йшли в авангарді, але були відбиті (бій точився 8 годин).

16 травня о 5 годині ранку ханська кіннота разом з белгородською ордою, яничарами і черкесами ударила в тил об'єднаної армії. Прилуцький, Стародубський полки і московська кіннота почали відступати. їм на допомогу прийшла артилерія. Розгорнувши гармати і почавши обстріл, вона змусила татар відступити. Ще кілька разів хан кидав у бій кінноту, але стрільці і козаки вистояли.

Літопис Самовидця так описує цей бій: «... старшина і полковники, кінні і піші билися з тим поганством мужньо і хоробро, побили знатних мурз і добрих проводців, багатьох і живих піймали, знамена, коні, бутір'я та барцяманія всіякі побрали; розповідають полонені, що побито у них і поранено у них значне число, а поранений сам нуреддін-солтан та вбито сина Каябея Мансурова Кантимира». (Сини хана Азамет-Гірея і перекопського мурзи загинули — авт.).

17 травня 1689 р. хан знову напав на російсько-українське військо. І був «... бій великий і жорстокі напуски без перестану весь день», — писав літописець. Зелена Долина перетворилася «... у квітник з червоних тюльпанів, точніше у море крові», — писали турки.

18 травня татари відступили до Перекопа, а 20-го сюди підійшли частини Мазепи і Голіцина.

Супротивник зосередив у районі Перекопа 150-тисячну армію всіх татар, що кочували від Азова до Буд-жака. За кількістю сили були приблизно однакові, але татари знаходилися на своїй території і були забезпечені продовольством і фуражем. У об'єднаних військах становище було значно гірше.

У щоденнику Патрик Гордон писав, що армія вже 4 дні йшла без води, закінчилися запаси хліба, а спека висупіла всю траву в

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

степу, і фуражу і продуктів не було на сотні верст. До цього ще хочу додати, що на всю армію (150 тис. чоловік і 10 тис. коней) було тільки 3 криниці з прісною водою.

Після ради з гетьманом Голіцин наказав 21 травня відступити.

Невдача двох кримських походів стала однією з причин дворцевого перевороту в Москві. Молодий цар Петро Олексійович у серпні 1689 р. ув'язнив сестру Софію в монастир і фактично зосередив усю владу в своїх руках. Розправа над фаворитом Софії, князем Голіциним, могла мати серйозні наслідки і для його протеже Мазепи.

Перша зустріч Мазепи і Петра I відбулася за несприятливих для гетьмана умов. Він прибув у Москву в серпні 1689 р., коли боротьба між юним царем і сестрою була в розпалі, як креатура (ставленик — авт.) ненависного Петру Голіцину. Та в той же час з цієї першої зустрічі Мазепа здобув довіру і повагу Петра, якими користувався до переходу на бік Карла XII. Що тут зіграло роль — розум, освіченість, комунікабельність, рішучість гетьмана чи закулісна гра, багаті подарунки царю і його оточенню — судити важко. Але, як писав Пилип Орлик: «Ніхто не міг краще (Мазепи) обробити людину, притягти її до себе. Не досягнувши з першого разу своєї мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не зробить її своєю».

У подальшому Мазепа зіграв важливу роль у перетвореннях і реформах Петра, особливо в Україні, і *Печатка часів гетьмана* I. Мазепи всіяко підтримував діяльність молодого царя.

Заручившись підтримкою царя, Мазепа став зміцнювати своє становище в Україні. Основну ставку він зробив на лояльних до нього старшину, шляхту, духовенство. Жоден з гетьманів не роздав стільки земель і сіл, як Мазепа. За підрахунками Є.

Черкаської, за період свого правління він підписав близько 1000 універсалів на володіння землею. Більша їх частина припадає на 1687-1692 рр. Таким чином I. Мазепа зміцнював свою владу і вербував прихильників. Одержавши в володіння села, старшина була зацікавлена в збереженні влади гетьмана, бо зміна її зачіпала їх майнові і фінансові інтереси. Новий гетьман міг вчинити новий переділ володінь.

*Організація розвідки та військова діяльність гетьмана
Івана Мазепи*

Активною меценатською діяльністю Мазепа завоював прихильність високоосвіченої частини українців. (Він відкривав школи, засновував друкарні, посилав молодих учитися за кордон. При ньому Київська Академія стала університетом, а Чернігівська колегія — ліцеєм. На його гроші будуються 12 нових церковних храмів; перекладається на арабську мову Євангеліє; для церкви Гробу Господнього в Єрусалимі була подарована срібна плита із зображеними сценами з життя Христа. Гетьман знав кілька іноземних мов і писав вірші.) Він прагне створити в Україні нову аристокрацію, як у Польщі й Росії, аби можна було на неї покластися.

На початку 90-х років становище в Україні знову ускладнюється. Канцелярист генеральної канцелярії Петро Іваненко (Петрик) втік на Запорозжя і став підбивати козаків до виступу проти старшини і звільненню Лівобережжя від російських військ. Розраховував він на підтримку Кримського ханства. (На думку частини істориків, дії Петрика підтримував гетьман І. Мазепа.)

У липні 1693 р. загопи Петрика і 20-тисячна татарська орда на чолі з калга-солганом Давлет-Гіреєм пішли на Лівобережну Україну. Проти них гетьман Мазепа вислав Ніжинський, Прилуцький, Миргородський, Лубенський та частину сотень Київського, Чернігівського і Стародубського полків. З ними були і російські війська. Наближення таких сил змусило відступити татар та загопи запорожців.

Ініціативу перехопили козаки. В останні роки вони громили татарські загопи під Очаковом, Казикерменом, Буджаком та в інших місцях.

У вересні — жовтні 1694 р. козаки здійснили великий похід у межі Кримського ханства. В ньому взяли участь: наказний гетьман — чернігівський полковник Яків Лизогуб; полковники — фастівський (Семен Палій), наказний ніжинський (Матвій Шен-дюх), лубенський (Леонтій Свічка), переяславський (Іван Миро-вич), прилуцький (Дмитро Горленко), сердюцький (Петро Кожу-ховський), компанійський (Г. Ясликовський і осавул Іван Максимович).

У складі загонів було близько 20 тис. козаків і 25 пушок. Вони завдали серйозної поразки буджакській орді: взяли фортецю Гінкушли, захопили 10 гармат, багато інших трофеїв і полонених. Про буджакську орду писав у своїй книзі Г. де Боплан, відзначаючи, що саме вона робила найстрашніші, найспустошливіші набіги в Україну. «Буджак лежить між Аккерманом, або

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Белгородом, і Кілією, — писав Боплан, — рівнина близько 12 миль, ширина — 6. У Буджаку знаходиться приблизно 90 татарських сіл. Села їхні — рухомі кибитки на двох великих колесах... Займаються вони грабіжництвом у степах, захопленням і продажем християн на галери, а жінок у гарем*.

Для попередження татарських набігів на українські землі у 90-х роках XVII ст. почала діяти комплексна система, яка об'єднала в собі: козацьку розвідку, службу попередження, що складалася із роз'їздів, пікетів, дозорів та естафети, оборонну лінію.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Буджак (з турецької — кут) — назва низинної рівнини в південній частині Бессарабії.

У 1621 р. при хані Орам-Тимурі кримські татари розділилися. Одна частина залишилася на півострові, а друга, під керівництвом хана Йогая, склала самостійну орду — Ногайську. Ця, в свою чергу, розкололася на чотири орди: Джедшикульську, Джамбойлуцьку, Джедисанську і, Буджакську. Ці орди і сусідували безпосередньо з Україною.

Буджакська орда (або Белгородська, чи Добрудзька) кочувала за Бугом, між гирлами Дністра і Дунаю, від Аккермана до Кілії на просторі 200 верст у довжину і 150 — у ширину. Центральними поселеннями її були Гінкушли, Коушани і Аккерман (Белгород або Білий-град). Орда не визнавала ні влади турецького султана, ні кримського хана. Вона мала власного правителя — бея і розділялась на 80 чи 90 улусів. Буджака тільки воювали і жили тим, що награбують, постійно контролюючи свій рівнинний степ. Населення буджакської орди складало 6500 кибиток (від 15 000-30000 воїнів). У 1770 р. буджакські татари, перейшли в підданство до Росії.

Оборонна лінія проходила по прикордонних містечках, селах і фортецях від верхів'я Коломака по Ворсклі до її гирла, а звідти — угору по Дніпру до Києва. Лінія була поділена на ділянки, які охороняли окремі козацькі полки. Від Ірклієва до Києва сторожову службу несли козаки Переяславського та Київського полків. На відрізу Вереміївна — Жовтин — Чигирин-Діброва — Во-ронівка — Максимівка козаки Лубенського полку та компанійський полк Іллі Новицького. Від Кременчука через Переволочну до Кобеляк — Миргородський полк і компанійський полк Григорія

Організація розвідки та військова діяльність гетьмана Івана Мазепи

Пашковського. На лінії Китайгородка — Царичанка — Нові Сан-жари і до верхів'я Коломака — Полтавський полк і компанійський полк Михайла Кузьмовича.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Охотницькі полки почали формуватися за часів гетьмана Д. Многогрішного. Комплекті/вались за рахунок вільних прошарків населення, (т. зв. «охотників» — звідси й назва війська), які за договором вступали на військову службу, а також іноземців. Заборонялося приймати селян, а також козаків з реєстрових полків. Остаточо охотницьке військо сформувалося як окрема складова збройних сил Гетьманщини за правління гетьмана І. Самойловича. За родами військо поділялося на піхотні (охоч-епіхотні, або сердюцькі) та кінні (охоче-комонні, або компанійські) полки, що несли постійну службу і не розпускалися у мирний час. Полки мали різну чисельність (від 300 до 700 чоловік) і ділилися на роти або сотні (в піхоті) й хоругви (в кінноті). На відміну від реєстрових козацьких, охотницькі частини іменувалися за прізвищами своїх командирів, котрих призначав сам гетьман. Забезпечення війська грішми, одягом і зброєю здійснювалося з державної скарбниці, провіантом і фуражем — за рахунок стацій — натуральних зборів з населення.

У різні часи чисельність війська була різною, за гетьманування Мазепи воно складалося з 10 полків загальною чисельністю близько 9 тисяч вояків. За Мазепи компанійські і сердюцькі полковники отримали маєтності (раніше цього не було), а їхні полочани отримували платню щомісячно (раніше раз на рік). Кошти збирали з «посполитих людей, які не вписані до козацького реєстру». На відміні/ від реєстрових козаків сердюків та компанійців називали не козаками, а товарищами, полчанами, молодцями.

Сердюки охороняли гетьманську резиденцію і особисто гетьмана. Залучались до виконання охоронно-поліційних функцій. «На усмиряння самовольне називаючихся козаками будників і винокурів та легко-мислених», «супроти почвар, підбурливих слів, розрухів та зради укомплектовані наймані полки». Ліквідовані у 80-х роках XVIII ст.

Компанійці використовувалися для сторожової і розвідувальної служби, прикриття перегрупування основних сил козацького війська, для нагляду за правопорядком, придушення повстань, перехоплення біглих. «Компанія надвірної хоругви» — рота компанійців охороняла гетьмана.

У 1776 р. компанійські полки були ліквідовані і на їх базі створені три регулярні кінні полки, з 1785 р. кількість полків збільшено до 10.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

На випадок появи татар діяла естафета сповіщення. Містечка, що входили в оборонну лінію рубежів, уважно стежили за степом, і як тільки з'являвся ворог, розвідка сповіщала новину начальнику охорони (звичайно це був сотник, або осавул компанійського полку), він через систему оповіщення попереджав навколишні полки і сотні. Наприклад у січні 1696 р. розвідка повідомила про появу татарської орди в степу за Самарою кременчуцького сотника Максима Остаповича. Він негайно відправляє сповіщення іншим сотникам та попереджає миргородського полковника. Сотник кобеляцький Андрій Хилецький пише полтавському полковнику, а сотник кербердянський їлько Коснен-ко повідомляє у Кременчук. Естафета рухається далі понад Ворсклю, і вже сотник новосанжарський Йосип Биченко повідомляє про орди сотника решетилівського, а той сотням по Ворсклі — Пелу — Сулі — Удаю і до Десни. Для передачі відомостей слугували спеціальні вістові — «молодці», які відвозили листи і привозили накази.

Одержуючи попередження, старшина збирала козаків і рушала назустріч ворогу. Коли татари проривалися далеко, для відсічі збирали полки, що розташовувалися далі в глибині Лівобережжя.

Третій Кримський похід (1695 р.)

Влітку 1695 р. Петро I, бажаючи виправити попередні два безуспішні походи на Крим, почав третій, рушивши проти татар дві армії. Одна — 30-тисячна, на чолі з воєводою Олексієм Шеїним йшла на Азов. Друга — кількістю 100 тис. чоловік, під командуванням боярина Бориса Шереметьєва і гетьмана Івана Мазепи, повинна була оволодіти татарськими фортецями в гирлі ріки Кінські Води, однієї з приток Дніпра.

На Дніпрі, де впадала ріка Кінські Води, був острів Тавань. Тут стояла фортеця Мустриткермен (Таваньськ). Навпроти неї на правому боці Дніпра стояв Казикермен, а на лівому — Іслам-кермен (Арслан, Осланкермен, Орсланордек). Навпроти Іслам-кермена на ріці Кінські Води в її гирлі на правобережжі стояла ще одна фортеця Мубеуреккермен (Шингерей). Важкі залізні ланцюги між цими фортецями перекривали Дніпро. Ці фортеці і повинна була взяти друга армія, у складі якої діяли козацькі полки.

*Організація розвідки та військова діяльність гетьмана
Івана Мазепи*

З'єднавшись під Перевалочною, війська Шереметьєва і Мазепи ввечері, 24 липня, підступили до Казикермена. Одночасно підійшли по Дніпру запорозькі козаки під проводом кошового отамана Максима Самійленка.

Казикермен був центральною фортецею. А казикерменський бей був «стражем від турчина і резидентом пограничним між Кримом і Україною». Фортеця мала вигляд квадрата з чотирма баштами, ширина між якими дорівнювала 22 метри. Висота кожної з них сягала 8,5 м. Стіни були висотою 6 м, а шириною 2,5 м. На них стояло 30 гармат. Навколо фортеці проходив рів шириною 4,5 м.

Казикермен був підготовлений до тривалих військових дій — численний гарнізон, гармати; поблизу фортеці кочували татарські орди Нуреддіна і Ширін-бея. Не дочекавшись штурму, яничари зранку, 25 липня, спробували зробити вилазку. Проте були відкинуті. Переслідуючи їх, козаки увірвались у приміські сади й городи, наблизившись до фортечних мурів. Тим часом запорожці, спільно з козаками Чорноморського та Київського іолків, відрізали від міста загони Нуреддіна і Ширін-бея. Казикермен опинився в облозі. Мазепа радив Шереметьєву насипати шанці і в такий спосіб закріпитися безпосередньо під фортецею. Так і зробили: викопали неглибокі траншеї, встановили плетені корзини з землею, серед них прилаштували гармати. За одну ніч усю фортецю було оточено шанцями. 26-го почався масовий обстріл Казикермена з гармат і ручної зброї, який тривав упродовж п'яти днів. У результаті чого вдалося зруйнувати верхні бійниці і тури на фортечних мурах, захопити кілька гармат. Та загалом кам'яні стіни Казикермена витримали бомбардування. Тоді під кутову — Очаківську вежу зробили підкоп і заклали вибухівку, що й вирішило справу. 30 липня козаки і стрільці, зірвавши через підкоп частину стіни, взяли штурмом Казикермен. Подробиць штурму ми не знаємо, але вже за описанням фортеці зрозуміло, що він дався не просто. У донесенні гетьмана І. Мазепи відзначалося, що при взятті Казикермена тільки в Ніжинському полку було вбито і втопилося 242 чоловіки, поранено — 371.

Після штурму «Казикермен розвалили війська до ґрунту», — писав літописець. (У XIX ст. в Полтаві ще знаходився дзвін, відлитий з пушок, захоплених у Казикермені).

Мусгриткермен (була тісною, вміщувала не більше 150 чоловік, в окружності складала 300 м) здалася сама, а що стосується-

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

ся решти фортець, то в рапорті царю Шереметьєв писав: «Серпня 2-го проти 3-го числа вночі з Ослам-містечка Калга і Ширін-бей вивели людей, вивезли гармати, запалили порох і місто випалили». Те саме писав Шереметьєв і про Шингерей: «Серпня проти 2-го числа вночі ...містечка Шингерей та Саксаган, який по той бік Дніпра... жителі втекли, залишивши гармати ... і ті містечка випалили і тому і нині вони порожні».

Остання перепона на водному шляху по Дніпру до Чорного моря була знищена.

Взяття турецької фортеці

Організація розвідки та військова діяльність гетьмана Івана Мазепи

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Кінські Води, або Конка — (тур. *Uki Zu*) — Вода Диких Коней, ліва притока Дніпра, яка впадає нижче Хортиці, а далі створює окреме ліве русло Дніпра.

Тавань — острів, переправа, протока (тур.-крим.-тат. Таван — *Tavan*) — підошва, пласке місце). Тут здавна знаходилася переправа через Дніпро. До останньої чверті XV ст. її використовували італійські купці на шляху до України. Після турецьких завоювань (1475 — 1484) — переправа для кримських татар при їхніх походах на Правобережжя і Західну Україну. Турецька назва переправи Диван-Гечит (тур. *Divan Gecit* — Корабельна Переправа). На переправі було збудовано 4 турецькі фортеці.

Іеламкермен (тур. *Izlat Kiztan* (Кетан) — Фортеця Ісламу, або, як її називали на Україні, — Аслан-городок) на лівому березі. Нижче, на правому березі Дніпра Казикер-мен (Казакермен, Кизикермен, Кизикермегі, що у перекладі означає «Дівоча Фортеця», або «Суддівська Фортеця») розташована на місці сучасного Борислава, порту на Каховському водосховищі. Рік її побудови у дослідників дуже різниться: від 1450 р. у Яворницького до 1665 у Крип'якевича, є її проміжна дата — 1596 р. На острові Тавань Муст-риткермен, або Мустрідкермен (Задоволена Фортеця), а при впадінні Кінських Вод у Дніпро ще одна фортеця Мубеуреішермен (Благодатна Фортеця). Фортеці закривали козакам шлях по Дніпру в Чорне море і захищали таваньську переправу.

Мультияни, мутьяни, мультагани — жителі Мультианті, частини сучасної Румунії.

30 серпня 1695 р. гетьман Мазепа з полками повернувся в Бату-рин. У Таваньську було залишено 500 козаків і 200 стрільців, які до грудня розширили фортецю, перенісши вал і рів на кілька десятків метрів далі. «Біля старого міста Тавані, — пише Величко, — заложили нове, більше місто, укріпили його глибокими ровами, обнесли кам'яними стінами і по стінам завалили дерновими й земляними кошами. Для спорудження міста прислані були інженер — німець и дворянин Василій Бухвостов». У фортеці збудували дерев'яну церкву. Командиром гарнізону призначили думного дворянина Василя Бухвостова. Козаками керував сотник Дмитро Чечель. (В 1708 р. Чечель у званні сердюцького полковника командував обороною Бату-рина, який зруйнували частини О. Меншикова. Утік з фортеці, але був схоплений козаками і в листопаді 1708 р. страчений).

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

У решті турецьких фортець гарнізони не розмішувалися. Мазепа в переписці з царем згадує гарнізон тільки в Тавані, про інші він пише: «Аслан і Мубарек зруйновані, а в фортеці Тавань багато людей помістити неможливо».

Шереметєв у рапортах також відзначав, що всі фортеці, крім Тавані, зруйновані «або турками і татарами, або козаками і стрільцями».

У січні 1696 р. татарська орда здійснила кілька набігів на територію України (за даними М. Костомарова у цьому нападі брав участь Петрик зі своїми козаками). Татари взяли ясир, пройшовши по берегах Орелі, Голтви, Псьолу і розорили Китай-город, Келе-берду, Білоцерківку, Богачку, хутори біля Решетилівки і Гадяча.

Гетьман Мазепа виступив з Батурина, щоб перехопити татар, але ті в лютому без бою відступили. У липні — серпні війська Мазепа й Шереметєва стояли на р. Берестовій, де для охорони українських кордонів було споруджено укріплений табір.

Навесні 1697 р. розвідники гетьмана Мазепа повідомили, що кримський хан збирається разом з турками зруйнувати Та-ваньськ і знову закрити Дніпро і взяти під свій контроль вихід в Чорне море. За наказом Петра I гетьман І. Мазепа і стольник князь Л. Долгорукий стали готуватися до нового кримського походу, метою якого було взяти Очаків і захистити Таваньськ.

31 березня 1697 р. Мазепа прислав універсал ніжинському полковнику Івану Обідовському, в якому було наказано зібрати 1000 підвід для «відправки військових та хлібних запасів до Січі і звідти вниз під місто Казикермен».

У червні Мазепа і Долгорукий рушили до Таваньська і Кази-кермена. 6 липня гетьман і князь прибули в Кодак і там, дізнавшись, що турки пливають морем до гирла Дніпра, посадили частину козаків на судна і Дніпром спустилися вниз. 26 липня козаки і стрільці висадилися біля Казикермена і Таваньська, а 29-го тут стали з'являтися татарські роз'їзди.

Від Кодака берегом до Казикермена з обозом і піхотою був направлений наказний гетьман — ніжинський полковник І. Обідовський. Разом з ним йшов потч гетьмана з князем Ю. Чет-вертинським і полк стрільців. 30 липня Обідовський розбив свій табір недалеко від фортеці. А 31-го до Таваньської переправи підійшли татари.

Уранці 2 серпня буджакська орда несподівано вдарила по Ка-зикермену і табору Обідовського.

Пограбувавши обоз і захопивши частину коней, вона стала відходити в степ. 22-річний наказ-

*Організація розвідки та військова діяльність гетьмана
Івана Мазепи*

ний гетьман на деякий час розгубився і поскакав до Дніпра, де на одному з суден знаходився Мазепа. А в цей час козаки і почт гетьмана з князем Юрієм Четвертинським, піддавшись азарту, кинулися за татарами. Тим цього й треба було. Частина орди була в засідці і раптово вдарила козакам у тил. Буджакська орда жила тільки набігами і грабуваннями, тому досвіду їй було не позичати.

«Орда повела в поле наших за собою, — пише Велично, — скільки було треба, а наші необачно за нею погналися. Тоді ж довелося їм усім водночас одним невольничу, а іншим смертну випити чашу... орда зламала наших і погнала на шаблях до обозу під Кази-кермен ... Тоді-то взяли живцем князя Четвертинського, канцеляриста Степановича; а з дворян: Витвицького, Михайловського, Шульгу, Козловського, гетьманського покойового Барановського та трьох слуг Обідовського; порубано: Григорія — осавула компа-нейського; Романського — сотника гоголівського; Кирила Вороне-жского — бунчукового товариша і багатьох компанійців*. У наступні дні орда безперестанно атакувала табір, але цього разу безуспішно. Козаки самі прагнули перехопити ініціативу, але сили були нерівними: татар — 10 000, козаків — 5 000. Крім того, більшу частину коней украли, а на своїх двох за вершниками не набігаєшся.

Мазепа перегрупував війська: компанійців на чолі з ротмістром надвірної хоругви Іваном Ростковським на конях ВІН відправив у підпорядкування лубенського полковника Леонтія СвІчки, який стояв вище по Дніпру в Томаківці. Частина козаків Ніжинського полку під командуванням сотника Леонтія Шрамченка і полк сердюків Лук'яна Щульги залишив у Кази-кермені. А Обідовського і решту гетьман узяв до себе на кораблі.

10 серпня з моря в Дніпро ввійшло 40 турецьких кораблів, збільшивши сили противника вдвічі. «... На всіх отих суднах гармат було більше двохсот штук, поміж яких багато таких, що мали кулі в дванадцять, одинадцять, по п'яти і по шести «ок» («око» — три фунта — 1,2 кг). Усього війська турецького було, як начисляє, під Таванню та Кази-керменом п'ятдесят тисяч, одні в шанцях, інші на суднах, треті при наметах, і хан був там весь час з усіма ордами», — писав учасник тих подій румун Юрій Мультиянин, найманець у військах Дервіш Ахмет-паші. Турецькими військами командували: серас-кер Алі-папга (він прибув на кораблях); Дервіш Ахмет-паша, Юсуф-паша и Кечи-паша (прибули сушею через Крим).

«Гетьман, бачачи ге, що сила турецька велика і збільшується, — пише в літописі Рігельман, — а він, маючи невелику кількість ко-

Олександр Уривалган. Таємниці розвідок

заків, з ними змагатися і прогнати турків був не в силах, відправив військових до всіх фортець, а сам пішов назад до своєї України, звідки негайно послав на допомогу до фортець декілька своїх городових і запорізьких козаків».

20 серпня Мазепа і Долгорукий пустилися по Дніпру назад. Після цього до Таваньська додатково прибуло 10 тис. татар. Самовидець відзначає, що в Тавані була «і частина козаків полку Ніжинського*. Про це у своєму листі від 13 квітня 1698 р. пише й Мазепа. (З вересня сюди за наказом Мазепа було направлено 1000 козаків Ніжинського полку).

А з 4 вересня протягом 10 днів татари і турки «денно і нічно» обстрілювали фортецю з берега і кораблів. Обкладені збудували всередині фортеці ще один вал для захисту від гарматних ядер, а 6 вересня козаки зробили вилазку проти татар. Зрозумівши, що місто «в лоб не візьмеш», татари зробили 4 підкопи під башти фортеці, але козаки зуміли підключити підземні міни, і коли татари підірвали підкоп, то горя нарobili собі, а не тим, хто сидів у облозі. Після цього турки і татари вирішили взяти Казикермен. Якийсь перебіжчик упевнив їх, що там стоїть невеликий гарнізон і взяти його буде легко. (Тут знаходилися ніжинські козаки Л. Шрамченка). Але гаваньський воєвода В. Бухвостов під час артобстрілу таємно перекинув сюди ще 1000 козаків.

8 вересня татари почали штурм Казикермена. Одночасно турки вдарили і по Таваньську. 14-го татари підірвали підкоп під Казикерменом і пошкодили стіну. Турки й татари кинулися у пролом. Бій був відчайдушним і тривав більше доби. Одержавши відсіч, супротивники відступили. Ще кілька разів вони відновлювали штурм, але безуспішно.

25 вересня ворог відійшов від Казикермена, зосередившись на Таваньській фортеці. З 25 вересня по 1 жовтня татари, підкріплені корабельною артилерією (флот прямою наводкою бив по фортеці), безперестанку штурмували Таваньськ. Вони тричі піднімалися на стіни фортеці, зайнявши рів і підірвавши 2 підкопи, але відкинуті оточеними, змушені були відступити. Свідок і учасник цих подій Юрій Мултянин писав: «Бо коли взяли город Тавань та Казикермен в облогу і добували їх впродовж п'яти тижнів, чинячи три сильні приступи і підкопи під Тавань, а два під Казикермен, стратили в тих приступах свого турецького війська трупом покладених шість тисяч, oprіч поранених, поміж яких забито трьох значних начальних капітанів, а саме: Емера, Агмета, Ібраїма».

Гордон П.І. (1635-1699 рр.).

Гравюра А. Афанасьєва.

XIX ст.

Поки турки і татари штурмували фортецю, в м. Опішня на р. Ворсклі 24 вересня відбулася військова рада, на якій вирішили послати на допомогу Таваньську 20-тисячне військо. Російськими стрільцями командували князь Л. Долгорукий і генерал П. Гордон, козаками — наказний полтавський полковник І. Іскра. (Серед козаків були сотні Полтавського, Ніжинського, Гадяцького, Лубенського полків і полк сердюків).

Алі-паша готувався до нового штурму, коли в ніч з 9 на 10 жовтня розвідники донесли йому, що на виручку козакам йде 20-тисячна армія. Не бажаючи зустрічі з свіжими силами, противник відступив: турки на своїх кораблях — до гирла ли-мана, татари — степом у Крим.

Інформація про бої під Таваньськом і Казикерменом збереглася в архівах. Малоросійський літопис згадує, що Алі-паша обіцяв козакам по 10 левів на кожного, якщо вони добровільно здадуть Таваньськ.

Всього під Таваньськом і Казикерменом, не рахуючи кримських татар, було: 50 тис. турок, 10 тис. буджакських татар. З них убито під Казикерменом 4 тис, під Таваньськом понад 3 тис. чоловік і стільки ж поранено.

Втрати козаків склали: у Ніжинському полку вбитих 89, поранених 181 чоловік; у пішому сердюцькому відповідно 57 і 88; у Чернігівському — 19 і 23; Лубенському — 23 і 31; Стародубсько-му — 17 і 24; у запорозьців 48 і 78. Отож, всього було вбито 253 козаки і поранено 425.

«За Таваньський і Казикерменський похід Мазепа одержав від государя дванадцять аршин оксамиту, сорок сім аршин атласа, гладкого бейберека двадцять чотири аршина; п'ять косяків камок лауданов; п'ять пар соболів, по 25 рублів пара, іспод соболиний пластинчатий в 300 рублів; два сорока соболів, по двісті рублів сорок. Генеральні старшини і полковники також були нагороджені соболями. Запорожцям — Кошовому отаману дано 50 єфимців (рублів — авт.), писарю 30, осавулу 25», — пише Бан-типі-Каменський.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Орден святого апостола Андрія Первозванного. *Першим кавалером ордена 10 березня 1699 р. став Федір Головін, гетьман Іван Мазепа — другим (8 лютого 1700 р.) У1702 р. знаки ордена одержав граф ПЛере-метьєв за перемогу під Ерестфером. Сам Петро I був шостим, одержавши нагороду в 1703 р.*

Орден св. Андрія Первозванного був не тільки вищою, але практично недосяжною нагородою. Лише раз ним були пожалувані відразу кілька чоловік, які брали участь у Полтавській битві. Тоді його одержали бойові генерали Я. Брюс, М.Аллард і А. Рєпнін.

Знак ордена виглядав так: <<На передньому боці зображення св. Андрія, який висить на т. зв. Андріївському хресті... На задньому — деоглавого орла з трьома золотими коронами ... На одному боці орла стоїть «А» — початкова літера імені святого апостола Андрія, І Покровителя цього ордена ... на орденському ланцюжку написано розписними буквами вираз чи девіз: «За сіру і вірність». Цей хрест повинен бути золотим з діамантами, наведений фініфтю, прикрашеною діамантовою короною ... Носити цей орден на блакитній стрічці непрямо через плече від правого на ліве до пояса. Орденську восьмикіличну зірку треба пришивати на кафтані або епанчі. Усередині оної золоте поле, в якому срібний хрест». У подальшому зірку стали виготовляти із золота і прикрашати діамантами.

Навесні 1698 р. гетьман Мазепа і князь Долгорукий здійснили ще один успішний похід на Крим. Під Перекопом вони вщент розбили татарську орду.

У січні 1700 р. Петро I викликав Мазепу в Москву. Серед супроводжуючої його старшини був і ніжинський полковник І. Обідовсь-кий (племінник гетьмана; він одержав від царя чин стольника).

Прийнятий був гетьман, як зараз кажуть, на високому рівні. «Стряпчому Михайлу Васильєву синові Текутьєву оголошена воля монарша: «щоб він дивився щоб гетьман і всіх чинів люди, що мають з ним приїхати, були у всякому задоволенні і скарг про те, йому, великому государеві, не було». А 8 лютого Петро I возвів І. Мазепу в кавалери ордену святого апостола Андрія Первозванного (вища нагорода Росії) за його «військову працю, усерднорадетельную вірну службу, хоробрість і тринадцятирічні успіхи над кримцями». Гетьман став другим кавалером цього ордена. Сам Петро I був шостим, одержавши нагороду в 1703 р.

*Організація розвідки та військова діяльність гетьмана
Івана Мазепи*

13 липня 1700 р. кримська епопея закінчилася підписанням у Константинополі мирної угоди між Туреччиною і Росією. Це був тимчасовий компроміс, бо жодну з сторін він повністю не задовольняв. За Росією залишився Азов; кримський хан відмовився від щорічної дані; православні християни одержали вільний і безмитний пропуск в Єрусалим; землі від Перекопа до Азова ставали своєрідною нейтральною смугою і повинні були залишатися неза-селеними. Але на Росію поклали зобов'язання знести фортеці, які знаходилися на Дніпрі, в т. ч. Казикермен і Таваньськ, Головний вихід у Чорне море був все ще закритий і контролювався турками і татарами.

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ТА ТАЄМНИЦІ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ (1700-1721 рр.)

Організація козацького війська за часів гетьмана Івана Мазепи

У часи гетьманування Івана Мазепи (1687-1709 рр.) у адміністративному відношенні Лівобережна Україна ділиться на три частини: Слобожанщину (територія Харківської області), Сіверщину (Новгород-Северські землі) і Гетьманщину (територія Полтавської, Чернігівської і частини Київської області). Запорізька Січ була самостійною автономією і гетьману не підкорялася.

Хоча номінально влада гетьмана розповсюджувалася на всю Україну (без Запорізької Січі), проте, реально Мазепа володів владою тільки на території Гетьманщини, оскільки на Слобідській і Сіверській Україні був сильний вплив росіян.

У військово-адміністративному відношенні до початку XVIII ст. Україна ділилася на 10 полків: Стародубський, Чернігівський, Київський, Ніжинський, Прилуцький, Лубенський, Гадяцький, Миргородський, Переяславський, Полтавський. Козацьке військо складалося з двох основних частин: полків реєстрових (городових) і охотницьких (найманих).

Реєстрові козаки були окремим станом і користувалися рядом привілеїв. Звання козака передавалося по спадку і було пов'язане з несенням військової служби. Козаки не оподатковувалися і не несли ніяких повинностей. За ними зберігалося право на їх земельні володіння, пасіки, млини і т. д. Вони мали право торгувати вином, пивом і медом. За це козаки були зобов'язані служити і забезпечувати себе всім необхідним для виконання військового обов'язку — конем, зброєю, амуніцією, провіантом і т. д. Полки реєстрових козаків не мали твердо встановленого розподілу на кавалерію і піхоту. Сотні і курені були змішаного складу. Кінні

Гетьман Іван Мазепа та тасмниці Північної війни (1700—1721) рр.)

козаки складали від 'А до У* від всього складу полку. Саме кінні козаки відправлялися в походи, тоді як піші козаки несли караульну службу і входили до складу гарнізонів фортець.

Охотницькі полки ділилися на кінні — компанійські (комонники, компанія, охо-чекомонні) і піші — сердюцькі (серденята, охочепіхотні). Вони називалися по прізвищах полковників. Комплектування компанійських і сердюцьких полків здійснювалося за добровільним принципом. Набирали шляхом вербування добровольців- *Гетьман-І- Мазепа*. охотників з місцевих міщан і селян та жи- *Малюнок XVIII ст.* телів Правобережної України, а також: іноземців — поляків, росіян, німців, волохів та інших. Гетьманськими універсалами суворо заборонялося приймати до охотницьких полків селян, що втекли від державців та панів, осілих у лівобережних полках посполитих — тяглих селян, а також козаків з реєстрових полків.

У мирний час полки розквартирувалися на відведеній для цього гетьманом території. Їх чисельність коливалася від 5 до 8. Чисельність козаків в найманих полках не перевищувала 300-700 чоловік. Компанійські полки, в основному, несли сторожову службу на кордонах, а також проводили розвідку; сердюцькі полки охороняли гетьмана і несли караульну службу. Полковники охотницьких полків призначалися гетьманом. До складу старшини цих полків входили осавул, обозний, писар і хорунжий. Полки ділилися на сотні і курені. Сотні очолювали сотники, а курені — куренні отамани. Старшина полків одержувала від гетьманської скарбниці грошову винагороду, багаті дарунки, млини, землі, їм належали селяни, села і хутори. Козаки перебували на повному забезпеченні у гетьманського правління, одержували плату за службу і амуніційне утримання (мундир і шаровари на два роки та 4 рублі на рік, молоді козаки — 2 рублі на рік). Крім того, козаки цих полків забезпечувалися провіантом за рахунок селян і міщан. Всі охотницькі полки підкорялися гетьману і генеральній старшині.

Козацька артилерія ділилася на генеральну (загальновійськову), полкову і согенну. У кожному місті була кріпосна артилерія. Командувачем артилерією був генеральний обозний. У його ве-

Олександр Уривалкін, Гаємниш, і розвідок

денні був і військовий обоз. Генеральна артилерія постійно знаходилася в ставці гетьмана — в Батурині. Під час походу вона рухалася з військом. Якщо вона відставала від війська або залишалася в якому-небудь іншому місці, її завичай охороняли компанійці і сердюки. Другим на посаді в артилерії був осавул генеральної артилерії. Йому підкорявся штат прислуги, що доходив до 120 чоловік.

До генеральної артилерії прикріплялися козаки, певних сотень.

Полкова артилерія знаходилася у віданні спеціального штату старшини і прислуги, що підкорявся полковому обозному. Після нього йшов «отаман арматний» або «гармаш», артилерійський осавул і хорунжий.

Знаряддя обслуговували кузівці (кували), колісники (стельмахи), вартуючи (асаульчики) і т. д., а так само безпосередньо артилеристи — гарматні і армані.

Гроші на утримання штату полкової артилерії збиралися з селян і частково з козаків полку. Як старшина, так і служителі одержували дарування грошима, одягом і натуральними продуктами. За винятком артилеристів і музикантів козаки не одержували дарування за несення служби. У мирний час козаки займалися домашнім господарством, але на вимогу старшини вони були зобов'язані з'явитися на службу. Верховне і безпосереднє командування всіма полками належало гетьману.

Гетьман, як правило, очолював військо тільки у великих походах. Якщо він особисто не вирушав у похід, то замість себе призначав заступника — наказного гетьмана, строком на один рік з числа найдосвідченіших полковників або генеральної старшини.

У мирний час гетьман і старшина стежили за навчанням, постачанням і комплектуванням війська і т. д. З генеральної старшини військовими справами в першу чергу займалися обозний, осавули, хорунжий і бунчужний.

Командування полками здійснювали полковники. У разі відсутності постійного полковника або відправлення частини полку в похід обов'язки командира полку виконував «наказний» полковник, вибраний зі складу полкової старшини. Безпосередніми помічниками командира полку були: полкові осавули і полкові хорунжі (по 2 в полку). Вони відали озброєнням, постачанням і навчанням полку. До складу полкової старшини входили також: обозний, що відав обозом і артилерією, суддя, що очолював суд, і писар, що відав діловодством.

Гетьман Іван Мазепа та тасмниці Північної війни (1700—1721 рр.)

Військове командування сотнею здійснювали сотник і сотенна старшина (писар, осавул, хорунжий).

Озброєння пішого козака складалося з мушкета, шаблі і списа, а кінного — з мушкета, шаблі, списа і чотирьох пістолетів. Найсильнішим, навченим і згуртованим родом військ була козацька піхота. Козаки були прекрасними стрільцями і наносили супротивнику великі втрати при вогняному бою. Найстрашнішою зброєю козаків в ближньому бою був спис.

У битвах під Збаражем (1649 р.), Чигирином (1678 р.), в Азовських походах (1695-1696 рр.) саме уміле володіння холодною зброєю і, в першу чергу, списом, дозволило козакам отримати перемоги.

У польових боях козацька кавалерія використовувалася як авангард армії. Її задача зводилася до ведення розвідки, затримки супротивника на певний час або наведення його сил наперед обумовлене місце. Кавалерія використовувалася для створення резерву і нанесення допоміжних ударів по частинах супротивника. Кіннота використовувалася і для активної оборони козацького табору.

Один з іноземців, що бачили козацьке військо, Дж. Круел, в 1699 році писав: «Що стосується їх методу воювати на суші, слід помітити, що вони досить посередні кавалеристи, зате прекрасні піхотинці*. Слабкість козацької кавалерії обумовлювалась і збіднінням козацтва. Так, у 1696 р. в похід під Азов козаки виступили од-нокінь, не маючи нагоди мати два або трьох конів.

Козацька артилерія використовувалася з урахуванням манев-реної тактики, властивої українському війську. Легкі знаряддя використовувалися в бойових порядках війська, що забезпечувалося їх високою рухливістю. Знаряддя крупнішого калібру, як правило, зосереджувалося в батареї і використовувалося для знищення живої сили супротивника на дистанціях до 600 — 1000 метрів.

Характерною межею тактики козацьких військ було поєднання атаки піхоти або кавалерії за підтримки артилерії, розміщеної або в таборі, або на спеціальних позиціях.

Козаки украй неохоче вдавалися до облоги міст, але якщо і бралися за це, то максимально використовували всю потужність своєї артилерії. Висока техніка артилерійського обстрілу була продемонстрована козаками в 1695 р. при облозі турецької фортеці Казикер-мен. Артилерія використовувалася не тільки для руйнування оборонних споруд, але і для знищення батарей противника.

Олександр Уриволкін. Таємниці розвідок

До початку XVIII століття українське козацьке військо налічувало близько 25 — 30 тисяч чоловік реєстрових і 7 — 9 тисяч охотницьких (найманих) козаків. Рівень бойової підготовки козаків був достатньо високий, проте поступався регулярним військам як Росії, так і Швеції. У той же час у Північній війні зі Швецією українське військо приймало активну участь. Козацькі полки, починаючи з 1700 р. воювали на всіх театрах військових дій, підтримуючи російську армію Петра I та польсько-саксонські війська Августа II.

Участь козацьких полків у військових діях у Прибалтиці, на Правобережній Україні та Польщі
Північну війну проти Швеції почали датський король і курфюрст саксонський, які прагнули повернути собі землі, відвойовані батьком Карла XII. Петро I вступив у союз з ними, бажаючи одержати вихід до Балтійського моря і 18 серпня 1700 р. оголосив війну Швеції.

У цей час партнери Росії з англошведського Північного союзу Саксонія і Данія терпіли одну поразку за іншою. Данія підписала з Швецією сепаратний мир і вийшла з війни, а саксонські війська після невдалої спроби оволодіти Ригою відступили в Курляндію. В серпні їм на допомогу було відправлено загін козаків під командуванням полтавського полковника Івана Іскри, але на вирішальні бої він не встиг. Цей загін (3 тис. полтавських і 4 тис. слобідських козаків) у складі корпусу Б. Шереметьєва контролював маршрут можливого наступу на позиції російської армії. 19 листопада відбулася Нарвська битва, повністю програна російськими військами. Ця поразка, напевне, була неминучою: армія не мала хороших командувачів, солдати не довіряли офіцерам і були недосвідчені. Армія Карла XII була в три-чотири рази менша від російської, але загартована в боях і впевнена в своєму полководці, який майстерно використав несподівану завірюху для атаки на росіян. Після Нарвського перемир'я шведський король Карл XII, вважаючи, що з Росією покінчено, зосередив велику частину своїх військ проти Польщі.

А Петро I, відійшовши від поразки, став спішно зміцнювати Псков, Новгород, Гдов і Печерський монастир. Саме сюди в грудні 1700 р. з 15-тисячним загоном козаків прибув наказний гетьман, стольник і ніжинський полковник (такий був повний

Гетьман Іван Мазепа та тасмниці Північної війни (1700—1721 рр.)

його титул) Іван Павлович Обідовський. В складі цього корпусу знаходилися полки: Ніжинський — 4000 козаків; Київський — 1000; Чернігівський — 4000; Стародубський — понад 1000; Миргородський — 1000; Прилуцький (з наказним полковником) — 500. Крім того, під його керівництвом були наймані полки: полковників Григорія Пашковського і Федора Степановича (понад 1000); полковників Дмитра Чечеля і Лук'яна Шульги — 1000.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Північна війна (1700-1721). *Війна Росії і Швеції за вихід до Балтійського моря. Почалася невдало для Петра I. У битві під Нар-вою (1700) він потерпів поразку. Але потім російська армія одержала ряд перемог над шведами: під Колишем (1706), Лісною (1708), Полтавою (1709).*

Російський флот на Балтійському морі розгромив шведський у битві при Тангуті (1714) і Гренгамі (1720). У воєнних діях в Прибалтиці, Білорусі та Польщі брали участь українські козацькі полки, зокрема, Ніжинський, Гадяцький, Лубенський, Миргородський, Полтавський, Стародубський, Чернігівський загони запорожців, а також найманці. У жовтні 1708 р. на бік шведів перейшов гетьмані. Мазепа. У 1708р. витримали оборону від шведських військ міста Веприк, Пирятин та інші населені пункти Полтавщини. Полтавська битва 1709р. закінчилася поразкою шведів і прихильників гетьмана І. Мазепи. 30 червня 1709р. під Перевалочною капітулювали відступаючі частини шведської армії. Північна війна закінчилася підписанням Ніштадського миру (1721), за яким Швеція визнавала за Росією Ліфляндію, Естляндію, Інгерманландію, частину Карелії й інші території, а Росія зобов'язувалася виплатити Швеції грошову компенсацію і повернути Фінляндію. Росія одержала вихід до Балтійського моря. Розташував пійсь табором у районі Пскова і Печорського монастиря, вони ходили на «військові промисли» проти шведів, а також відбивали напади шведського війська на монастир. Протягом грудня 1700 р. козаки розгромили під Кезарицькою мизою (ферма-хутір — авт.) шведський загін полковника Шліппенбаха, завдали поразки противнику під Юр'євим і захопити місто Сире-нець (Сиренськ). На початку січня 1701 р. козаки під командуванням чернігівського полковника Якова Лизогуба (він заміняв І. Обідовського, який захворів) відбили вилазку шведів на Пе-черський монастир та провели похід до Марієнбурга.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

31 січня в Пскові від хвороби помер ніжинський полковник Іван Обідовський. У лютому 1701 р., повідомляючи гетьмана Мазепу про смерть його племінника, Петро I писав: «... чтобъ, сообъ» ражаясь со здоровьѣмъ рассуждкомъ, не вдалося он-ъ во многую печаль, потому что въ премтзненіа челов'Бческого житія дтзйству-еть сила Единого Бога». За дружиною Обідовського Ганною Василівною і синами Михайлом та Іваном Петро I затвердив жалувану грамотою «в Ніжинському полку село Крупич — поле а присілками Вишневою і Варичевою; в Лубенському — село Коровай і в Прилуцькому — село Переводи з усіма угіддями».

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Обідовський Іван Павлович (Обида) (1676 (1672) — 1701), *сип сестри гетьмана І. Мазепи Олександри і Павла Обиди. Вихідець зі-старовинної шляхетської сім'ї, окремі представники якої в XVII ст. зустрічаються на Волині і Поділлі. Навчався у Києво-Могилянському колегіумі, У 1698 р. одружується на Ганні Василівні Кочубей. У 1695-1701 рр. — ніжинський полковник. Разом з гетьманом неодноразово був у Москві, пожалуваний царем у стольники. У 1689р. одержав від царя слободу в Рильському повіті, а в 1691 р. — село Фроловське в Ковельському повіті Калузької губернії. Як наказний гетьман брав участь у війні з Туреччиною (1695. 1697) і Швецією (1700-1701). По мер від хвороби 31 січня 1701 р. в Пскові. Похований у Києво-Печерському монастирі.*

У лютому 1701 р. відбулася зміна козацьких полків. Замість тих, які повернулися додому, прийшли Гадяцький, Київський, компанійці, сердюки і запорожці. Кількість українських військ перевищувала 11 тисяч. Козаки виконували сторожову службу, займалися розвідкою, вели позиційну війну з шведськими роз'їздами і гарнізонами в районі Пскова і Риги. Служба була важкою, частина козаків загинула, обморозилася, померла від різних хвороб. У вересні 1701 р. відбулася нова ротація козачих полків. Під командуванням наказного гетьмана миргородського полковника Данила Апостола під Псков прибуло 17 тис. козаків у складі полків: Ніжинського, Переяславського, Полтавського і Лубенського. У вересні вони завдали поразки шведському загону під Ряпиною Мизою і оволоділи містечком Риуге, а 29 грудня, діючи в складі корпусу Б. Шереметьєва, розгромили шведів під

Гетьман Іван Мазепа та тасмниці Північної війни (1700—1721 рр.)

Ерестфером. У битві загинуло 3000 шведів. Весь обоз, 4 пушки і 8 прапорів дісталися переможцям.

Російсько-українські війська втратили близько 1000 чоловік.

Після Ерестферської битви полковник Апостол писав гетьману Мазепі: «Генерал (Шереметьєв — авт.) всему войску дал позво-ление, чтоб охочие шли на все стороны в загонї, разоряли и жгли; наши малороссияне, как большие охогники до добычи, ед-ва не до самого Юрьева Ливонского ездили загонами и много добычи привозили в свои таборы». Майже весь Юр'євський повіт був звільнений від супротивника.

Рігельман пише, що «с московскими конньїми полками, козаков 1000 человек, с их полковником, Лизогубом, посланнїи бѣли под Нарву и Ивангород, под командою полковника, князя Вадбольско-го, в котором подгезде много шведов побили и в полон побрали».

Після цих боїв велика частина козаків повернулася в Україну. Літописець пише: «Апостол привіз в Малоросію 4 прапори, 5 пушок, до двадцяти полонених офіцерів, а в простих козаків виявилось полонених чухнов, коней та інших пожитків велика кількість (гетьман в одному з листів називає цифру 4000 полонених). Прапори, пушки і офіцери були відібрані, вся Інша здобич залишена*.

Козацькі полки брали участь у бойових діях у Прибалтиці і в 1702-1703 роках.

У травні 1704 р. за наказом Петра I лівобережні полки на чолі з гетьманом І. Мазепою переправилися на Правобережну Україну для боротьби з загонами Станіслава Лещинського (познанський воєвода, якого у 1704 р. елекційний сейм, що проходив під патрона-том шведського короля Карла XII, обрав королем Польщі).

У цей час становище на Правобе- ,1пво>и, >>-ЕІМОТ >>>Г-МІСІ, оом- режній Україні було складне. Ще у червні і™«оісіичгггмо*<ОВіОО№'МСН 1699 р., після того як потреба в козацьких військах відпала (Польща підписала мирний договір з Туреччиною), польський сейм ухвалив рішення ліквідувати правобережне козацтво. Восени 1700 р. польське військо, захопивши Немирів, Бар, Вінницю і Брацлав, спробувало здобути Фастів, але було розгромлено загонами полковника Семена Палія.

Як пише Д. Бангиш-Каменський:

«полковник фастівський (Палій) як

Герб ніжинського удільний князь керував землями від

тг - /-у ■ г- полковника Г. Обідоеського

самого Дніпра до Случі, збирав данину "■_и_.ln_ноп_ип_и_ -
1- ^и^юл-і^и

Олександр Уриєалкін. Таємниці розвідок

з жителів та не допускав татар нападати на Польщу та Росію, тривожив Буджакські та Белгородські орди; взяв у полон одного з татарських мурз, отримавши за нього великий викуп; розорив Очаків; втік з польської в'язниці; розбив поляків під Фастовом (1700) та Бердичивим (1702)». Про боротьбу Палія проти турків, татар та поляків на правобережжі створювались легенди. Одна з них розповідає про те, як козаки визволили Палія з польської в'язниці (в різних варіантах легенди з фортеці Мальборк, або Немирів). Щоб визволити свого ватажка, козаки направили до фортеці великий обоз з продуктами. У фурах були сховані 300 козаків та зброя. Ввечері обоз ввійшов до міста, а вночі козаки, тихо знявши вартових, проникли до в'язниці і звільнили Палія. Захопивши з собою 4 кріпосні гармати та коней, козаки повернулись додому.

У 1702-1704 рр. під керівництвом С. Палія на Правобережній Україні проходило повстання проти польської влади. Гетьман І. Мазепа, перейшовши з лівобережними полками через Дніпро, намагався приєднати Правобережжя до Гетьманщини і перебрати керівництво над правобережними полками, чим фактично усував від влади Палія. Палій прагнучи зберегти свій вплив намагався проводити власну політику та робив спроби підбурити проти Мазепа запорожців. Це викликало незадоволення у гетьмана, і він у липні 1704 р. наказав заарештувати Палія в таборі під Бердичевом. У 1705 р. з в'язниці у Батурині його було відправлено до Москви, а звітти заслано до Сибіру, в Тобольськ (за іншими даними, Єнісейськ), де він перебував до 1708 р.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

І

І
Август II (1670-1733) — курфюрст Саксонський Фрідріх — Август I Веттін, обраний в 1697р. польським королем під іменем Август II. За величезну фізичну силу кликали його «Сильний». За його правління у результаті війни Священної ліги проти Османської імперії на Карловиць-кому конгресі 1698-1699 рр. було підписано договір, за яким до Польщі увійшли Поділля і частина Правобережної України. Союзник Петра I в роки Північної війни. Унаслідок наступу Карлом XII на Дрезден восени 1706 р. Саксонія вийшла з війни. Август розірвав союз із Росією й відмовився від польського трону на користь Станіслава Лещинського. Після розгрому шведської армії під Полтавою у червні 1709 р. Август II відновив союз з Росією і, за підтримки Петра I, його вдруге визнали польським королем. Робив усе для зміцнення королівської влади в Речі Посполитій.

Курфюрст, курфістр — володар, німецький князь, який користувався правом вибору імператора.

Гетьман Іван Мазепа та тасмниці Північної війни (1700—1721 рр.)

Зайнявши Правобережжя, Мазепа взяв на себе управління Київщиною і більшими частинами Волині та Брацлавщини. Залишивши тут 3-тисячний загін, гетьман на прохання Августа II направив у його розпорядження до Львова 10 тис. козаків під командуванням переяславського полковника Івана Мировича, і 3 тис. під керівництвом миргородського полковника Данила Апостола під Варшаву.
Зброя, яку використовували у Північній війні.

*1. Ручна мортира; 2. Пістолет;
3. Алебарда; 4. Кавалерійська рушниця (тромбон); 5.
Рушниця з
багнетом; 6. Фузея з трьохгранним штиком; 7. Шпага; 8.
Шабля;
9. Ятаган; 10. Еспантон; 11. Протазан; 12, 13. Драгунські
палаші.*

Олександр Уриєліан. Таємниці розвідок

Козаки Мировича не встигли першими увійти у Львів — шведські війська в вересні 1704 р. зайняли місто. Під натиском супротивника козаки відступили під Броди, а потім у складі польської армії С. Ревуського — на Варшаву. Похід відбувався у складних умовах: місцеве населення ставилося до них вороже, польське командування не забезпечувало ні провіантом, ні фуражем, не враховувало думок козацької старшини. Ревуський заявив, що козаки передані йому Петром I у повне розпорядження, і він може з ними робити що завгодно. Почалися загрози взагалі не випускати козаків з Польщі і всіх знищити. В листопаді 1704 р. під Любліном Мирович повернув свій загін на Поліся і з великими зусиллями пробився в Україну.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Паткуль Йоган **Рейнгольд** (1660-1707), народився у стокгольмській, в'язниці, де його батьки знаходились за звинуваченням у державній зраді. Служив у короля Карла XII, капітан шведської армії. У 1689—1694 рр. виступив за незалежність Ліфляндії (Лівонія — північна Латвія і південна Естонія) і відновлення прав дворянства, за що переслідувався шведським урядом. У 1693 р. був звинувачений у підбурюванні до бунту, а у 1694 р. засуджений до страти. У 1694 р. емігрував. У 1698 р. поступив на службу до курфюрста саксонського Августа, сприяв створенню союзу Саксонії, Польщі і Росії проти Швеції. В 1702р. перейшов на службу до Петра I, виконував дипломатичні, розвідувальні і військові доручення. З 1703 р. — представник Росії при дворі польського короля Августа II, У 1704 р. отримає звання генерал-поручика. У 1705 р. у Польщі, під час військових дій проти Карла XII та Станіслава Лещинського, командував військами Августа II і українськими козаками. Після мирної угоди Августа II з Карлом XII (1706) виданий шведським військам. 10 жовтня 1707 р. страчений за наказом Карла XII (четвертований). Не краще складалися справи і в загоні полковника Апостола (в загін входили козаки Ніжинського і Прилуцького полків). Правда, в складі військ генерала Брандта (про якого полковник писав Мазепі: «що з ним мило жити і вмирати») він у вересні — жовтні 1704 р. успішно діяв на території Польщі, брав участь у штурмі кількох міст і взятті Варшави. Ось що пише Апостол у своїй реляції гетьману: «... розсіяв ворожий загін, що складався

Гетьман Іван Мазепа та тасмниці Північної війни (1700—1721 рр.)

з 700 чоловік, узяв у полон триста шведів, сприяв у відбиранні столиці польської від генерала Горна, тривожив *обоз Його* частими нападами».

Становище змінилося, коли козаки перейшли під керівництво генерала Паткуля. Поставки продовольства і фуражу різко зменшилися, і вони змушені були добувати їх. Почалися сутички з мирним населенням. За ініціативою Паткуля в козацях полках стали вводитися пруські військові порядки і муштра.

В Познані, де були розквартировані козаки, тих що завинили били палками (шпіцрутенами). Незвичні до такого ставлення, вони обурювалися і вимагали повернення додому. Козаків підтримала старшина. Сотника Родзянка Паткуль *навіть пропонував стратити* за непідкорення наказам. (Петро I відмінив рішення генерала). Тоді саксонські війська оточили козацький табір і відібрали всіх коней. Апостол віддає наказ відступати до Кракова. По дорозі на козаків напали шведи і поляки С. Лещинського і майже всіх перебили. Додому повернулися лише полковник Апостол, два сотники і 80 козаків Ніжинського і Прилуцького полків.

Невдала воєнна кампанія в Польщі для козаків у 1704 р. не була останньою. В червні 1705 р. 40-тисячна армія під командуванням гетьмана Мазепи рушила в глибину Правобережжя, руйнуючи помістя, знищуючи посіви га майно прибічників шведського короля і С. Лещинського. В кінці серпня козаки дійшли до Львова, а на початку жовтня, взявши Замістя, стали на зимові квартири в Белзькому воєводстві. Вся Правобережна Україна і Галичина опинилися під владою Мазепи.

У цей час загострилися відносини між гетьманом і Запорозькою Січчю. Та так, що Мазепа в червні 1705 р. направив думному дякові Омеляну Українцеву (представник царя на півдні України) кілька сотен Ніжинського полку з наказом «приборкати тих псів запорозьцїв». Командувачу російськими військами князю О. Меншикову, *гетьман писав*: «О своевольстве непостоянных и скаженных псов запорожцев, которые оказываются противными, коммиссиональному делу вследствие природного своего ма-лоумия и давней бунтовничей намоги». Ніжинські козаки прибули до Запорозжя, але доля вберегла їх від пролиття братської крові. Цар Петро I не вважав за правильне діяти в такі моменти проти запорозьців силою і в кінці червня 1705 р. навіть наказав послати в Запорозьку Січ річне жалування через дворянина Базлова і піддячого Інехова. Після цього і гетьман змінив свій тон у ставленні до запорозьців. Ніжинців відкликали додому.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Таємниця угоди між Іваном Мазепою, Карлом XII та Станіславом Лещинським

Воєнна кампанія 1706 р. була невдалою і для Петра I, і для Мазепи. Шведські війська в кінці 1705 р. почали наступ на білоруські і литовські землі. Місцева знать Новгородського, Сло-нимського і Волковиського воєводств масово переходила на бік Лещинського і вступала в боротьбу з прихильниками Августа II. За наказом царя гетьман на початку березня 1706 р. з 14-тисяч-ним корпусом прибув у Білорусію і зайняв Мінськ, Слуцьк, Несвіж, Клецьк і Ляховичі. Але потім фортуна відвернулася від козаків. У Несвіжі шведи захопили сплячих козаків і всіх перебили. Була знищена майже повністю (" ■Б старшина Стародубського полку, загинув і полковник Михайло Миклапівєвсь-™ |" кий. На початку квітня шведи почали облогу Ляховичів, де знаходився Переяславський полк на чолі з полковником Іваном Мировичем. Всі спроби Мазепи визволити обложених виявилися марними. Більшість козаків загинула, а решта здалася в полон і разом зі своїм полковником була відправлена в Стокгольм. Шведські війська ввійшли в Саксонію і розбили Августа II. Він 18 вересня 1706 р. відмовився від корони на користь С. Лещинського і розірвав усі відносини з Петром I. А взимку 1706 р. російська армія опинилася в «мишоловці» в Гродно, звідки насилу вирвалася. Росія, а разом з нею і Україна, втративши свого останнього союзника, опинилися один на один з найсильнішою армією Європи короля Карла XII.

У цій ситуації Петро I вирішив шукати нового кандидата на польський престол. Серед кандидатів були Яків Собеський, син короля Яна III Собеського, і семиградський князь Ракоці. Але переговори з ними не дали бажаних результатів (Карл XII теж розглядав кандидатуру Якова Собеського, але на посаду царя Росії після перемоги; у Ракоці були проблеми у власному князівстві). Російській дипломатії нічого не залишалася, як зробити все можливе, щоб утримати в своїх руках вплив на польську гро-

Гетьман Іван Мазепа та таємниці Північної війни (1700—1721 рр.)

мадськість — шляхту. З цією метою Петро I вирішив підсилити розвідувальну і дипломатичну діяльність в Польщі. У 1707 р. новий керівник Посольського Приказу Г. Головній успішно провів переговори з посольством генеральної конфедерації з Львова, що приїхало до Петербургу вимагати грошей і повернення Польщі українських територій. Петро наказав Головкіну не скупитися на гроші і не торгуватися із-за територій, а відкласти обговорення цього питання. Незабаром Головкін відряджає *Польський король* Станіслав Лещинський

до Любліна Омеляна Українцева, що не одноразово виконував таємні доручення. Він привіз з собою секретний фонд для оплати польської агентури і тут же пустив його в справу. Українцев докладав, що виплатив «таємно нічним часом платню примасу Польщі Шебеку, єпископові Куявському I коронному підканцлерові».

Гетьман Мазепа теж починає інтенсивно шукати у Польщі і Швеції союзника на випадок поразки Росії. (Документи засвідчують, що перші контакти між гетьманом І. Мазепою і представниками С. Лещинського та Карла XII були започатковані в 1705 р. Недаремно французький військовий історіолог полковник граф Пилип маркіз де Данжу (1638-1720), записав 7 листопада 1705 р. у своєму щоденнику: «Немає сумніву, що генерал Мазепа є у порозумінні зі шведським королем».) Логіка роздумів гетьмана мабуть була такою: коли б у шведсько-російській війні перемогла б Швеція, на боці якої виступав союзник — польський король Станіслав Лещинський, Україна могла б перейти до складу Речі Посполитої. Крім того, внутрішні обставини на Україні підштовхували гетьмана до дії. За час правління Мазепа козаки провели близько 30 військових походів, постійні війни нанесли збитки та зруйнували господарства, податки знекровили економіку, викликали незадоволення населення, а старшина звинувачувала гетьмана в тім, що він не відстоює їх права та інтереси «... про нас і про наші нужди й не дбає». У свою чергу Карл XII і С. Лещинський докладали максимум зусиль, аби послабити Росію. По-

Олександр Уриєалкін. Таємниці розвідок

тенціальним союзником у війні з нею вони бачили Україну. Пошук йшов з обох боків і він неминуче мав привести до зустрічі.

Восени 1706 р. І. Мазепа одержує кілька листів від польського короля С. Лещинського, переданих йому шляхтичем Франціше-ком Вольським, але ризикувати не хоче і наказує стрілецькому полковнику Анненкову взяти його під варту. Не довіряючи Польському, гетьман піддав його тортурам, щоб вивідати справжні наміри поляків, а потім відправив до в'язниці. Листи Лещинського Мазепа зі своїми коментарями відіслав Петру I. Так само він учинив і з листами Ганни Дольської. Правда, коли в липні 1707 р. вона передала черговий лист, в якому від іменем короля Станіслава Лещинського просила якнайшвидше розпочати реалізацію «задуманій справи», обіцяючи допомогу польської і шведської армії, то його Мазепа не відправив Петру I, а показав своєму генеральному писарю Пилипу Орлику. Розпочата гетьманом гра становила для Мазепи смертельну небезпеку, тому таємне листування з княгинею Дольською ведеться з дотриманням найсуворіших засобів конспірації, лише у формі шифrogram, зміст яких стає відомим тільки самому гетьману та його генеральному писареві.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Лещинський Станіслав (1677-1766), король Польщі (1704-1709, 1733-1734). У 1659 р. — воєвода Познанський. У 1704 р, під тиском Карла XII обраний польською конфедерацією королем Польщі. Вів таємні переговори з гетьманом Мазепою і підписав угоду про спільну боротьбу проти Росії. Після Полтавської битви відрікся від престолу і втік у Францію. Його дочка Марія у 1725 р. стала дружиною французького короля Людовика XV. У 1733 р. за підтримки Франції вдруге стає польським королем. Під час війни за польську спадщину в 1734 р. вдруге зрікається престолу і повертається у Францію. Тут одержав у володіння герцогство Лотарингію і князівство Бар. Помер у 1766 р. Похований у місті Лоневілі (Франція).

Восени 1707 р. таємні зв'язки польського короля і гетьмана активізуються. Мазепа кілька разів зустрічається з представником Лещинського — єзуїтом Зеленським і листується з польським коронним гетьманом С. Тарло. Через них король обіцяв повернути козакам їх давні права і вольності і закликав визнати його владу і скинути «московське ярмо*».

Гетьман Іван Мазепа та тасмниці Північної війни (1700—1721 рр.)

Проте для Мазепа не було секрету у тому, що Станіслав Лещинський володіє владою тільки по примсі шведського короля. Головною метою цього листування було не бажання Мазепа передати Україну під владу Польщі, бо від влади він сам ні за що б не відмовився, а можливість зав'язування стосунків з Карлом XII з метою укладення союзного договору. Гетьман чудово знав, що його листи будуть показані і прочитані шведському монарху.

Шведський офіційний біограф Карла XII — його сповідник Георг А. Нордберг у своїх замітках за жовтень 1707 р. згадує про посланця гетьмана до короля С. Лещинського «якщо він (Мазепа — авт.) дістане підтримку й поміч від шведського короля шість чи сім тисяч мос-ковитів, які знаходяться в околиці його постою, він (Мазепа — авт.) легко зліквідує і тим способом покладе поміст для шведів*». За деякими даними, влітку 1708 р. Мазепа доручив своїй довірній особі, якомусь болгарському архієпископу (його ім'я невідоме) підписати від його імені угоду з Лещинським і Карлом XII. Оригінал угоди не зберігся (шведський архів Карла XII згорів під Полтавою, Мазепа — в Батурині) і точніших даних про цей бік діяльності І. Мазепа історія не зберегла, але те, що угода була і переговори гетьмана з королями велися, свідчить і найближчий прибічник Івана Мазепа, його генеральний писар Пилип Орлик. У його рукописі «Бе 'сіісііоп сіез сігогЪз сіе ІЛТкраіп», знайденому в архівах замку Дентевіль (колись він належав дружині Григорія Орлика — старшого сина Пилипа Орлика, графині Олені, уродженої маркізи Дентевіль. Документ написаний французькою, українською опублікований в 1926 р. у Львові в журналі «Стара Україна»), і листі від 1 червня 1721 р. митрополиту Рязанському Стефану Яворському П. Орлик прямо і дуже детально пише про це. Крім того, текст договору дійшов до нас у перекладі історіографа Карла XII Густава Адлерфельда (він загинув під Полтавою в 1709 р. і в замітках, надрукованих після його смерті, виступає як нейтральний, незацікавлений у фальсифікації мемуарист) й спогадах шведського «анонімного майора» (секретаря похідної королівської канцелярії Петра Шоенстрема).

П. Орлик, Г. Адлерфельд і П. Шоенстрем силою обставин мали бути ознайомлені із різними документами, немає сумніву, що вони знали зміст шведсько-українського та українсько-польського договорів.

За Адлерфельдом: Мазепа просив Карла XII звільнити Україну від московської тиранії і в свою чергу обіцяв забезпечити шведські війська всім необхідним під час зимовання; до Швеції

Олександр Уриєвський. Таємний розвідок

відходили територія Стародубського полку і фортеці Стародуб, Мглин, Новгород-Сіверський. Король зобов'язаний зимувати в тих місцях до приєднання до Мазепи всіх українських, донських і білгородських козаків, незадоволених Росією. Гетьман обіцяв підтримку шведам з боку калмицького хана Аюки. Після завершення вищенаписаного Карл XII мав іти прямо на Москву разом з Мазепою, котрий обіцяв постачати шведській армії продовольство і фураж. Статті ці були вміщені в угоді Мазепи з королем Лещинським з доповненнями — Польщі повертається Смоленськ, а вся Україна входить до Речі Посполитої на тих же умовах, що і підвладні курляндському герцогу території. Сам же гетьман одержував титул князя, Вітебське і Полоцьке воеводства в Білорусії. «С^и* її гетейгоіі іоііе ГПТкаііе аих роііоізі сіе тете ^іе Іа йеуегіе, Іен ргоіііпсеі сіе Кіо'ге, Тзспегісіо^ еі Зтпоіепзко, діі іоііез епветЬІе сіеуоіепі геіоііпег еоііі Іа сіотіпаііоп сіе Іа Роііо^пе. Еп геуапспе оп ргогеіоіі; а Магерра роііг гесотргепзе Іе іШе сіе ргіпсе, аих ттен сопсіШопз, діе Іе сіііс сіе Соігіаісіе роззесіе зоп гауз, ауес іен раіаііпаізі сіе "у^ійерзку еі сіе Роііоізко». (За: Сгизііауе Асііегісісі, Нізіоіге тіііаіге сіе Спагіез XII, Т. IV, Атзіегсіат, 1740. — С. 248).

Ніхто не знав про ці угоди, окрім обох королів, Мазепи, графа Піпера (перший міністр і начальник польової канцелярії Карла XII), одного польського сенатора (прізвище якого Адлерфельд не вказав) і болгарського єпископа (він під виглядом старця був зв'язковим між гетьманом і шведським королем).

За Шоенстремом:

«По-перше, він (Мазепа) прийме шведського короля в Сіверщині й передасть йому всі твердині, тобто Стародуб, Новгородок або Новгород-Сіверський, Мглин, Брянськ та інші, що перед тим належали до Великого Литовського Князівства.

По-друге, шведський король може зробити зимовий постій у тій провінції (Сіверщині), доки Мазепа збере все козацьке військо та прихилить на свій бік білгородських (слобідських) козаків, а також донських козаків, що також були незадоволені тиранською московською* владою, тому що цар поступово позбавив їх їхніх привілеїв.

По-третє, Мазепа повинен приєднати до цього союзу калмицького хана на ім'я Аюка.

По-четверте, як тільки Мазепа виконає зазначене вище у трьох статтях, шведський король вирушить у похід прямо на Моск-

Гетьман Іван Мазепа та тасмниці Північної війни (1700—1721 рр.)
ву, рівночасно Мазепа прилучиться на його сторону зі всім своїм військом, тобто зі слобідськими й донськими козаками та невдо-воленими калмиками. Щодо харчування шведської армії. Мазепа зобов'язується доставляти поживу з України та Слобожанщини. Діючи так, з'єднані шведські і мазепинські війська мають примусити царя відступити з Москви та від р. Волги на північ.

Лист гетьмана І. Мазепи до Марії Семеневої
Крім того, шведському королеві мали прийти на допомогу польський король Станіслав Лещинський та шведський корпус під командуванням генерала Крассава, після того як у Польщі буде наведений порядок. Війська Лещинського та Крассава мали йти: польське — через Київ, шведське — через Смоленськ». Договір між Мазепою та поляками був підписаний на таких умовах:
«По-перше, Мазепа мав точно виконати, що було згадане вище, до чого він зобов'язався передати Сіверщину шведському королеві зі всіма її фортецями.

Олександр Уривалкін. Тасмниці розвідок

По-друге, він обіцяв вирушити зі всією козацькою армією на перший поклик короля.

По-третє, він повинен старатися покликати для цього союзу слобідських, донських козаків та Аюку — хана калмиків.

По-четверте, він (Мазепа) повинен повернути полякам воєводства Київське і Чернігівське, смоленська округа також мала повернутись під польське панування. Як винагороду за це Мазепа мав би дістати титул князя та князівство, утворене з Полоцького та Вітебського воєводств у Білорусі на таких самих правах, як курляндський герцог*.

Факт приєднання українських земель до Польщі підтвердив і Пилип Орлик у своєму листі з Солуня від 5 серпня 1727 р. до генерального асистента єзуїтів у Римі. Варіанти угоди за Орликом та Адлерфельдом у більшій чи меншій мірі повторюють варіант Шоенстрема. (Автентичність і докладність цих договорів перевірили шведські історики, дослідники Т. Мацьків та В. Андрусак за допомогою інших джерел).

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Кочубеї — український старовинний рід; за легендою походить від татарина Кучук-бея, який прийняв християнство на початку XVII ст. Найбільш, відомі з роду: Василь Леонтійович — генеральний суддя, батько Мотрі, сват Мазепи (її дочка Ганна була заміжжям за племінником гетьмана І. Обідовським), страчений ним у 1708 р.; Василь Васильович — син Василя Кочубея, полтавський полковник (1727—1743); Семен Васильович, онук, ніжинський полковник (1746) і генеральний обозний (1751), фактичний керівник уряду гетьмана К. Розумовського, тасмний радник і кавалер ордена Святої Анни.

За Орликом: Мазепа одержує титул князя України; князівство живе за своїми стародавніми правами, а Карл XII зобов'язується захищати Україну; на її території вводяться шведські війська, коли про це попросить князь. Під час воєнних дій на території України всіма військами керує князь Мазепа і забезпечує їх продовольством і фуражем. Для кращої гарантії цієї угоди і захисту України тимчасово Карлу XII передаються фортеці: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтава, Гадяч. Як писав Орлик, Мазепа — у випадку остаточної перемоги Карла XII — мав намір написати ца-

Гетьман Іван Мазепа та тасмниці Північної війни (1700—1721 рр.)

реві, що Україна, як вільний народ, хоче жити у спокої під протекторатом шведського короля. Далі Орлик пише, що Іван Мазепа докладав усіх зусиль, щоб боронити гетьманську владу «як лев, як вовк, як лис». Шановний читачу, автор не ставить за мету доводити чи спростовувати автентичність того чи іншого тексту угоди. На цьому зламали і ламають списи сотні істориків упродовж двох століть. Та й це виходить за рамки даної роботи. І вам самим доведеться вибрати гой варіант, котрий вважаєте достовірнішим, або ж просто відкинути обидва. Але щоб ви не вибирали, — це буде лише однією зі складових частин правди. Істина тут полягає в тому, що кожний учасник цих подій прагнув грати за своїми правилами, щоб досягти поставленої мети. Це була складна і гонка політична гра, яка, на жаль, завела всіх дуже далеко і пролила багато крові.

Не дивлячись на всі прийняті засоби перестороги, чутки про закулісні переговори гетьмана просочилися назовні. Про це писав Петру I і генеральний суддя Василь Кочубей, з дочкою якого Мотрею (Марією), своєю хрещеницею, Мазепа завів свій останній в своєму житті роман. Кочубей підгримував і колишній полтавський полковник Іван Іскра. Щоб передати царю компрометуючі Мазепу матеріали, вони наприкінці квітня 1708 р. прибули до Смоленська. В 27 пунктах свого листа Кочубей звинувачував Мазепу в намірах зрадити Росію і віддати Україну під владу Польщі. Петро I не повірив доносу. Арештованих Кочубея та Іскру відправили до Мазепи. Тут вони були засуджені до смерті (цар затвердив вирок) і в липні 1708 р. біля Борщагівки під Білою Церквою їм прилюдно відрубали голови.

Військові дії на території України

У вересні 1708 р. Карл XII зі Смоленщини повів армію не на Москву, як вважало російське командування і сподівався Мазепа, а на Україну. Що послужило причиною цього рішення? Історики С. Соловйов, Є. Тарле, В. Шутой та інші вважають однією з головних причин такого рішення, вказану Петром I у «війні маніфестів» думкупроте, що Мазепа запросив Карла XII і його армію на Україну. Проте документальних підтверджень цьому вислову царя немає.

Граф Карл Піпер в своєму щоденнику прямо вказує на те, що Мазепа не запрошував шведів на Україну: «... ми з ним не мали

ніякого навіть невеликого листування до того моменту, як ми зайшли гак далеко до України, що Е.К.В. був вимушений повернути на Україну». Лш'.'іі'ський представник при головній шведській квартирі каштан Джефрейс в своєму листі від 7.10.1708 р. відзначає, що Карл XII послав до гетьмана гінця з повідомленням, що він іде на Україну і що його армії потрібні їжа, фураж та можливість перезимувати на Україні.

Карл XII сподівався відкрити проти Росії новий фронт, на півдні. Оскільки кримський хан був запеклим супротивником Росії, то втягнути його у війну на своїй стороні шведам представлялося справою досить нескладною. Крім того, Карл XII розраховує на підтримку українського козацтва. Як відзначає в щоденнику, сповідник шведського короля Карла XII, пастор Георг А. Нордберг: «На Україні король приєднає 20000 козаків, які будуть готові битися, щоб скинути з себе московське ярмо. їх можна чудово використовувати, тому що вони чудово знають всі дороги і стежки. Козаки на своїх легких конях можуть вести військові дії в російському тилу і ліквідувати подальші підпали. Під час битви вони можуть атакувати ворога ззаду. Україна дуже багата і урожайна країна, звідси відкривається дорога на Росію. Можна мати вільний зв'язок з Польщею».

Гетьман Мазепа думав інакше. За словами Орлика, коли він дізнався, що Карл XII рушить на Україну, то сказав: «Чорт його сюди несе. Він зруйнував усі мої плани і приведе сюди російське військо. Тепер Україна буде зруйнована — і все пропало». Очевидно, Мазепа сподівався, що Карл XII рушить прямо на Москву і тим самим відріже російську армію від України. А це дасть можливість уникнути руйнування України під час військових дій, допоможе виграти час і побачити на чийому боці буде перемога.

Волею обставин Україні належало стати ареною вирішальної сутички між російськими і шведськими військами. На її просторах повинна була вирішитись доля Росії, Швеції, Польщі й України.

Проте вже початок походу на Україну був невдалим для шведів. Біля Стародуба російські війська разом з Ніжинським і Переяславським козацькими полками дали відсіч частинам генерал-майора А. Лагеркрона, які прагнули взяти місто.

Шведи, втрапивши близько 1000 чоловік, змушені були відступити і піти в обхід Стародуба на південь. Під Новгород-Сіверським їм знову довелося вести бої з російськими частинами, козаками і місцевим населенням.

/■ тьман Іван Мазепа та тасмниці Північної війни (1700—1721 рр.)

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Меншиков Олександр Данилович (1673 — 1729) — державний і військовий діяч, генералісимус (1727). Син придворного конюха, з 1686 р. —■ денщик Петра I. Супроводжував царя в Азовських походах 1695~ 1696 рр. і у «Великому посольстві» 1697 — 1698 рр. З 1702р. — граф, З 1703-го губернатор Інгерманландії, пізніше Санкт-Петербурзької губернії. Керував будів-ництвом Петербурга. Мав великі земельні володіння на Україні. З 1707р. — світліший князь.

Під Полтавою керував лівим флангом, потім очолював переслідування шведів і змусив їх капітулювати (1709 р.). У1709-1713рр. командував російськими військами в Польщі, Курляндії, Померанії, Голштейні. У 1718-1724 рр. і 1726-1727 рр. — президент Військової колегії. Після смерті Петра I, спираючись на гвардію, привів до престолу Катерину I і став фактично правителем Росії. В результаті двірцевої боротьби був звинувачений в державній зраді і розкраданні казни, висланий з сім'єю в Березів, де і помер.

У цей час гетьман Мазепа одержує наказ Петра I з усіма козацькими полками йти на з'єднання з російською армією. З 10 козацьких полків в Україні було лише 3 — Миргородський, Лубенський і Прилуцький; Полтавський був на Дону (приборкував повстання К. Бу-лавина); Київський і Гадяцький — на Правобережній Україні — допомагали польським союзникам Росії; 4 полки — Ніжинський, Старо-дубський, Чернігівський, Переяславський — в Білорусі воювали проти шведів. 2 компанійські полки перебували на Смоленщині й Сіверській Україні. Один сердюцький полк Гаврила Бурлія знаходився, як залога, в Білій Церкві. Залишалося ще 3 компанійські і 4 сердюцьких полки чисельністю близько 3-6,5 тисяч чоловік. Всіляко ухиляючись від виконання цього наказу (три тижні він прикидається смертельно хворим), гетьман болісно шукає вихід із становища, що склалося. З ким іти? 24 жовтня він цей вибір зробив. Залишивши в своїй столиці (Батурині) гарнізон з 4 найманих полків — Дмитра Чечеля, Якова Покотила (Покотилова), Денисо-ва і Максима Антоновича (Максимова) та декількох сотен з реєстрових полків (за М. Грушевським — 4 тис, за М. Павленком — 1,5 тис, за Н. Полонською-Василенко — 23 тис, за С. Павленком 7,5-8 тис) під командуванням полковника Дмитра Чечеля і генерального осавула Фрідріха фон Кенігсека (військового інженера із Саксонії), сам з 2-3 тис. козаків рушив на зустріч шве-

Олександр Уривалкін. Іасмний розвідок

дам. (З гетьманом були сотні Миргородського, Прилуцького і Лубенського полків; три компанійські (Юрія Кожу-ховського, Гната Галагана й Андрія Малами), кілька сотень з полків Антоновича й Покогила на чолі з полковниками). Козаки і більша частина старшини не знали про наміри гетьмана. Тільки переправившись через Десну гетьман зібрав усіх на раду і розкрив мету походу. Він пояснив необхідність переходу на бік шведів систематичними порушеннями царським урядом прав і *АД. Меншиков* привілеїв козаків і закликав разом зі шведами скинути російське ярмо і зробити Україну вільною.

Дізнавшись про перехід Мазепи на бік Карла XII, Петро I наказав О. Меншикову захопити гетьманську резиденцію Батурин. Тут стояла майже вся козацька артилерія (від 70 до 315 гармат) і знаходились великі склади з продовольством і фуражем, дуже потрібні шведам (28 вересня 1708 р. під Лісною в Білорусі був розгромлений обоз генерала Левенгаупта — продовольство, фураж, військові припаси шведи втратили). Сюди ж і поспішали війська Карла XII і Мазепи.

Про всю серйозність становища, що склалося, говорить численне листування між Петром I і Меншиковим. Батурин із своїми величезними запасами був не тільки головним опорним пунктом мазепинців, але і політичним центром антиросійського руху на Україні. Значення гетьманської столиці було таким величезним, що питання, хто встигне захопити її раніше в ті жовтневі — листопадові дні 1708 р., докорінно впливало на загальний хід війни. Одержавши в своє розпорядження величезні матеріальні ресурси, зосереджені в місті, гетьман І. Мазепа і його шведські союзники не тільки змогли б підняти антиросійське повстання на всій Україні, але і залучити до війни Кримське ханство і Османську імперію. Позбавити супротивника стратегічних запасів, не дати розростися хвилі антиросійського руху на Україні стало головною задачею російського командування в ті дні.

1 листопада 1708 року Петро I надсилає Меншикову лист з невтішними вістями: «Оголошуємо Вам, що нераденієм генерал-майора Гордона шведи перейшли сюди. І того ради бажайте бути небезпечні, понеже ми відступатимемо до Глухову. Того ради, як-

Гетьман Іван Мазепа та гасемниці Північної війни (1700-1721 рр.)
що цієї ночі до ранку або уранці зробити можливо, за допомогою Божієї закінчуйте. Якщо ж неможливо, то краще покинути, бо ворог перебирається в чотирьох милях від Батурина».

Що ж так стривожило російського монарха?

Карл XII, не дивлячись на допущену раніше помилку, вміло організував форсований марш своєї армії до Батурина. 30 жовтня — 1 листопада 1708 року шведи вийшли до Десни в районі Мезіна і приступили до переправи на протилежний берег. Тоді як шведи тільки готувалися до переправи, загони Меніпикова, збивши козаче прикриття, оточили місто.

Гарнізон піпкт в замок і приготувався до штурму. Всі спроби парламентаря умовити гарнізон здатися не мали успіху. Правда, комендант фортеці полковник Д. Чечель зажадав на роздуми три дні, але Менніков не прийняв ці умови.

2 листопада 1708 р., тоді як Петро I надсилав князю Меншико-ву тривожні листи, російські війська приступили до штурму міста. Сам штурм тривав всього дві години. Тоді як козаки відбивали атаку драгун Меншикова і піхотинців Анненкова, наказний полковник Прилуцького полку Іван Ніс відкрив потайну хвіртку і впустив в місто колону російських військ.

Опір гарнізону був зламаний. Вояки частково загинули, частково втекли. Переможці влаштували масову різанину не щадивши ні старого ні малого. Лише невеликій частині жителів вдалося врятуватися. За різними даними, у Баатурині загинуло від 5 до 14 тис. мирних громадян, компанійців та козаків. На різанину, вчинену в Баатурині, відгукнулись у Західній Європі. Газети вийшли з заголовками: «Страшна різанина», «Руїна України», «Жінки і діти на вістрях шабель».

4 листопада шведська армія підійшла до Батурина і замість очікуваних запасів побачила димлячі руїни. На короля ця картина справила гнітюче враження. Ще більше вбивався Мазепа, що сказав П. Орлику: «Наш почин нещасливий. Бачу, що Всевишній не поблагословив нашого наміру».

І з політичної, і з військової точки зору узяття Батурина мало величезне значення. Знищивши основну базу супротивника на Лівобережній Україні, позбавивши його запасів пороху, провіанту, фуражу й артилерії, Петро I зірвав надії шведів і їх українських союзників на розгортання широкомасштабних бойових дій на території Гетьманщини і Слобідської України із залученням всіх сил вірогідних союзників.

Олександр Уривалтан. Таємниці розвідок

З політичної точки зору узяття Батурина знаменувало розкол у рядах прихильників гетьмана, а також перехід частини співчуваючих їм на сторону Петра I. З листопада 1708 р. в Глухів прибули вірні Петру I полковники: стародубський — Іван Скоропадський, полтавський — Іван Лево-нець, ніжинський наказний — Лук'ян Журахівський, чернігівський — Павло Полуботок, переяславський — Степан Тамара, найманців — Антон Танський зі своїми старшинами. Київський, га-дяцький полковники були в цей час в складі російських військ у Польщі. 6 листопада на раді гетьманом обрали І. Скоропадського. Влада вчинила символічну розправу над Мазепою. На ешафоті поставили шибеницю і опудало Мазепи з усіма регаліями. Меншиков і Головкин — кавалери ордена св. Андрія Первозванного розірвали патент Мазепи на орден, а опудало повісили. Тут же був страчений полковник Д. Чечель, який утік з Батурина, але був зловлений в с. Обмачів ніжинськими козаками.

[СТОРИЧНА ДОВІДКА

Прах гетьмана Івана Мазепи в жовтні 1999 р. було перевезено з Румунії в Батурин.

Тут створено історико-культурний заповідник і організована гетьманська алея. Власне прахом те, що було привезено з румунського міста Галац, назвати можна лише умовно. Була урна з тамтешню землею. Іван Мазепа помер 22 серпня (2 вересня) 1709 р. у Варниці (Бендери), куди він утік після Полтавської битви разом з Карлом XII. Тут він і був похований. Пізніше його тіло перевезли в Галац і не-репоховали в церкві Святого Георгія. Зараз цієї церкви немає, на її місці побудовано житловий мікрорайон, який одержав ім'я Мазепи.

В 1992 р. Українська Православна Церква (Київського патріархату) зняла анафему з імені гетьмана.

Щоб вплинути і на релігійні почуття, Петро I настав, щоб церква віддала Мазепу анафемі. (Анафема — в християнстві прокляття і відлучення від церкви як найвища кара за релігійний злочин (богохульство, глум над святинами, святотатство, вільнодумство тощо). Анафемі були піддані С. Разін, О. Пу-гачов, декабристи, Л. Толсгой та інші.) В листопаді 1708 р. у церкві м. Глухова митрополит Київський і Галицький Іосаф Кро-ковський тричі виголосив анафему і вічне прокляття І. Мазепі. В усіх церквах та соборах гетьмана прокляли як зрадника. Крім то-

Гетьман Іван Мазепа та тасмний, ! Північної війни (1700 \ 11 \ />/),.)

го, розраховуючи на лови Мазепа, Петро I замовив для нього спеціальну медаль, яка в історії одержала назву орден Іуди. «По получении сего еделайте тотчас монету серебряную весом в десять фунгов, а на ней велите вырезать Июду, — писав у своєму наказі цар, — на сосне повесившегося и внизу тридесять серебряников, а позади надпись «Треклят сын погибельный Июда, еже за сереб-ролюбие давитея». Правда, одержати медаль вагою 5 кг Мазепі не довелося. Близько 4 тис. козаків, в основному, запорізьких, пішли слідом за Мазепою та переселилися на територію, підконтрольну Туреччині — це була перша українська політична еміграція.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Журахівські — український шляхетно-старшинський рід на Лівобережжі; Михайло Журахівський — сосницький сотник (1649); його син Яків (1672—1677) — глухівський сотник, ніжинський полковник (1678-1685). Брав участь у Чигиринському поході (1677); син Якова, Лук'ян (? — 1718) — ніжинський полковник (1708-1718); Василь Якович (? -1730) генеральний осавул (1719-1724), член першої Малоросійської колегії, прихильник наказного гетьмана П. Полуботка. Онук Лук'яна Андрій Журахівський був останнім ніжинським полковником (1772-1782).

З кінця жовтня 1708 р. Петро I розсилає в Україні грамоти, в яких описувалося зрадництво Мазепа і заклиалося боротися проти його прибічників. Грамоти були адресовані церковним ієрархам, а через них населенню (оскільки в ті часи головним джерелом, звідки надходили новини, був амвон); полковникам, які зберегли вірність; усьому українському народу, рядовим козакам і старшинам, що перейшли до шведського короля. Одним з прикладів такої грамоти (а аргументи скрізь були однаковими) може служити лист Петра I ніжинському наказному полковнику Лук'яну Журахівському. Письмо царя Петра Алексеевича нежинському наказному полковнику Лук'яну Яковлеву, сьїну Жураковському.

«Господин полковник Нежинский Наказной! Объявляем вам, что Гетман Мазепа, забыв страх Божий, изменил Нам и переехал к Королю Шведскому, таким образом: объявил войску Малоросийскому, что указ наш получил идги за Десну против неприятеля, и когда перешед за Десну, приближюся к войску неприя-

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

тельському, тогдa войско Малороссийское, поставя в боевой строй, объявил им, что он пришел не биться, но служить Королю Шведс-кому, и тако тем льстивым образом вся старшина и полковники достались в руки неприятелю. Чего ради Мы послали Наши указы по всей генеральною старшине и полковникам и сотникам, да-бы онѣ избирались на избрание нового Гетмана, по правам и вольностям своим, вольными голосами, а вас желаем, дабы вы, как найскорее, для советов прибыли сюда к Нам, ибо Мы, попечение имеем о Малороссийском народе, чтоб онѣй в порабощение и под владение Польское не приведен был, и церкви и Святыѣ мо-настыри во осквернение и в Унию обращены не были, и уповаем, что и вы по верности своей к Нам, о том попечение иметь, и за веру, и за отечество стоять, будете. И того дня к Нам немедленно поспеѣайте, а Мы вас обнадеживаем Напѣю особливою высокою милосгью, и будьте благонадежны, что Мы вас в настоящие полковники Нежинские пожалуем.

Подлинное за подписанием собсгвенноручным тако: Петр».

Майже одночасно з царським указом в Україні стали розповсюджуватися гетьманські і королівські універсали. Почалася так звана «війна перами» — боротьба за симпатії народу, апеляція до його совісті і честі.

Перше послання Мазепа адресував 30 жовтня 1708 р. старо-дубському полковникові І. Скоропадському. Ідеї, викладені в цьому листі, повторювалися в наступних його універсалах.

Гетьман писав, що перейшовши на бік шведів, він турбувався не про особисту вигоду, а про щастя українського народу, якого «цар приміряється до рук прибрати і в тиранську свою неволю запровадити». Мазепа запевняв, що Росія знаходиться на грані воєнної катастрофи. З одного боку «потенція Московська безсила і невоєнна, втіканням завжди від непереможних військ шведських рятується», аз другого — шведський король, який є «єдиним заступником обіжених, люблячий правду і такий, що ненавидить брехню». Поскілки становище Петра безнадійне, то треба поспішати до Карла. Далі радилося, як це зробити: «Старайся усіма засобами по даному тобі від Бога розуму і вправності Московське військо із Стародуба викорінити, щоб затим до боку нашого з товариством поспішати».

7 листопада 1708 р. було опубліковано маніфест від імені Карла XII. У маніфесті він заявляв, що «приймає гетьмана війська Запорозького і народ весь малоросійський в оборону». Щоб ніхто не сумнівався в силі шведів і їх непереможності, у ньому перера-

Гетьман Іван Мазепа та тасмниці Північної війни (1700—1721 рр.)

ховувалися битви і сутички, в яких шведи «без зупину наступали і неминуче перемагали, в той час, як німечні російські полки, відкочуючись уступали свою територію і втрачали багато тисяч солдат і офіцерів». У маніфесті стверджувалося, що Петро I «с па-пежем Римським давно вже трактує, аби викоринивши грецьку віру, римську в державі своїй впровадити» і закликалося до «пос-луїнності ясновельможному гетьманові Мазепі».

6 листопада 1708 р. у «війну перами» включається і новий гетьман Скоропадський. Він закликає селян і козаків нападати на шведські загони, ловити «неприягельських шпигів», збирати відомості про шведів.

Результат цієї війни підсумував Густав Адлерфельд. Він писав: «... Мужики, збуджені універсалами гетьмана Скоропадського, стали збирати шайки і нападати на шведів, і ми несподівано опинилися в необхідності постійно битися як з ворогом, так і з жителями того краю, куди ми ввійшли. Це прикро вражало старого Мазепу, котрий упав у несподіваний сум, коли почув, що росіяни оволоділи в Білій Церкві його скарбами, а він на них покладав надії».

Переконавшись у відсутності підтримки широких мас населення і слабкості шведської армії, яка знаходилася в украй складному становищі, багато хто з оточення Мазепи став перебігати в табір Петра I. Першим покинув гетьмана миргородський полковник Д. Апостол. За ним послідували генеральний хорунжий І. Сулима, корсунський полковник П. Кандиба та інша старшина. Компанійські полки Антона Танського, Федора Степановича та сердюцький полк Гаврила Бурляя склали присягу на вірність новому гетьману І. Скоропадському. Пізніше за інших рішення піти від Мазепи прийняв компанійський полковник Гнат Галаган. Перехід його полку, під час якого він «на дороге по-бил шведов и живцем привез шесгьдесят восем человек», відбувся десь між 6 і 15 грудня 1708 р. у районі с. Сорочинців й був зустрінутий в ставці Петра з великим піднесенням.

Розрахунок Карла XII на вступ до війни проти Росії всього українського війська був помилковим. Не дивлячись на існування серед населення руху за незалежність, велика частина українського народу сприйняла шведів не як друзів і союзників, а як загарбників, що несуть на своїх багнетах ярмо підпорядкування вірному васалу Карла XII — Станіславу Лещинському — королю Речі Посполитої.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Йоган Вендель Барділі (1676-1740) духовник й секретар вюртемберзького принца Максиміліана Емануеля у своїх спогадах надрукованих у 1730 р. у Штуттгарті стверджує, що часом відношення шведського війська до українського населення було відкрито вороже. «... Підполковник Функ наказав у містечку Терни вбити тисячу полонених козаків, саме містечко спалити, щоб викликати в населення страх, так він поступив і у Недригай-лові», — пише Барділі. Однак вбивства полонених та місцевого населення, паління міст і сіл приводили не до страху, а викликали партизанський рух проти шведів. Тому Барділі не дивується, що маніфести Карла XII до козаків, щоб переходили на шведську сторону, не дали очікуваних результатів.

Король Карл XII і гетьман Іван Мазепа під Полтавою

Всі ці події проходили на фоні природного катаклізму. В Україні в 1708 р. уже у вересні випав сніг. А в листопаді морози лютували по всій Європі. Замерзло Балтійське море, навіть канали Венеції вкрилися кригою. В Україні морози досягали 30 градусів за Цельсієм. Шведи в зношених літніх мундирах, шукаючи, що натягти на себе, грабували населення. Барділі так описує наслідки суворої зими для шведської армії: «Солдатів, що замерзали перед брамою, звозили на санях до міста. У Гадячі не було ні одного дому, що не виглядав би як шпиталь, по хатах було гак багато недужих на лавках і під лавками, що годі було просунутися ногою ...були такі великі втрати, неначе б то програно битву ...ти-

Гетьман Іван Мазепа та тасмний Північної війни (1700—172) рр.)

сячі, які не замерзли, не могли виконувати своєї служби, не було майже нікого, хто б не мав відмороження на носі, руках, вухах, пальцях, на ногах або на інших частинах тіла». Армія Карла XII потребувала відпочинку і тепла, і король вирішив відкласти активні бойові дії до весни, розквартирувавши свої війська між Прилуками і Ромнами, Лохвицею і Гадячем.

Подібне розташування військ дозволяло встановити зв'язок по Дніпру з поляками Станіслава Лещинського, Запорізькою Січчю і забезпечити достатнє постачання фуражем і провіантом.

В листопаді 1708 р. для збору фуража і провізії, зосереджених в районі Лубен і Пирятини за наказом короля були послані драгунські полки Нільса Ельма і графа Н. Юлленшерни. Шведи знали, що гарнізони навколишніх містечок склалися з козаків і місцевих жителів, які, на їх думку, не могли дати надійну відсіч частинам королівської армії.

Завдання полягало не тільки в зборі необхідних запасів, але і в оволодінні в Пирятині, одному з найбільш укріплених містечок, системою приудайської оборонної лінії. Як свідчать документи, місто знаходилося на правому березі Удая.

Замок був головним фортифікаційним вузлом міста. Він знаходився на острові і мав форму трикутника. З фортеці вело четверо воріт: двоє до річки, інші — у бік Лубен і Переяслава. Стіни замку були складені з дубових колод. Гарнізон з 2 сотень пирятинських козаків мав в своєму розпорядженні 13 гармат і 11 гаківниць (кріпосних пищалей). Артилерія знаходилася на валу і стінах замку, який з двох боків оточувала вода, а з третьою був проритий глибокий рів. На території ринку, що примикав до замку, була створена друга оборонна лінія, що складалася з високого валу і рову з водою. Гарнізон фортеці очолювали брати лубенського полковника Ле-онтія Свічки — Лук'ян, Василь, а також сотник Семен Вакуленко.

28 листопада 1708 року шведи форсували р. Перевод між селами Белошапки і Березова Рудка. 1 грудня передові частини вже стояли біля стін міста. Козаки і міщани виконали вимоги шведів про видачу фуражу і провіанту. Як тільки шведи рушили до свого табору, розташованого в районі села Замостище, козаки атакували маршову колону. Частина шведів загинула в ході сутички, інші здалися в полон. Полонених відправили до коменданта Переяслава генерал-майора Інфланта.

Дізнавшись про поразку своїх фуражирів Ельм і Юлленшерна послали два спешенних ескадрони (300-500 чоловік) з наказом спалити місто. Проте і цей загін зазнав втрат і повернувся ні з чим.

Олександр Уривалкін. Гасмниці розвідок

Найважчі бої розгорілися 15 грудня. На світанку шведи підійшли до міста. Посланий парламентар не добився здачі фортеці. Юллен-шерна наказав почати штурм. Сутичка була запеклою. Ціною значних втрат шведам вдалося захопити вал і ринкову площу. Гонець, посланий Свічкою до Переяслава до генерала Інфланта, повідомив його про важке становище гарнізону і попросив про допомогу.

Зі свого боку солдати Карла XII готувалися до рішучого штурму. Задача, що стояла перед шведами, була досить складною. Не дивлячись на морози, що почалися, лід на річці був надзвичайно крихкий і підійти до стін не представлялося можливим. Для атаки залишалось одне місце — Переяславські ворота замку. Це полегшувало задачу гарнізону, який зосередив всю артилерію на одній стіні.

Тричі шведи ходили в атаку, намагаючись оволодіти воротами замку. Декілька десятків солдатів увірвалися на стіни, але були знищені козаками. Втративши близько 300 чоловік убитими і до 600 пораненими шведи припинили штурм.

Наступного дня, дізнавшись про підхід росіян, скандинави, кинувши частину обозу, поспіхом ретировалися в Лохвицю.

Невеликий загін фуражирів, що грабував село Каплинці, був знищений місцевими жителями і козаками. 20 грудня до рук пи-рягинців потрапив роз'їзд на чолі з підполковником Тізендорфом.

Пирятинські козаки не тільки відкинули супротивника з території свого району, але і звільнили містечко Чернухи.

Лук'ян Свічка так повідомив царя про дії пирятинців: «Коли шведи прийшли в Пирятин і вони з громадою мужньо проти них стояли і багато шведів побили і в полон узяли*».

Через князя Д. Голіцина Петро I похвалив дії пирятинців, подарувавши місту грамоту за заслуги його захисників в боротьбі з шведським військом. До кінця грудня 1708 р. головні сили російської армії були розташовані в Ахгирці та Сумах крім того Петро I зміцнив гарнізони в Полтаві, Ніжині, Миргороді, Ромнах та Переяславі. Таким чином, російські війська з трьох боків огорнули шведів, утруднюючи їм можливість відбивати набіги легких рухомих загонів. В той час проти прибічників Мазепи Петро I проводив стару, всім відому політику «кнута і пряника»: з одного боку — жорстокі репресії, а з другого — амністія тим, хто знову перейде на бік царя.

5 січня 1709 р. Петро I наказав канцлеру графу Г. Головкину відправити грамоту гетьману Скоропадському з наказом прибути

Гетьман Іван Мазепа та тасмниці Північної війни (1700—1721 рр.)

в місто Ніжин і, розташувавши там свою ставку, «зібрати малоросійські війська, і чинити спільно з великоросійськими військами, туди відправленими, пошук над ворогом*».

Ставка гетьмана знаходилася в Ніжині з січня по березень 1709 р. Саме звідси козаки тривожили своїми вилазками шведів; тут по-новому формувалася козака армія. Ніжинський полк, залишившись вірним Петру I, став опорою царя і щитом перед військом Карла XII. У Ніжинській фортеці утримувалися схоплені прибічники Мазепи із старшини і шляхти, сюди ж Головкін відправляє схоплену в дорозі дружину гетьманського керівника О. Бистрицьку (вона була родичкою Мазепи). Бажаючи втримати за собою Ніжинський полк, Мазепа пише листа веркіївському (вергіївському) сотнику С. Афанасьєву, підбиваючи його і козаків не слухати наказів Л. Журахівського і І. Скоропадського, і обіцяє швидко допомогу від шведів. Козаки на це не погодились. У січні 1709 р. князь Г. Долгорукий, який знаходився зі своїм штабом у Ніжині, вислав дивізію генерал-майора Гінтера і кілька сотень ніжинських козаків узяти Прилуки. Шведи, які утримували це місто з кінця листопада, пішли з нього, не наважившись дочекатися приходу солдат і козаків; з ними поїхали і сім'ї тих, хто приєднався до Мазепи.

Гінгер зайняв Прилуки, сюди ж прибув з Ніжина і новопризначений прилуцький полковник І. Ніс. Ніжинські козаки повернулися додому, а замість них 22 січня Долгорукий присилає солдатський Ямбурзький полк на чолі з полковником Вестовим. Але проти шведів діють не тільки регулярні частини. Протягом зими 1708-1709 рр. відчутних ударів шведам завдали партизанські війська на території Чернігівщини, Слобожанщини і Полтавщини. Правда, під впливом авторитету Мазепи і його універсалів мешканці окремих сіл заявляли про підтримку шведів. Окремі добровольці поповнювали загони прихильників гетьмана; в містах працювала його розвідка. Але таких прикладів було мало, а після оголошення Петром I амністії для тих, хто перейшов до шведів, гетьмана залишила і майже вся старши-

Олександр Уривалти. *Тасмний, ! розвідок*

на. Тільки Запорозька Січ стала на бік Мазепи, проти якого неодноразово виступала раніше.

11 березня 1709 року на Раді в Переволочні запорожці остаточно ухвалили рішення встати на бік шведів і Мазепи для боротьби за свої вільності і привілеї.

Реакція на ці дії запорізьких козаків як в Росії, так і в Європі не була однозначною. Французький посол при турецькому дворі Шарль Ферріоль писав: «Козаки не є природними підданими царя, вони тільки віддалися під його протекцію, і ніхто не може обвинувачувати їх за те, що, бачивши, як знищують їх вільності і привілеї, вони підняли повстання».

Реакція російського самодержця і його генералітету була абсолютно протилежною. Генерал Карл Ренне, описуючи обстановку 30.03.1709 р., що склалася, докладав Петру I: «А тут набагато від тих зрадників великий вогонь розгорається, який потрібно наперед гасити». Цар повністю згоден з Ренне: «А найбільш тщитца каналію запорізьку і спільників їх викорінювати».

Проте запорожці і тут випередили російського царя. Козаки під командуванням кошового отамана Костя (Костянтина) Гордієнко спочатку напали на невеликий російський загін в Царичівці, убивши 50 і узявши в полон 15 солдатів, а потім на велике з'єднання полковника Кемпбела, захопивши в полон 154 чоловіка.

Таким чином гетьман і- Мазепа добився значного військово-політичного успіху. Запорізьке військо, що спрадавна користувалося величезною пошаною і любов'ю серед українського населення, підняло прапор боротьби проти Петра I.

В березні 1709 р. кошовий Гордієнко прибув у табір шведського короля і домовився з ним про спільні дії проти Росії.

Петро I наказав зруйнувати Запорозьку Січ (14 травня полковники Петро Яковлев і Гнат Галаган (колишній запорожець, «ма-зепинець»), що перейшов на бік Петра I) розгромили Запорозьку Січ на острові Базавлук). Січ була зруйнована, артилерія (36 гармат, 4 мортири, 12 гаківниць) вивезена. В полон потрапило 300 козаків. Решта на суднах із Базавлука пішли вниз по Дніпру і розташувалися на р. Кам'янці (притока Дніпра). Згодом вони відступили до урочища Олешки (на південь від місця, де р. Інгул впадає у Дніпро) і заснували у межах володінь Кримського ханства Олешківську Січ.

Після знищення Січі Яковлев спалив всі судна, зібрані запорожцями для Карла. Остання надія на безкровний перехід через Дніпро королівської армії згасла. А.

Сгілле відзначає, що одер-

Гетьман Іван Мазепа та тасмниці Північної війни (1700—1721 рр.)

жавши звістку про загибель Січі: «... у шведській головній квартирі помічалася велика неуважність». Отже, шведська армія до середини травня опинилася в стані повного стратегічного оточення. З приходом весни Карл XII за порадою Мазепи рушив свої війська на південь для з'єднання з запорозьцями та кримським ханом і поповнення припасів і в квітні 1709 р. взяв у облогу Полтаву. О. Ог-лоблін писав: «Полтава мала велике стратегічне значення, стояла на перехресті важливих шляхів на Запоріжжя, Крим та Туреччину, на Правобережжя й Польщу, на Слобожанщину й Москву та на Дон. Володіння Полтавою забезпечувало панування над усією південною частиною Лівобережжя. Нарешті в Полтаві були запаси провіанту та фуражу, а також сукна, потрібного для війська».

Бій під Полтавою. Гравюра XVIII ст.

В цей час армія Карла XII знаходилася в тяжкому стані. Перемагаючи майже в кожному бою, король не міг знайти союзників у Росії й укласти прийнятний мир. Крім того, в шведів закінчувалися боеприпаси, а корпус генерала А. Левенгаупта з обозом пороху і ядер був перехоплений Меншиковим біля села Лісного. В Полтаві ж знаходився великий арсенал і головні продовольчі склади. Обороняли їх п'ять батальйонів російської армії під командуванням полковника Олексія Келіна і рішуче настроєні місцеві жителі і козаки.

Олександр Уривалкін. *їасмниши розвідок*

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Карл XII Густав (1682-1 718) — король Швеції з 1697р. Командувач шведської армії в Північній війні. У 1700 р. переміг союзнцю Росії Данію і розбив російські війська під Нарвою. У 1701-706 рр. вів бойові дії в Польщі і Саксонії, змусив польського короля — саксонського курфюрста Августа II вийти з війни.

Під час Північної війни підписав з гетьманом Мазепою таємну угоду. Після Полтавської битви (1709 р.) втік у Туреччину. Коли помер І. Мазепа, підтримав на обрання в гетьмани кандидатуру П. Орлика. Розраховував спільними зусиллями (Криму і Туреччини) розбити Росію. У1715 р. повернувся в Швецію. Вбитий за нез'ясованих обставин під час облоги норвезької фортеці Фредеріксхаль. (Існує версія про те, що Карл XII був вбитий пострілом з свого ж окопу). Поступово сюди, під Полтаву, Петро стягує свої війська і козаків Скоропадського.

27 червня 1709 р. під Полтавою відбулася генеральна битва між 30-тисячною шведською і 42-тисячною російською арміями. На боці шведів брали участь близько 3 тис. козаків гетьмана Мазепи та запорозьці копіового Гордієнка. У складі російської армії діяло 7 тисяч козаків під керівництвом гетьмана Скоропадського та полковника Семена Палія, якого повернули із заслання.

Головні козацькі полки стояли напоготові в районі Решетилівки, приблизно на 30 км західніше від Полтави.

Опівдні битва завершилася розгромом шведів і прихильників Мазепи. Рештки шведської армії здалися під Переволочною на Дніпрі. В їх переслідуванні брали участь і козаки.

Карлу XII і Мазепі з невеликим загonom наближених пощастило перебраться на правий берег Дніпра і після переходу через степ досягти володінь турецького султана. Частина істориків пов'язує поразку армії Карла XII під Полтавою (27 червня 1709 р.) з пораненням короля, що відбулося напередодні битви — 16 червня. Розглянемо цю версію, бо поранення Карла XII може мати до українських козаків безпосереднє відношення.

13 червня 1709 р. козаки Скоропадського з двома піхотними полками і чотирма драгунськими переправилися через р. Псьол і здійснили рейд по тилах шведів до сіл Жуки і Ворскла, де мали сутички з пішими козаками Мазепи. 15 червня під прикриттям

Гетьман Іван Мазепа та тасмниці Північної війни (1/00—1/21 pp.)
туману частини генерала К. Ренне — з козаками, волохами і калмиками (хана Аюки) біля села Петрівка перейшли Ворсклу і зайняли плацдарм за 1 2,5 км від шведського табору.

16 червня 1709 р. кілька сотень козаків перейшли Ворсклу біля села Нижні Млини. Саме цей останній рейд дорого коштував шведам.

Справа в тому, що, напевне, хтось з козаків і випустив кулю, котрою поранило Карла XII, але це тільки припущення.

Трапилося це так. 16 червня король разом з Мазепою опинився біля села Нижні Млини, де Делакарлійський полк Г. Зігрота з козаками Войнаровського (племінник гетьмана Мазепа) відбивали атаку козаків. Генерал почту короля князь С. Понятовський писав: «Шесть тысяч московитов подогляли как будто с целью перейти через Ворсклу на расетоянии полутора миль от Полтавы. Несколько козачьих сотен, невзирая на пикет из 48 коней, пос-тавленнѣх для наблюдения за ними, переправились вплавь и напали на шведскую сторону у Полтавы. Король, по своему обыкно-вению объезжавший все посты на самой заре, имел удовольствие с 18 конями прогнать их и преследовать до места переправы, где он и остановился на некоторое время на берегу, следя за тем, как они бросались в реку. Московские войска, находившиеся на той стороне, вели частый огонь: направленная оттуда из нарезного карабина пуля пронзила ногу короля от пятки до конца пальцев, перебив все кости ноги ... вместо того, чтобы подумать о своей болезненной ране, король в течение двух часов объезжал все посты всего лагеря ... , хотя кровь из нее текла в избылии ».

В особистій відвазі Карлу XII не відмовиш: — її він підтверджував щоденною поведінкою. Близько до описаного Понятовсь-ким, виклав умови, за яких було поранено короля, і супер-інтен-данг (у щоденних записках) Даніель Крман.

Згідно з «Журналом Поденнѣх Записок» російське командування тільки 25 червня, тобто через 9 днів, дізналося, що король, оглядаючи табір, «наїхав уночі» на «малу групу козаків — якраз тих, що перейшли ріку біля Нижніх Млинів. Частина козаків необережно сиділа біля вогню. Карл XII застрілив одного з козаків, але пострілом у відповідь був поранений в ногу.

Від кого Петро I і генерали дізналися про це? Від козаків? Не думаю, бо навіть офіцери не знали в обличчя Карла XII. Судячи з того, що опис дуже лаконічний і відрізняється від опису офіцерів, які знаходилися при королі у той час, як його поранило, він, швидше за все, зроблений з неточних свідчень полонених

Олександр Уривалкін. Іаємниці розвідок

чи дезертирів. Схожа версія зареєстрована в «Історії Свейської війни» і літопису Рігельмана.

Шановний читачу, якщо ми уважно розглянемо ці документи, то побачимо, що всі вони сходяться в одному. Постріл, яким поранено короля, було зроблено через одну з вузьких проток Ворскли після того, як Карл XII наїхав на козачий роз'їзд, який відступив, переправившись назад. Ще один маленький штрих до нашої версії. Російська піхота була озброєна гладкоствольними рушницями, карабіни в основному мала кавалерія і козаки, і цілком ймовірно, що саме козак випустив кулю, яка поранила шведського короля.

Цікаво, що Карл XII одержав перше поранення («першу милу річ», як він сам іронізував) на день народження. При тодішній заобонності це вважалося поганою прикметою і відбилося на моральному дусі армії. Але для шведів найгіршим було те, що «вийшов з військової гри» їхній талановитий полководець.

Тасмниця смерті та поховання гетьмана Івана Мазепи

Велика цікавість, котру викликає у істориків та письменників фігура гетьмана Івана Степановича Мазепи, за триста років так і не розвіяла туману невідомості і тасмниць, пов'язаних з його життям. Наприклад, до цієї пори не відомі ні точна дата народження, ні точна дата смерті.

Шановний читачу, спробуємо розібратися або хоча б приблизитись до розгадки останньої дати. Після того як Карл XII та І. Мазепа досягли володінь турецького султана, їх доля склалась по-різному. Карл XII у 1715 р. повернувся до Швеції й у 1718 р. був вбитий під час облоги нор-везької фортеці Фредеріксхаль, а гетьман І. Мазепа помер у Бендерах.

Але точна дата смерті І. Мазепи досі невідома. Сповідник шведського короля Карла XII, що брав участь у всіх великих подіях під час походу на Україну, пастор Георг А. Норд-берг, історики XIX століття Дмитро Бантигп-Каменський і генерал Олександр Рігельман наполягають, що смерть гетьмана І. Мазепи відбулася 22 вересня (за новим стилем 3 жовтня) 1709 року. (Різниця між старим та новим стилем, Юліанським та Григоріанським календарем у XVIII столітті складала 11 діб). Відомі історики, фахівці з історії України, Микола Костомаров, Михайло Гру-

/Григорій Мазепа та писемство Північної війни (1700—1721 рр.)

шевський, Дмитро Яворницький та Дмитро Дорошенко стверджують, що поділ відбулась 22 скриня (2 вересня) 1709 року. Дослідники ХХ століття: а) Борис Крупницький вважає, що гетьман помер п і 21 на 22 серпня (з 1 на 2 вересня) 1709 року; б) Ілько Іоріцпк, Теодор Мацьків. Василь Луців і Микола Андрусяк, що 21 ні'ресня (2 жовтня). Сучасник гетьмана, румунський літописець, Микола Костін пише, що Мазепа помер 18 (29) березня 1710 року. Є ще одна згадка сучасників І. Мазепи про його смерть у 1 710 році без уточнення місяця та дня. Як ми бачимо, різниця між датами від одного місяця до півроку.

Спробуємо на основі відомих документів та джерел, а їх, на жаль, не так багато, прослідкувати події, які передували смерті гетьмана.

27 червня (7 липня) 1709 року о 5-й годині ранку під Полтавою відбулася генеральна битва між шведською і російською арміями. І на боці шведів, і у складі російської армії діяли українські козаки.

Близько 11 годин битва завершилася розгромом шведів і прихильників І. Мазепи. Загибло 1345 росіян і козаків гетьмана І. Скоропадського, з боку шведів втрати склали 9234 вояки. Скільки загинуло козаків гетьмана І. Мазепи — невідомо.

Уцілілі шведські війська і козаки відступали берегами Ворскли до фортеці Переволочної, сподіваючись скористатися для переправи через Дніпро козацькою флотилією, що розташовувалась там. Однак після нападу російського загону полковника П. Яковлева від флотилії лишилося кілька човнів. 29 червня (9 липня) вони були використані для переправи на правий берег Дніпра І. Мазепи, К. Гордієнка, Карла XII кількох сотень козаків та шведів.

Рештки шведської армії (16275 чоловік) здалися в полон 30 червня (10 липня), коли під Переволочною з'явився О. Меншиков із 9-тисячним загоном російських військ та козаків гетьмана І. Скоропадського.

Опис утечі Карла XII та І. Мазепи з-під Полтави подано в шведському «Докладному денному реєстрі». Правда, написаний він був пізніше, і не всі дати збігаються з іншими джерелами.

У реєстрі говориться, що «козаки зробили велику прислугу (шведам), будучи самі добрими плавцями, заохотили й допомогли іншим переправитись на другий бік». Мазепа зі своєю старшиною та їхніми родинами переправилися о шостій годині вечора, король же того самого дня опівночі. Переправившись на другий бік

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Дніпра, король наказав понищити всі човни й пороми, щоб не попалися ворогові. Ускладнивши тим ворогові погоню, наступного дня 12 липня (?) всі приготувались у дорогу. Король та його поранений генерал Герд їхали на малому татарському возі. Гетьман лежав на подушках у своїй кареті і майже не підводився через сильні приступи подагри. У тій самій кареті разом з ним їхала жінка-ко-зачка, котра «увивалася коло нього». Всі інші їхали верхи. Спека вдень, холод уночі, спрага й голод усім дуже докучали... 16 липня (?) валка прибула над ріку Буг, а 17 липня були під турецькою фортецею Очаків. Того ж дня всі знатні шведи перетнули турецький кордон, переправившись на другий бік Бугу. Для інших переправа дещо затяглася, тому що паша в Очакові наполягав на платі по два дукати за чоловіка. Знаючи, що генерал російської армії князь Г. Волконський наступає їм на п'яти, шведи силою захопили човни І почали переправу. Частина шведського війська потонула, частина загинула в степу, а частина потрапила у полон (18 липня) Г. Волконському. (За рапортом генерала Г. Волконського «через Буг король і Мазепа переправились за день до мого приїзду»). 20 липня козаки та шведи, які перейшли на другий бік Бугу, знаходились у трьох милях від Очакова, де вони відпочивали кілька днів. 25 липня табір вирушив у дорогу. 1 серпня він зупинився в передмісті Бендер. У півмилі від міста короля зустрів комендант Бендер, сераскир Юсиф-паша з численним почтом І повідомив його, що з наказу султана він приготував для нього та його війська табір неподалік від Дністра. Шведи розбили свій табір на березі Дністра поблизу Тягинсь-кої фортеці (Бендери) «трошки нижче міста, серед дерев», на місці селища, змитого розливом річки. Карл XII пробув тут до липня 1711 року, поки черговий розлив Дністра не змусив його перемістити резиденцію на околицю села Варниці, де він заснував поселення, символічно назване «Новий Стокгольм». Про перебування козаків у Бендерах (Тягинська фортеця) пише у своїх «Записках про подвиги Карла XII» слуга короля Гультман: «Поблизу валаського містечка Варнісси (Варниці) спорудив собі житла полк його королівської величності. Спочатку гетьманові Мазепі, ще за його життя, а потім гетьманові Орлеку (Орлику) його королівська величність дозволила розташувати там 3000 запорожців, тож і козаки мали свої житла».

Про утечу Карла XII та І. Мазепи згадує у своєму звіті до міністра закордонних справ Франції маркіза де Торсі французький посол при польському королі Станіславі Лещинському

Гетьман Іван Мазепа під північній війни (1700—1721 рр.)
маркіз Жан-Луї д'Юссон де Інштік: «... Шведському королеві пощастилося вчас переправитися черг: Дніпро, його супроводжував Мазепа». Французький посол у Стамбулі, барон Шарль де Ферр'юль писав, що «шведський королі, і гстг.млн з рештками союзного війська прибули до Очакова (і (17) липня 1709 року, а звіди прибули до Тягина». Це твердження підкріплюється і повідомленням від 22 серпня 1709 р. французького агента в оточенні короля Ст. Лещинського Жана Казимира де Балюза, адресованого міністру де Торсі.

Про перебування І. Мазепа в Очакові та Бендерах пише у своїх звітах англійський посол у Москві (1704-1711 рр.), лорд Чарлз Вітворт: 27 липня (7 серпня) 1709р., 3 (14) серпня 1709 р., 10 (21) серпня 1709 р., 24 серпня (4 вересня) 1709 р. та 1 (12) вересня 1709 р. Даниїл Крман, посланник лютеран до Карла XII, у своїх мемуарах пише, що 5 (16) серпня 1709 р. до Бендер прибув шведський генерал Меєрфельт (Меєфельт) з умовами згоди від Петра I, а за ним царські послы «між ними Скоропадський, полковник Стародубський, вибраний на місце гетьмана Мазепа по його прилученні до шведів». Скоропадський, як переказували Крманові, «оправдувався перед Мазепою за те, що прийняв титул гетьмана, пропонований царем, обіцяв бути вірним своїйому гетьманові і привести йому збунтованих козаків, як тільки прийде корисна нагода?».

Отже, за всіма даними, на початку серпня 1709 р. гетьман І. Мазепа був живий і знаходився у Бендерах. За одними даними, у таборі Карла XII, за іншими, знімав будинок у передмісті Бендер.

Відступивши з залишками армії Карла XII, кількома тисячами козаків на територію Османської імперії, І. Мазепа та його прихильники опинилися в складних обставинах. Хоча султан Туреччини відмовився видати гетьмана й старшин царю, ця загроза постійно висіла над ними. Петро I, бажаючи чи то помститися, чи дати науку всім іншим, зажадав від турецького султана видати Мазепу. В турецьких джерелах налічується три листи царя до султана (від 10 (21), 14 (25), 27 липня (8 серпня) 1709 року). За Мазепу та його старшину Петро I пропонував туркам 300000 талярів, але спираючись на східну гостинність, султан відмовив.

Цар знову і знову домагався у турецького уряду щоб йому видали гетьмана. З цього приводу М. Костомаров пише, що «... Мазепа добре знав права та звичаї мусульманського Сходу. Він знав, що в султанському дворі гроші користувались великою могутністю. Якщо Петро, якого гетьман знав завжди бережливим,

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

не жалкував великих грошей, щоб отримати в свої руки хилого старця, то Мазепа міг вважати, що ще два-три таких наполегливих домагань, супроводжених подарунками, і турецький уряд накаже його видати».

Також Петро I надіслав листа 8 (19) липня австрійському імператору Йосифу I з проханням видати Мазепу, якщо він з'явився в Угорщині. 15 (26) вересня 1709 р. австрійський уряд вирішив заарештувати й видати Мазепу цареві.

У наказі генералу фон Кріхбауму від 21 вересня (2 жовтня) 1709 р. зазначено, що «Його Цісарський Маєстат пообіцяв видати цареві Мазепу та інших ворохобників, що знаходяться при шведському королеві, з умовою, що Його Царський Маєстат видасть Його Цісарському Маєстатові угорських та інших ворохобників ».

Крім того, спалахнули суперечки між гетьманом та полковниками, а в середині липня 1709 р. підняли бунт запорожці. Про козацький бунт біля Очакова згадують у своїх спогадах шведський офіцер Крафорд та ад'ютант Карла XII генерал Станіслав Понятовський.

Крафорд пише, що «... 11 липня зупинились ми за дві милі від турецького Очакова і тут недалеко від Чорного моря стали обозом, коли вночі підняли алярм, тому що запорожці хотіли зловити гетьмана Мазепу й передати його в руки росіянам, однак їх задум не вдався».

Генерал Ст. Понятовський, якому доручили заспокоїти козаків, повідомляє, що вже 12 липня 700 запорожців дезертирували.

Все це свідчить про те, що становище гетьмана І. Мазепа було доволі складним. Погрібно було щось робити.

З другої половини серпня він вже ні з ким не зустрічається і ніхто гетьмана не бачить.

З'являються чутки про хворобу І. Мазепа, а пізніше і про його смерть. Правда, дати смерті у більшості різні. Переглянемо інформацію сучасників гетьмана Івана Мазепа.

Яків Ізелін (1681-1737), професор університетів в Марбурзі й Базелі, член Французької Королівської Академії Наук, у своїй енциклопедії, виданій у Базелі в 1726 році пише, що «Мазепа помер 3 вересня 1709 р. в Бендерах і був похований у соборі св. Юра в Яссах».

Лорд Чарлз Вітворт (1675-1725 рр.) англійський посол у Москві у своєму звіті від 20 (31) жовтня 1709 р. повідомляє: «... що старий Генерал Мазепа помер у Бендерах на початку вересня».

Французький дипломат Жан Казимір де Балюз (1648-1718) у своєму листі від 30 вересня 1709 р., повідомляючи міністра за-

Гетьман Іван Мазепа ши чї.и шшш I Итиччї війни (1700—1721 pp.)

кордонних справ маркіза де Торсі, п<ичгллчись на інформацію господаря Молдавії Михая Ракоці, мше, що Карл XII перебуває в Тягині і що «покійний Мазепа не и\м переправлений в Ясси, а похований у Бендерах*.

Йоган Вендель Барділі (1676- 1 7■-]()), духівник й секретар вюртемберзького принца Максиміліяна Клілнупля, у своїх спогадах, надрукованих у 1730 р. у Штуттгарті пише, що «життєвий шлях гетьмана заверпівся у жовтні 1709 р. •>.

Жак Марон, французький агент, що працював секретарем великого коронного гетьмана Адама Сенявського, у своєму листі від 9 жовтня 1709 р. до французького посла при дворі де Боннака згадує, що І. Мазепа, знеможений старістю і недугою, помер в Бендерах.

Франкфуртський журнал «ТКеаігшп Еигорасштп» XVIII ст. за 1720 р. у нарисі про гетьмана І. Мазепу пише: «... 3 листопада 1709 р. помер дуже нещасливий союзник шведського короля. Був це чоловік глибокого розуму, з великим воєнним досвідом І, хоч мав велике майно та владу серед козаків, шукав собі чогось вищого; може через бажання помсти, знайшов нещастя. Він помер, проживши 77 років (?), саме тоді, коли росіяни дуже сильно домагались його видачі. Були поголоски, що турки, бажаючи позбутись, отруїли його, однак тяжко в це повірити, бо вони кожного разу категорично відмовлялись його видати».

29 вересня 1709 р. шведський комісар Сольдан приїхав до Мазепи (його спогади знаходяться у Стокгольмському архіві) і залишався разом до останніх хвилин гетьмана. Сольдан пише, що «... перед гетьманським ліжком стояли дві бочілочки, повні дукатів, з-під подушок старця визирали два мігпочки з дорогоцінностями. Войнаровський у сусідній кімнаті ждав, щоби прибігти на кожний поклик... 1 жовтня вечером Мазепа втратив пам'ять, і маячня його тривала майже цілу добу. При ньому залишився тільки священник, Орлик, Войнаровський та я... Звістка про близьку смерть Мазепи почала поширюватись у Бендерах. Від полудня 2 жовтня юрба тривожно збиралася довкола гетьманського дому. Були там шведи, поляки, турки, але найбільше козаків... Пополудне в 4-й годині Карло XII прийшов востанне попрощатись зі своїм союзником і другом. Який не пізнавав уже нікого... Останній віддих великого гетьмана був дня 2 жовтня 1709 р. в 10-й годині вечора».

Ще один документ про смерть гетьмана І. Мазепи був написаний близько 1720 року, особою, дуже близькою гетьману. Части-

Олександр Уривалин. Тасмний} розвідок

на істориків вважає, що автором був Пилип Орлик. Документ написаний німецькою мовою, не має дат і підпису (знаходиться у шведському королівському архіві). У ньому говориться: «... Одразу по прибутті до Бендер козацький гетьман Мазепа зліг від смертельної недуги і послав гінця до його королівської величності з проханням виділити йому на час хвороби надійного охоронця, щоб його майно, яке він мав

-. „ *Шляхетський герб гетьмана*

при собі у золотих клеинодах, не

„ „ *Івана Мазепи*

потрапило до чужих рук. Тож його

королівська величність казав мені прибути у

розпорядження гетьмана і залишатися при ньому.

Коли я прийшов до нього, він був дуже слабим. Як

тільки я увійшов, він дуже зрадів, бо мав нарешті з

ким поговорити. Потім він попросив мене, щоб я був

коло нього і не спускав ока з його речей та кімнати, а

особливо пильнував скриню, та два бочівки-чвертки,

повні дукатів, та ще кілька сидельних сумок, напханих

копітовностями та великою кількістю золотих

медалей. Сидельні сумки були сховані у гетьмана під

подушкою, а бочівки з дукатами стояли перед ліжком.

Ще він попросив мене, щоб я нікому з його людей не

дозволяв нічого приносити чи брати з кімнати.

Я зустрів його племінника Войнаровського, він жив у

сусідній кімнаті. Войнаровський мав дивний вигляд.

Йому я сказав, що маю розпорядження перебувати тут

і пильнувати пана гетьмана та стерегти його речі, які,

очевидно, йому дорогі. Через два чи три дні, уночі,

Мазепа помер. Турок, власник того будинку, одразу ж

подався до каді, тобто судді, щоб повідомити йому

про це. Через годину від судді прийшли четверо

турків, забрали все, що знайшли у Войнаровського, і

знесли до кімнати, де лежало тіло гетьмана, замкнули

і запечатали двері, сказавши, що робиться це іменем

султана і що цього вимагає звичай країни. Я теж

приклав свою власну печать. Ці дії викликали у

Войнаровського велике обурення, бо у кімнаті

замкнули і його власні речі. Але Войнаровському

довелося змиритися після того, як турки задевнили

його, що усе йому буде повернено, як тільки буде

встановлено прямого спадкоємця Мазепи.

І-пн. чііі І пан Мазепа та пш-миііі ІГтіічної війни (1700—1721 рр. '.)

Щойно :(<п"шяня день і у Бендерах повідчинялися ворота домів, я подався до місти у штаб його королівської величності і повідомив, що Мазепа мертвий і що усі його речі опечатані турками*.

Спробуємо проаналізувати документи.

По-перше, автор вказує, що гетьман І. Мазепа «одразу по прибуття до Бендер (и.<* було 1 серпня) зліг від смертельної хвороби».

По-друге, гетьман попросив у Карла XII виділити йому охорону.

По-третє, помер І. Мазепа «через два чи три дні, уночі» після того, як до нього, зп наказом короля для охорони, прибув автор.

По-четверте, з документів можна побачити, що І. Мазепа жив у будинку, який знімав у одного з турок. Будинок знаходився десь у передмісті (автор щоб повідомити про смерть гетьмана, «подався до міста»). А тепер декілька питань.

1. Навіщо обережному і досвідченому політику гетьману І. Скоропадському зустрічатись зі смертельно хворим Мазепою? І не тільки зустрічатись, але й просити пробачення і обіцяти «як тільки випаде слушна нагода, привести йому збунтованих козаків»?

Куди їх (та й кого) було вести, адже гетьман помирав?

2. Якщо гетьман просив охорону у Карла XII, то це означає, що своєї у нього не було, або він їй не довіряв. Але куди поділись сотні козаків, які прийшли разом з ним і котрі знаходились, як повідомляє Гультман, тут же, біля шведського табору. Можна припустити, що після бунгу біля Очакова козаки відвернулись від І. Мазепа. Але тоді що робити з інформацією Г. Нордберга про поховання гетьмана. Він пише: «Похоронна процесія мала такий вигляд: першими верхи на конях "їхали королівські сурмачі та барабанщики, супроводжуючи похоронним маршем процесію від самої квартири гетьмана у Бендерах аж до місця поховання; за ними один з козацьких старшин ніс гетьманську булаву, оздоблену справжніми коштовними каменями та перлами. Далі, на возі, запряженому трьома парами білих коней, везли тіло гетьмана. Труна була покрита червоним оксамитом з золотими галунами. По обидва боки процесії гарцювали козаки у бойовому спорядженні і з шаблями наголо. За ними пішки йшов гурт жінок, плачучи та голосячи, бо так велить козацький звичай. За ними верхи їхав гетьман Орлик, що згодом неабияк прославився, та племінник Мазепа Войнаровський, а наостанку — тридцять шведських офіцерів. По узбіччях дороги їхало козацьке військо з опущеними знаменами та мушкетами».

Олександр Уривйлькін. Тасмниці розвідок

Можна тільки позаздрити такому похованню.

3. Вже відомий нам Ж.-К. де Балюз у листі від 22 листопада 1709 року пише, що незадовго до смерті І. Мазепа ходив до церкви. Звичайно, до смертельно хворої людини, прикутої до ліжка, священника викликають додому, там і відбувається останнє причастя».

4.1. Мазепа мешкав у будинку, який знімав у місцевого турка, разом з ним у будинку, крім племінника Андрія Войнаровського та автора документа, нікого не було. Це в будинку, в якому знаходилось золота та коштовностей на сотні тисяч дукатів. Але в таке важко повірити.

Матеріальні нестатки гнітили не тільки простих козаків, старшину, але й короля. Доказом може бути скарга Карлу XII полковника Бистрицького на те, що гетьман не повертає борги; суперечки між П. Орликом та А. Войнаровським за спадок Мазепа; позика Карла XII у І. Мазепа 60 тисяч талерів, яку П. Орлик пізніше називав грошовою аферою та ін.

Отже, шановний читачу, ми розглянули свідчення сучасників цих подій. Але чи можемо ми сказати, коли точно помер гетьман І. Мазепа?

Більшість документів свідчать, що гетьман помер між 22 серпня та 30 вересня 1709 р. Хоча усі свідчення сучасників ставлять більше питань, ніж відповідей.

Крім того, в архіві Високої Порти (султанського уряду) в Туреччині зберігається документ, де згадується про те, що гетьман І. Мазепа оселився і якийсь час таємно жив у місті Галаці «при замку». Можливо він вдався до інсценізації своєї смерті та поховання в Бендерах і, перебравшись таємно в Галац, доживав тут віку.

Шановний читачу, Ви відповісте, що це казка? Але це не все. М. Костомаров у XIX ст. писав, що на Україні є легенда: «... нібито Мазепа не помер і не був похований у Молдавії, а організував там фіктивне поховання. Сам же гетьман таємно повернувся до Києва, прийняв чернецтво, а потім і схиму у Печерській Лаврі, де під іншим ім'ям і помер».

Отже, точно датувати, коли помер гетьман Іван Мазепа, в наш час неможливо.

А далі — хто знає?

І м'ячші І/чи, Мазепа та тасмниші Північної війни (1700—1721 рр.) Шрш гетьмана Івана Мазепа

Всі покою іціфо прагнуть, а не в єдеи гуж тягнуть; той направо, тші наліво, а всі браття: то то днію!

Не майї любви, \lo маш згоди; — от Жовтої взяшли Води през незгоду всі пропали, самі себе звозвали!

Ей, братища, пора знати, що не всім нам панувати, не всім дано своє знати і річами керувати!

На корабель поглядимо: много людей полічимо, однак стирник сам керуєт, весь корабель управуєт.

Пчулка бідна метку маєт і оное послухаєт. Жаль ся, Боже, України, що не вкупі маєт сини!

Єден живєт із погани, кличєт: «Сюди, отамани! Ідім матки рагувати, не даймо ей погибати».

Розно тебе розшарпали гди аж по Дніпр туркам дали. Все то фортель, щоб слабїла і аж в конєць сил не міла. Третій Москві юж голдуєт і ей вірно услугуєт. Той на матку нарікаєт і недолю проклинаєт:

«Ліпше було не родити, нежли в таких бідах жити! От всіх сторон ворогують, огнем, мечем руїнують, от всіх не маш зичливости, а-ні слушної учтивости:

«мужиками називають, а підданство дорікають»,

Ей, панове єнерали, чому ж єсте так оспалі? І ви, панство полковника, без жадної політики,

вїзьмітєся всі за руки, не допустіть гїркої муки матці своїй бїльш терпіти! Нутє врагов, путє бити!

Другий ляком за грош служить, Самопали набивайте, по Вкраїні і той тужить: острих шабель

добувайте,

«Мати мол, старєнькаяі а за віру хоч умрїте

Чом ти вельми слабєнькая?* і вольностей

боронїте!

Нехай вічна будє слава, же през шаблю маєм права.

Олександр Уривалкін. Таємниці розвідок

Гетьманщина на останньому етапі Північної війни

Північна війна не завершилася після битви під Полтавою і смерті Мазепи в Бендерах. Але бойові дії в Україні проходили тільки на Правобережжі. На лівому березі Дніпра Петро I зміцнював владу і свій вплив. У липні 1709 р. за гетьмана ввели посаду резидента — представника царського уряду. Ним став Андрій Ізмайлов. Він повинен був постійно «бути при гетьмані» й спільно з ним вирішувати всі соціально-економічні та політичні питання, слідкувати за переміщеннями запорозьців, контролювати зовнішньополітичну діяльність гетьмана, не дозволяти йому звільняти і призначати на посади старшину без згоди царя. А в таємній інструкції від 27 липня 1709 р. визначалося, що резиденту необхідно наглядати за гетьманом і всією місцевою адміністрацією, контролювати фінансову політику, вловлювати настрої народу, не допускати «хитання і зради». В разі виникнення нового «заколоту» чи спалаху повстання резидентові дозволялося застосовувати війська (в розпорядженні резидента були два «московські» полки).

Гетьман Скоропадський за своїм характером був людиною м'якою і податливою, не здатною на рішучі дії. Тому державні справи поступово прибирали до рук його найближчі родичі і, в першу чергу, молода дружина Анастасія. Недаремно серед сучасників ходило прислів'я: «Настя носить булаву, а Іван — плахту (предмет жіночого одягу)». Україну роз'їдала корупція і зловживання владою.

Стольник Іван Протасєв (новий резидент царя при гетьмані) в 1715 р. писав у Петербург, що пора змінити ніжинського полковника Журахівсько-го, на якого надійшло багато скарг за зловживання. «Веркіївський (вертїївсь-кий) сотник Самуїл Афанасєв і знатний козак Євровський (Яворовський) повідомили, що Жураковський вибрав

полковим суд-

346

Гетьман Іван Скоропадський

Лшні !< I.,ні Мазена та тасмний/ Ітичниц війни (1700—1721 рр.)
дею Ромлш Л.і іп|»ігга, полковим осавулом
Тарасенка, сотником — І П|іии і.і.ііг. іісі ці люди
підозрілої нірності, які і після зради Мазони л.л.'и іп п
'Місі його порадиниками. Той же Жураковський
накинув нм *ідм у Іігркіївську сотню кус]> з
п'ятнадцять вина, крім того, на сілі., |>ип^ і <пр
накладає велику ціну; з одної Веркліївсь-кої сотні з
корити х і.о.чаків записав силою в підданство до себе
в мужики велике чіи.кі (більше ніж 50 чоловік). Коли
король шведський і Ма.'н'і'і'і о>лп ще на Україні, то
козаки Веркліївської сотні охоче ходили з го'гником
Самуїлом Афанасьєвим у військо; за їх відсутності
батьків їх і братів тримали в колодках, а інших без
милосердя били, і [«■(> це робив Жураковський за
порадою своєї полкової старшини, зрада якої
очевидна. Деякі козаки приходили до гетьмана і били
чолом на Жураковського; гетьман дав їм універсали,
щоб полковник їх більше не ображав; але коли вони з
цими універсалами з'явилися до нього, то він відібрав
їх, бив, посадив у тюрму і тримав до тих пір, поки
вони дали йому на себе записи, що житимуть за ним
навіки в підданстві*.

Скоропадський Іван Ілліч (1646 (1647) —1722) —
гетьман Лівобережної України (1708-1722). Займав
посади полкового писаря, генерального бунчужного,
генерального осавула, стародубського полковника
(1680-1708). Учасник Чигиринських (1676 і 1678) і
Кримських (1687 і 1689) походів. На старшинській
раді в Глухові у 1708 р. обраний гетьманом. У
Полтавській битві (1709 р.) очолював лівобережне
козацьке військо. Першим з гетьманів став призначати
російських офіцерів на посади полковників. Великий
землевласник, йому належало близько 20 тис.
селянських дворів. Всіляко відстоював інтереси
старшини. При ньому далі тривав процес поступового
закріпачення селян, міщан і рядових козаків,
обмеження їхніх станових прав. Видав універсали, за
якими козаки офіційно зобов'язувалися виконувати
повинності на користь «державців», а селянам
заборонялось скаржитися на землевласників.
Звинувачення в зловживаннях були висловлені і на
адресу стародубського, прилуцького, переяславського,
полтавського і гадяцького полковників.

Ще в одному донесенні в Колегію іноземних справ
Протасьєв у 1720 р. повідомляв, що «... гетьман роздає
описані маєтки зрадників і віднімає також землі в
різних власників, без Височайшо-го на те дозволу; не
подає відомостей про військові доходи... У Малоросії
найостанніші чиновники добувають собі багатство від
податків, грабунків і в продажу вина. Якщо кого
визначив гетьман сотником, то через один чи два роки
будуть у нього двір, шинки, землі, млини і всякі стада
і хатні пожитки».

Олександр Уривалкін. Іаємниш. розвідок

ІСТОРИЧНА ДО ВІДКА

Скоропадський Іван Ілліч (1646 (1647) — 1722) — гетьман Лівобережної України (1708-1722). Займав посади полкового писаря, генерального бунчужного, генерального осавула, стародубського полковника (1680-1708). Учасник Чигиринських (1676 і 1678) і Кримських (1687 і 1689) походів. На старшинській раді в Глухові у 1708 р. обраний, гетьманом. У Полтавській битві (7 709 р.) очолював лівобережне козацьке військо. Першим з гетьманів став призначати російських офіцерів на посади полковників. Великий землевласник, йому належало близько 20 тис. селянських дворів. Всіляко відстоював інтереси старшини. При ньому далі тривав процес поступового закріпачення селян, міщан і рядових козаків, обмеження їхніх станових прав. Видав універсали, за якими козаки офіційно зобов'язувалися виконувати повинності на користь «державців», а селянам заборонялось скаржитися на землевласників.

Перший раз одружився у 1678 р. з дочкою чернігівського полкового обозного Никифора Каденикен-ка Пелагеєю, а коли вона померла (близько 1699 р.) одружився вдруге у 1702 р. з вдовою колишнього генерального бунчужного Я. Голуба Анастасією Маркевич. Ця неординарна жінка, більш як на двадцять років молодша за нового чоловіка, мала на нього неабиякий вплив. За характером гетьман був людиною м'якою і податливою, не здатною на рішучі дії. Тому державні справи поступово прибирали до рук його найближчі родичі і в першу чергу молода дружина Анастасія. Недаремно серед сучасників ходило прислів'я: «Настя носить булаву, а Іван — плахту».

Скоропадський мав двох дочок; Ірину від Пелагеї та Уляну від Анастасії.

Указ Петра I від 16 травня 1722 р. про створення першої Малоросійської колегії., яка істотно обмежувала владу гетьмана, призвів до погіршення здоров'я І.

Скоропадського. З липня 1722р. він помер. Похований у Тамаліївському монастирі біля Глухова.

За Скоропадського почалося призначення російських офіцерів на посади полковників. Син фаворита Петра I Петро Петрович Толстой став зятем гетьмана (Скоропадський видав за нього свою молодшу дочку Уляну), а 8 березня 1719 р. одержав Ніжинський полк (Журахівський на той час помер). Правда, перед тим як призначити Толстого ніжинським полковником, гетьману довелося його усиновити (так була дотримана хоча б видимість, що полковник є представником українського роду. Пізніше це вже не потрібно).

Гетьман Іван Мажіти ні., - м. чм П.....ти тини (1700 — 1721 рр.)

Набирала силу роздача ігми"п. и Україні російським неч і,м.,і і Маєтності отримали Мєншим>и, |> ЛОВКІН, ДоЛХОрукКІЙ, Індфі}кіі, Ніс ремегьєв. У 1722 р. бун шві.^ччі) \ к.м про передачу 499 дворів колишніх мазепинців генералу Йої'имху- Все частіше російський уряд використовував економічніш і людський потенціал *Гетьманщини*, (іцнискнім горем для козаків стали обов'язковість брати участь у важких роботах за межами України. В 1716 р. 10 ^{ГеРб} гетьмана тис. козаків копали канал між Доном *Івана Скоропадського* і Волгою під Царициним, у наступному ■— кілька тисяч українців зводили укріплення вздовж Терека.

17 грудня 1720 р. Петро I наказав гетьману Скоропадському виділити 12 тис. козаків рити Ладозький канал. У лютому 1721 р. їх відправили під командування наказного гетьмана — чернігівського полковника Павла Полуботка, лубенського — Андрія Маркевича, наказного ніжинського Григорія Костенецького і генерального хорунжого — Івана Сул йми. Останній помер у дорозі.

Суворі природні умови, каторжна праця, хвороби, важкі умови далекого походу (козаки повинні були добиратися до місця призначення роботи за свої власні кошти — лише в другий похід їм надали невелику допомогу) забрали не одну тисячу життів. В архівах збереглися дані про те, що в Ладозькому поході померло в 1721 р. в Чернігівському, Ніжинському, Лубенському, Переяславському, Київському і Прилуцькому полках 2461 чоловік, хворих було 244.

Наступного року на Ладогу знову відправили таку ж кількість козаків і знову приблизно 30 відсотків померло або захворіло.

Аби контролювати становище в Україні, *тут було* розквартировано сім драгунських полків під командуванням генерал-майора П. Яковлєва. Для їхнього утримання з населення брали додатковий податок — «консигенські дачки» (по 77 коп.), тобто збір на утримання солдат або консистентів.

У травні 1722 р. при гетьмані заснували Малоросійську колегію, а управління Україною було переведене з Колегії іноземних справ у ведення Сенату.

Все це призвело до погіршення здоров'я гетьмана І. Скоропадського і 3 липня 1722 р. в Гяухові він помер.